

ПРИЧОРНОМОРСЬКИЙ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ
ЕКОНОМІКИ ТА ІННОВАЦІЙ

ГАБІТУС

Науковий журнал

Випуск 24

Том 1

Видавничий дім
«Гельветика»
2021

Редакційна колегія:

Шапошникова Ірина Василівна – доктор соціологічних наук, професор

Лісеєнко Олена Василівна – доктор соціологічних наук, професор

Алісаускієне Мілда – доктор соціальних наук, професор

Бендаравечіне Ріта – доктор соціальних наук та порівняльної політики, асоційований професор

Ендріулайтієне Ауксе – доктор психологічних наук, професор

Тавровецька Наталія Іванівна – кандидат психологічних наук, доцент

Терешкінас Артурас – доктор соціальних наук, професор

Хижняк Лариса Михайлівна – доктор соціологічних наук, професор

Шебанова Віталія Ігорівна – доктор психологічних наук, професор

Волошенко Марина Олександрівна – кандидат педагогічних наук, доцент

Науковий журнал «Габітус» включено до Переліку наукових фахових видань України (категорія «Б») з психологічних та соціологічних наук (спеціальності: 053. Психологія, 054. Соціологія) відповідно до Наказу МОН України від 17.03.2020 № 409 (додаток 1)

Журнал включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus International (Республіка Польща)

Електронна сторінка видання – www.habitus.od.ua

**Рекомендовано до друку та поширення через мережу Internet
Вченою радою Причорноморського науково-дослідного інституту
економіки та інновацій (протокол № 4 від 26.04.2021 року)**

Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.

Науковий журнал «Габітус» зареєстровано
Міністерством юстиції України
(Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
серія KB № 22415-12315P від 22.11.2016 року)

ЗМІСТ

СЕКЦІЯ 1**ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ СОЦІОЛОГІЇ****Петрухін С.В.**ТЕОРІЯ «НЕПОВНОГО СУСПІЛЬСТВА» ФУНДАТОРА УКРАЇНСЬКОЇ
СОЦІОЛОГІЇ МИКИТИ ШАПОВАЛА.....7**СЕКЦІЯ 2****СОЦІАЛЬНІ СТРУКТУРИ ТА СОЦІАЛЬНІ ВІДНОСИНИ****Байдак Т.М., Болотова В.О.**ПОЗИТИВНИЙ ПУБЛІЧНИЙ ІМІДЖ ЯК ЧИННИК ДОВІРЧИХ ВІДНОСИН
ПАТРУЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ З ГРОМАДСЬКІСТЮ.....13**Баханов О.Ю., Заєць О.Ю., Михайлюк М.П.**СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ ЗМІН ІДЕНТИЧНОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ МОЛОДІ
В УКРАЇНІ ТА ПОЛЬЩІ: У ПЕРІОД ВСТУПУ У ВНЗ,
РОЗВИТКУ СІМЕЙНИХ ВІДНОСИН ТА ФОРМУВАННЯ РЕЛІГІЙНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ.....19**Дейнеко О.О.**СОЦІАЛЬНИЙ КАПІТАЛ ТА СОЦІАЛЬНА ЗГУРТОВАНІСТЬ:
ОСОБЛИВОСТІ СПІВВІДНОШЕННЯ ТА РОЗМЕЖУВАННЯ КОНЦЕПТІВ..... 25**Іванова К.А., Балабай Я.В.**

СОЦІАЛЬНЕ ПАРТНЕРСТВО В ОСВІТНІЙ СФЕРІ.....32

Каретна О.О.

ГЕНДЕРНІ СТЕРЕОТИПИ В ІНСТИТУТІ СІМ'Ї В СУЧАСНОМУ СУСПІЛЬСТВІ.....35

Фоломєєв М.А., Крижанівська В.І.АБСЕНТЕЇЗМ ЯК ІНДИКАТОР ПОРУШЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ
ЗГУРТОВАНOSTІ СУСПІЛЬСТВА..... 39**СЕКЦІЯ 3****СПЕЦІАЛЬНІ ТА ГАЛУЗЕВІ СОЦІОЛОГІЇ****Бубняк С.М., Коваліско Н.В.**СОЦІАЛЬНЕ САМОПОЧУТТЯ ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ
В УКРАЇНІ: ЕМПІРИЧНИЙ ВИМІР..... 47**Дікова-Фаворська О.М.**НЕРІВНІСТЬ В ОСВІТІ: СВІТОВІ ТЕНДЕНЦІЇ
ТА НАЦІОНАЛЬНІ ВИКЛИКИ.....56**Ідрісов Бахтійор**ОСОБЛИВОСТІ ВИБОРУ ШЛЮБНОГО ПАРТНЕРУ СУЧАСНОЮ
УКРАЇНСЬКОЮ МОЛОДДЮ (НА МАТЕРІАЛАХ ДОСЛІДЖЕННЯ
ВПОДОБАНЬ СТУДЕНТІВ МЕЛІТОПОЛЬСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО
ПЕДАГОГІЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ).....61

Калашнікова Л.В., Чорна В.О., Воробій М.О. ТРАНСНАЦІОНАЛЬНА ТРУДОВА МІГРАЦІЯ УКРАЇНЦІВ: ЗМІНА ТРЕНДІВ В УМОВАХ ПАНДЕМІЇ.....	66
Максимчук О.В., Шачковська Л.С. ОСНОВНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ ГЕНДЕРНИХ СТЕРЕОТИПІВ В ІНТЕРНЕТ-ПРОСТОРИ: ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ.....	72
Петренко-Лисак А.О. СИТУАТИВНА ТА ПЛИННА ТОЛЕРАНТНІСТЬ ПОСТМОДЕРНУ.....	77
Рожанська Н.В. МОТИВИ НАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ СТУДЕНТІВ РІЗНИХ ФОРМ НАВЧАННЯ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ.....	82
Stryhul M.V., Khomeriki O.A. PROBLEMS AND TENDENCIES OF DEVELOPMENT OF HIGHER EDUCATION IN UKRAINE.....	88
 СЕКЦІЯ 4 ЗАГАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ. ІСТОРІЯ ПСИХОЛОГІЇ	
Бондаревич С.М., Корибут-Вишневецька М.-Л.Ю. ЗАСТОСУВАННЯ АРТ-ТЕРАПІЇ У ПРОФІЛАКТИЦІ СТРЕСУ МОРЯКІВ.....	92
Волков Д.С., Черних О.А. ОСОБЛИВОСТІ ПРОСОЦІАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ СТУДЕНТІВ У ПЕРІОД ПАНДЕМІЇ COVID-19.....	98
Кроленко М.І. ДЕЯКІ АСПЕКТИ НЕГАТИВНОГО ВПЛИВУ СЮЖЕТІВ ПРО НАДЗВИЧАЙНІ СИТУАЦІЇ НА КОГНІТИВНІ ТА ЕМОЦІЙНІ ПРОЦЕСИ ЛЮДИНИ.....	105
Милославська О.В. ОСОБЛИВОСТІ РЕФЛЕКСІЇ ТА ТЕНДЕНЦІЙ У ПРИЙНЯТТІ РІШЕНЬ В ОСІБ ІЗ РІЗНИМ РІВНЕМ ПРОАКТИВНОСТІ.....	110
Нестеренко П.О. ПСИХОЛОГІЧНА КОНЦЕПЦІЯ СНОВИДІНЬ М. ГРОТА: ІСТОРИКО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ.....	115
 СЕКЦІЯ 5 ПСИХОЛОГІЯ ПРАЦІ	
Барабашук Г.В., Мазур О.Ю. ОСОБЛИВОСТІ КОМУНІКАТИВНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ ІТ-СПЕЦІАЛІСТІВ.....	119
Примаченко О.В., Прокопович Є.М., Примаченко С.О. ПРОФІЛАКТИКА ТА КОРЕКЦІЯ СИНДРОМУ ЕМОЦІЙНОГО ВИГОРАННЯ МЕДИЧНИХ ПРАЦІВНИКІВ.....	124
Тіщенко А.Ю., Ушакова І.М., Селюкова Т.В. ОСОБЛИВОСТІ ПРИЙНЯТТЯ РІШЕННЯ ТА ЖИТТЄСТІЙКОСТІ В ОРГАНІЗАЦІЇ У СПІВРОБІТНИКІВ ІЗ РІЗНИМ ТИПОМ КОГНІТИВНОГО СТИЛЮ ОСОБИСТОСТІ: ПОЛЕЗАЛЕЖНІСТЬ ТА ПОЛЕНЕЗАЛЕЖНІСТЬ.....	131
НОВИЙ ВИД НАУКОВИХ ПОСЛУГ.....	137

CONTENTS

SECTION 1

THEORY AND HISTORY OF SOCIOLOGY

Petrukhin S.V.

THEORY OF “INCOMPLETE SOCIETY” FOUNDER
OF UKRAINIAN SOCIOLOGY MYKYTA SHAPOVAL.....7

SECTION 2

SOCIAL STRUCTURES AND SOCIAL RELATIONS

Baidak T.M., Bolotova V.O.

POSITIVE PUBLIC IMAGE AS A FACTOR OF TRUST RELATIONS
BETWEEN PATROL POLICE AND PUBLIC.....13

Bakhanov O.Yu., Zaiets O.Yu., Mykhailiuk M.P.

MODERN TRENDS IN CHANGING IDENTITY OF THE UKRAINIAN
YOUTH IN UKRAINE AND POLAND IN THE CONDITIONS OF STUDYING
AT UNIVERSITIES, DEVELOPING FAMILY VALUES
AND FORMING RELIGIOUS IDENTITY.....19

Deineko O.O.

SOCIAL CAPITAL AND SOCIAL COHESION:
SPECIFICS OF RATIO AND DISTINCTION OF THE CONCEPTS.....25

Ivanova K.A., Balabai Ya.V.

SOCIAL PARTNERSHIP IN EDUCATIONAL SPHERE.....32

Karetna O.O.

GENDER STEREOTYPES IN THE INSTITUTE OF FAMILY IN MODERN SOCIETY.....35

Folomieiev M.A., Kryzhanivska V.I.

ABSENTEEISM AS AN INDICATOR OF DISRUPTION
OF SOCIAL COHESION IN SOCIETY.....39

SECTION 3

SPECIAL AND BRANCH SOCIOLOGIES

Bubniak S.M., Kovalisko N.V.

SOCIAL WELL-BEING OF INTERNALLY DISPLACED PERSONS
IN UKRAINE: THE EMPIRICAL DIMENSION.....47

Dikova-Favorska O.M.

INEQUALITY IN EDUCATION: GLOBAL TRENDS AND NATIONAL CHALLENGES.....56

Idrisov Bakhtiyor

PECULIARITIES OF CHOOSING A MARRIAGE PARTNER
BY UKRAINIAN YOUTH IN A MULTICULTURAL ENVIRONMENT
(BASED ON THE RESEARCH OF THE PREFERENCES OF STUDENTS
OF MELITOPOL STATE PEDAGOGICAL UNIVERSITY).....61

Kalashnikova L.V., Chorna V.O., Vorobii M.O.

TRANSNATIONAL LABOR MIGRATION OF UKRAINIANS:
CHANGING TRENDS IN PANDEMIC.....66

Maksymchuk O.V., Shachkovska L.S. BASIC PRINCIPLES OF FORMATION OF GENDER STEREOTYPES IN INTERNET SPACE: THEORETICAL ANALYSIS.....	72
Petrenko-Lysak A.O. SITUATIVE AND LIQUID TOLERANCE IN POSTMODERN.....	77
Rozhanska N.V. MOTIVES OF EDUCATIONAL ACTIVITY OF STUDENTS OF DIFFERENT FORMS OF EDUCATION: COMPARATIVE ANALYSIS.....	82
Stryhul M.V., Khomeriki O.A. PROBLEMS AND TENDENCIES OF DEVELOPMENT OF HIGHER EDUCATION IN UKRAINE.....	88
SECTION 4	
GENERAL PSYCHOLOGY. HISTORY OF PSYCHOLOGY	
Bondarevych S.M., Korybut-Vyshnevetska M.-L.Iu. APPLICATION OF ART THERAPY IN PREVENTION OF STRESS OF SEAFARERS.....	92
Volkov D.S., Chernykh O.A. FEATURES OF PROSOCIAL BEHAVIOR OF STUDENTS DURING THE COVID-19 PANDEMIC.....	98
Krolenko M.I. SOME ASPECTS OF THE NEGATIVE IMPACT OF EMERGENCY STORIES ON A PERSON'S COGNITIVE AND EMOTIONAL PROCESSES.....	105
Myloslavska O.V. FEATURES OF REFLECTION AND TENDENCIES IN DECISION-MAKING IN PERSONS WITH DIFFERENT LEVEL OF PROACTIVITY.....	110
Nesterenko P.O. M. GROT`S PSYCHOLOGICAL CONCEPT OF DREAMS: HISTIRICAL AND PSYCOLOGICAL ANALYSIS.....	115
SECTION 5	
PSYCHOLOGY OF WORK	
Barabashchuk H.V., Mazur O.Yu. FEATURES OF COMMUNICATIVE COMPETENCE OF IT SPECIALISTS.....	119
Prymachenko O.V., Prokopovych Ye.M., Prymachenko S.O. PREVENTION AND CORRECTION OF EMOTIONAL BURNING SYNDROME OF MEDICAL WORKERS.....	124
Tishchenko A.Yu., Ushakova I.M., Seliukova T.V. FEATURES OF DECISION MAKING AND SUSTAINABILITY IN THE ORGANIZATION AMONG EMPLOYEES WITH DIFFERENT TYPES OF COGNITIVE STYLE OF PERSONALITY: FIELD DEPENDENCE AND FIELD INDEPENDENCE.....	131
A NEW TYPE OF SCIENTIFIC SERVICES.....	137

СЕКЦІЯ 1 ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ СОЦІОЛОГІЇ

ТЕОРІЯ «НЕПОВНОГО СУСПІЛЬСТВА» ФУНДАТОРА УКРАЇНСЬКОЇ СОЦІОЛОГІЇ МИКИТИ ШАПОВАЛА

THEORY OF "INCOMPLETE SOCIETY" FOUNDER OF UKRAINIAN SOCIOLOGY MYKYTA SHAPOVAL

У статті презентовано теорію «неповного» суспільства одного із фундаторів української соціології М. Шаповала. З'ясовано, що головною характерною рисою «повного» суспільства, на думку М. Шаповала, є концентрація усіх важливих соціальних функцій в руках корінної нації, а для «неповного» суспільства властива втрата контролю над однією або декількома важливими функціями в суспільстві, що супроводжується поступовим відстороненням автохтонного народу від прийняття надважливих рішень у державотворенні, тобто відбувається поступова передача влади іншим національним групам, які по-своєму будуть вбачати майбутню розбудову суспільства та держави загалом, не рахуючись згідно з ідеєю місцевого населення.

Розкрито «логічні категорії» цілісного суспільства (М. Шаповала), що включають в себе аграрний, промисловий, економічний, культурний, політичний та військовий складники, які мають концентруватися в руках однієї національної групи, що уможливорює «повне» структуроване суспільство. На основі праці М. Шаповала «Критерії соціальної могутності груп» та статистичних даних з його наукових розвідок було проаналізовано соціальну структуру українського суспільства початку ХХ століття. У статті проілюстровано трансформацію міжнаціональних зв'язків в українському суспільстві, а також окреслено специфіку соціального розподілу праці, що показує загальну картину впливу інших національних груп на розбудову України початку ХХ століття. Акцентовано увагу на концентрації в руках різноманітних національних груп надважливих соціальних функцій в державі і водночас відстороненості українців від політики, економіки, культури, війська та зосередження їх в аграрному секторі.

Розкрито основні чинники, які, на думку М. Шаповала, стали перешкодою на шляху формування єдиної української політичної нації під час революційної боротьби (1917–1921 рр.), а також висвітлено бачення вченого щодо подальших шляхів відродження України на початку ХХ ст.

Ключові слова: «неповне» суспільство, логічні категорії суспільства, соціальна

могутність, міжнаціональне суспільство, розподіл праці.

The article presents the theory of "incomplete" society of one of the founders of Ukrainian sociology M. Shapoval. It was found that the main characteristic feature of "complete" society, according to M. Shapoval, is the concentration of all important social functions in the hands of the indigenous nation, and for "incomplete" society is characterized by loss of control over one or more important functions in society, accompanied by the gradual removal of indigenous people from making crucial decisions in state formation, that is, there is a gradual transfer of power to other national groups, which in their own way will see the future development of society and the state as a whole, without regard to local opinion.

The "logical categories" of an integral society (M. Shapoval) are revealed, which include agrarian, industrial, economic, culture, political and military components, which should be concentrated in the hands of one national group, which enables a "complete" structured society. Based on the work of M. Shapoval "Criteria of social power of groups" and statistical data from his scientific research, the social structure of Ukrainian society in the early XX century was analyzed. The article illustrates the transformation of interethnic relations in Ukrainian society, as well as outlines the specifics of the social division of labor, which shows the general picture of the influence of other national groups on the development of Ukraine in the early twentieth century. Emphasis is placed on the concentration in the hands of various national groups of crucial social functions in the state and at the same time the alienation of Ukrainians from politics, economy, culture, the army and their concentration in the agricultural sector.

The main factors that, according to M. Shapoval, hindered the formation of a single Ukrainian political nation during the revolutionary struggle (1917–1921) are revealed, as well as the scientist's vision of further ways to revive Ukraine in the early XX century.

Key words: "incomplete" society, logical categories of society, social power, interethnic society, division of labor.

УДК 316(092)
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2021.24.1.1>

Петрухін С.В.

аспірант кафедри соціології та масових комунікацій
Криворізький державний педагогічний університет

Постановка проблеми. Соціологічна спадщина фундаторів української соціології, зокрема Микити Шаповала, в царині пояснення трансформації соціальної структури та ідентичності українського суспільства на початку ХХ століття донині залишається недо-

статньо дослідженою сучасними соціологами. Між тим, його соціологічні розвідки, які безпосередньо екстраполюються на українське суспільство, дають змогу набагато глибше зрозуміти соціальні процеси, які склалися в багатонаціональному суспільстві, та пере-

шкоди, з якими зустрілася українська нація напередодні революційної боротьби 1917–1921 рр. ХХ століття. Відповідно до цього М. Шаповал на основі свого соціологічного аналізу запропонував світовій спільноті теорію «неповного суспільства».

Отже, актуальність дослідження соціологічної спадщини Микити Шаповала визначається неоднозначними сучасними політичними процесами, які відбуваються в Україні, зокрема в умовах російської агресії на Сході України. Звернення до наукових надбань видатних українських просвітителів, зокрема соціологів, завжди дає позитивний результат – розуміння витоків української нації, її культури, ментальності та ідентичності.

Постановка завдання. Метою нашого дослідження є розкриття сутності теорії «неповного суспільства» у науковій спадщині М. Шаповала.

Виклад основного матеріалу дослідження. Перші розвідки «теорії неповного українського суспільства» М. Шаповала з'явилися в 20–30-х рр. ХХ століття на сторінках місячника «Нова Україна». Вони були представлені короткими рецензіями С. Довгала [2] та Г. Омельченко [5] на соціально-політичні твори М. Шаповала. Подальші спроби окреслити теорію «неповного суспільства» М. Шаповала були зроблені за часів незалежної України. Насамперед у поле зору потрапляє публікація вітчизняних істориків Ю. Горбаня [1], В. Солдатенка [6], Д. Кураса [3]. Доповнює їх дисертаційна робота політолога М. Лазаровича [4]. Отже, можна стверджувати, що теорія «неповного суспільства» М. Шаповала на основі опрацьованої літератури була репрезентована в науковому просторі, однак нині потребує більш глибокого вивчення.

Перебуваючи з 1919 р. в еміграції, М. Шаповал на основі соціологічного аналізу неодноразово у своїх працях вказував, що напередодні 1917 р. українське суспільство було «неповним» [11, с. 98].

Щоб чітко зрозуміти, на чому базувалося таке твердження соціолога, треба поглянути на соціальну структуру українського суспільства початку ХХ століття, але перед цим, на нашу думку, необхідно дати чітке визначення поняттям «повне суспільство» та «неповне суспільство» М. Шаповала. На думку вченого, будь-яке повне суспільство має вміщувати у собі всі «...логічні категорії суспільства, як організації...», яка задовольняє повною мірою потреби всіх учасників цього процесу [12, с. 21]. До таких категорій він відносив: а) орган хліборобства; б) орган промислу; в) орган торгівлі, фінансів, транспорту тощо; г) органи адміністрації та політичного керівництва; д) орган духовної культури й ідеологічного керівництва, науку, мистецтво, роз-

ваги, релігію тощо; у) орган бойової охорони, як зовнішньої, так і внутрішньої, тобто військо, флот, поліція тощо [11, с. 98].

Власне, таке суспільство має представляти собою економічну, політичну, культурно-психологічну незалежну організацію, яка самостійно продукує, споживає, обмінює та охороняє свої інтереси як на внутрішній, так і зовнішній авансцені. Одночасно стає джерелом «культурних цінностей», організації громадсько-політичної, морально-етичної свідомості кожного індивіда. Водночас має під власним контролем військо, правові органи, а також бере активну участь у вихованні «...членів суспільства...», для формування «солідарності всієї суспільної цілості». Окрім цього, тримає у своїх руках науку, літературу та пресу, бо, як зазначив М. Шаповал, «все це є органами для скріплення психічного зв'язку суспільства і усвідомлення його інтересів» [12, с. 22]. Головною характерною рисою такого самостійного суспільства, як стверджує М. Шаповал, є «...самооцінка своїх цілей і намірів, суверенне ставлення мети і розвиток своєї організації без сторонніх санкцій» [12, с. 22].

Загалом, як стверджує М. Шаповал, коли всі соціальні функції сконцентровані в межах однієї нації (наприклад, у німців, французів, італійців, росіян, чехів, угорців), то для таких суспільств характерний внутрішньо-національний розподіл праці, який пов'язаний між собою єдиною мовою, що дозволяє говорити про цілісність такого суспільства [11, с. 99].

Водночас «неповне» є прямою протилежністю «повному» суспільству та характерне для поневолених корінних націй, які відсторонені від виконання важливих соціальних функцій на власній території [11, с. 98]. Для яких притаманним є «відсутність життєвої філософії» у розбудові власної окремої культури, застій або слаборозвинена «політична активність», а також наявність «напівсвідомої нації» щодо ідентифікації своєї приналежності до певної соціальної групи [8, с. 8–9]. Такі нації задіяні в трудових сферах, які повністю відсторонені або не грають занадто важливої ролі у вирішенні соціальних питань у зв'язку зі своєю малопомітною кількісною перевагою в управлінських, освітніх, економічних сферах суспільства [11, с. 97–98].

Однак чи було це характерним для українського суспільства на початку ХХ століття? Це можливо з'ясувати, як наголошує М. Шаповал, лише завдяки пізнанню загальних основ і законів суспільного життя, які дозволяють окреслити співвідношення «суб'єктивно творчих» та «об'єктивних сил національного зв'язку» на відповідному етапі розвитку суспільства [12, с. 13]. Дослідити це можливо завдяки «Критеріям соціальної могутності групвань», які складаються з чотирьох пунктів: 1) кількіс-

ної переваги та територіальної розповсюдженості певної соціальної групи; 2) рівня організованості; 3) рівня солідарності в цій соціальній групі; 4) якості технічного апарату [13, с. 6]. На основі цих критеріїв можна дізнатися, на якому етапі перебуває окрема соціальна група щодо готовності у перейманні на себе всіх соціальних функцій у суспільстві.

Як же склалася ситуація українського суспільства на початку ХХ століття? Для цього необхідно звернутися до аналізу статистичних даних, що й зробив свого часу М. Шаповал.

Оперуючи статистичними даними М. Кордуби щодо загальної чисельності населення Правобережної, Лівобережної, Степової України та Західних земель (Буковини, Галичини, Підкарпаття), М. Шаповал доходить висновку, що загальна чисельність населення Україні станом на 1914 р. становила 46 012 000 осіб, які проживали на території загальною площею у 739 162 км² та різнилися багатонаціональністю (див: таблицю 1) [7, с. 6–7].

Запропоновані дані 1914 р., як стверджує М. Шаповал, дають можливість заглибитися в сутність соціальної структури українського суспільства початку ХХ століття та її трансформацію під управлінням Австро-Угорської і Російської імперій [7, с. 7]. На перший погляд можна з упевненістю сказати, що українська нація за своєю чисельністю становила більшість, а тому напередодні революційної боротьби 1917 р. представляла собою значну силу, яка могла протистояти будь-якому зазіханню з боку інших державно-національних соціальних груп.

Однак насправді розстановка сил була дещо іншою, що впливала із загальної картини соціального розподілу праці, точніше, залученості тієї або іншої соціальної групи до виконання відповідних функцій в суспільстві. Оперуючи даними перепису населення 8 губерній довоєнного періоду Великої України, М. Шаповал звертає увагу на міжнаціональний розподіл праці (див: таблицю 2) [7, с. 7].

Згідно з даними таблиці концентрація українського населення відбувалося більшою мірою в аграрній сфері, аніж культурно-просвітницькій, військовій, економічній та політичній сферах. Відповідно до цього М. Шаповал наголошує, що у відсотковому співвідношенні понад 90% українців належало до селян, тобто проживало в сільській місцевості, і лише 10% у місті, із яких 6–7% належали до ремісників і пролетаріату та 2–3% до трудової інтелігенції [8, с. 5], з якої до 1% належали до дрібних службовців, урядовців та вільних фахівців, і лише 1% українців належав до пануючого класу [11, с. 98].

Далі в культурному плані українська національність поділялася на – *неписьменних* 60% [9, с. 8] і *письменних* – 40%, із них з вищою освітою 1/4%, всі інші, напівписьменні чи люди з нижчою освітою, які належали до категорії «підпанків і полупанків (півінтелігенції), з яких державався «наймитський персонал в чужих державах і приватних установах, приватних підприємствах, службово-технічний персонал, що працює в містах на чужу соціальну організацію, та дрібні підприємці» [8, с. 5].

Власне, як підкреслює М. Шаповал, «міжнаціональний» розподіл праці в українському

Таблиця 1

Національний склад населення України на 1914 р.

Це населення цілої України складалося:

з	32662000	українців	або	71.0%
"	5376800	росіян	"	11.7 "
"	2079500	поляків	"	4.5 "
"	3795760	жидів	"	8.2 "
"	871270	німців	"	1.9 "
"	435540	волохів	"	0.9 "
"	159240	болгарів	"	0.3 "
"	104780	греків	"	0.2 "
"	39400	вірменів	"	0.1 "
з	37780	чехів		1.2 "
"	32960	мадярів		
"	27570	черкесів		
"	23240	татарів		
"	22720	турків		
"	12570	словаків		
"	10000	білорусів		

Джерело: М. Шаповал *Велика революція і українська визвольна програма* [7, с. 6–7]

Міжнаціональний розподіл праці

	Українці	Росіяне	Жиди	Поляки
Хліборобство і добування сировини.....	90.0%	18.0%	2.5%	51.0%
Обробка продуктів (промисловість).....	3.6%	21.0 %	32.0 %	14.0%
Торгівля.....	0.9%	14.0%	48.0%	6.0 %
Військо, суд, поліція, адміністрація, вільні фахи і т. п.	5.5%	47.0%	17.5%	29.0
	100%	100%	100%	100%

Джерело: М. Шаповал Велика революція і українська визвольна програма [7, с. 7]

суспільстві замість «внутрішньо-національного», який характерний для державних націй, породив велику прірву в балансі сил, адже українці концентрувалися в сільській місцевості, тому були відсторонені від виконання важливих соціальних функцій в публічній адміністрації, промислі, торгівлі, транспорті і комунікації, науці, освіті і суспільному вихованні, через те український народ є нацією «соціально-неповною» [8, с. 5]. Для прикладу М. Шаповал приводить схематично соціальний розподіл праці в українському суспільстві початку ХХ століття:

Орган хліборобства	українці
Промисловість	росіяни, поляки, угорці та ін.
Торгівля, фінанси, транспорт та ін.	євреї та інші національності.
Адміністрація та політичне керівництво	росіяни, євреї, поляки, румуни і чехи
Орган духовної культури та ідеологічного керівництва: наука, мистецтво, розваги, релігія і ін.	росіяни, поляки, євреї та інші національності, крім Буковини, Галичини і Підкарпаття, де релігійні функції виконували українці
Орган бойової охорони як зовнішньої, так і внутрішньої: військо, флот, поліція та ін. [11, с. 98]	росіяни, поляки, румуни, чехи як керівники та частково виконавці, а українці як рядовий склад [11, с. 99].

Як пише М. Шаповал, це все показує, що основні функції в господарстві концентрувалися в руках неукраїнської частини суспільства. Загалом, як констатує М. Шаповал, суспільство в Україні представляло собою, з одного боку, як «цілість структури і функцій», а з іншого – «...не-цілість з погляду національно-культурного і суспільно-психологічного зв'язку» [12, с. 34].

Причина такої ситуації в українському суспільстві, як стверджує М. Шаповал, полягала в поневоленні нації, що призвело до фор-

мування складної розстановки сил, де основне життя суспільства сконцентрувалося у непроукраїнській частині населення, яке проживало в містах та перейняло на себе виконання основних соціальних функцій, безпосередньо ставши центром розвитку культури, політики та економіки суспільства в Україні, а оскільки українці концентрувалися в сільській місцевості, то більшою мірою були задіяні у фізичній праці та меншою мірою в інтелектуальній, політичній сфері, адже це було монополією міста [11, с. 96–97].

У зв'язку з цим українська нація на початку ХХ століття не постачала надважливих продуктів промисловості, не керувала виробництвом та продажем власної продукції, була відсторонена від організації науки і техніки, політичної, військової, релігійної адміністрації, міжнародної політики, а також від керівництва містом. Саме тому, на думку М. Шаповала, українське суспільство було «неповним», а по суті представляло собою «лінгвістичну групу», було лише частиною міжнаціонального суспільства України, яка була організовано зв'язана з іншими «частинами суспільної цілості» [10, с. 53–54] або так званім «східно-європейським соціальним вузлом», де меншість панує над більшістю [11, с. 101].

Причини цього, на думку вченого, крилися у «формах визиску і поневолення українського народу», які можна представити у вигляді «5-ти категорій національної неволі» [8, с. 6–8]:

- «**визиск праці**» – українці працюють на чужих поміщиків, купців, банкірів, тобто на тих, хто керує державою, в чий руках концентрується увесь «український капітал», і який «...служить не для розвитку українського народу, а для скріплення його гнобителів» [8, с. 6];

- «**визиск крові**» або **податок крові** – використання чоловічого українського населення в інтересах колоніальних держав у вирішенні імперіалістичних військових конфліктів;

- «**визиск духовної енергії**» – проявляється в денационалізації та переманюванні найкращих представників інтелігенції на користь іншої країни;

– «**колонізація української території**» – пов’язано з міжнаціональною системою поділу праці та національним контрастом села і міста;

– «**конфіскація землі і природних надр**» – завдяки чому відбувалося збагачення інших народів із формування поміщицьких та буржуазних маєтків, а в той же час збідніння корінного населення [8, с. 7–8].

В результаті з настанням революції українське суспільство отримало шанс для відродження власної державності, але на 1917 рік зіткнулося з нестачею кадрів, які могли повністю взяти під контроль усі важливі соціальні функції. Власне, мало силу вибороти незалежність, але для швидкої зміни соціальної структури сил було недостатньо, тому що кожна соціальна сфера потребувала своїх спеціалістів, але їхня наявність не покривала і більше половини необхідного. За підрахунками М. Шаповала, на 1917 р. українська нація мала у своїх рядах: кілька сотень народних вчителів, кооператорів; кілька одиниць попів, лікарів, інженерів, адвокатів, юристів; 5–6 лісоводів; два десятки агрономів; 3 поміщика; кілька торговців нижчого калібру; жодного великого підприємства, банку (не враховуючі кредитної кооперації); жодного генерала; кілька штаб-і обер-офіцерів [12, с. 34].

Отже, як бачимо, на момент революції українському суспільству не вистачало кадрів, які могли взяти на себе найважливіші соціальні та державницькі функції щоб сформувати повне українське суспільство.

Загальна тенденція національного складу міст у відсоткову співвідношення змінилися після революції, про що свідчать наступні статистичні дані за 1920–1921 р. (див.: таблицю 3).

Проте помітний зріст українського населення у містах спостерігається з 1921 по 1923 рр., про що довідуємося з таблиці 4.

Загалом після революції українське населення у містах збільшилося, а це своєю чергою говорить про те, що поступово відбувалася трансформація соціальної структури українського суспільства, але все ж для позитивного результату був необхідний час та сприятливі умови, на перешкоді яких в 20–30 рр. стало повторне розділення українських територій між новоутвореними державами. В результаті українське населення

повторно підпадало під вплив культурних цінностей та управління інших держав та народів, що ускладнювало становище українців та відтермінувало концентрацію соціальних функцій суспільства України в руках однієї української нації.

Тому, перебуваючи в еміграції, М. Шаповал розробляє новий алгоритм відродження української нації та державності, де головним завданням була підготовка свідомого, освіченого молодого покоління, яке зможе відродити велич українського народу. Для цього, як пише М. Шаповал, необхідно було створити власну соціально-культурну, соціально-економічну та національно-політичну незалежну від зовнішнього впливу сфери соціального життя, які б сприяли створенню «суверенної незалежної республіки в етнографічних межах» [8, с. 8–10]. До того часу, як наголошував М. Шаповал, українська нація представлятиме із себе «неповне» суспільство. Однак, щоб стати повним, українці мають розділитися на декілька суспільних груп:

- одна група буде вести промислову діяльність;
- друга група займатиметься справами торгівлі та економіки в цілому;
- третя група транспортною сферою;
- четверта група культурно-освітньою та науковою сферою;
- і нарешті, п’ята група організуватиме громадську і політичну діяльність [9, с. 17].

Всього цього, як стверджував вчений, було недостатньо в українському суспільстві, щоб можна було кардинально перебудувати соціальну структуру українського суспільства на користь української нації.

Висновки з проведеного дослідження. Отже, результати здійсненого дослідження дозволяють говорити про те, що українське суспільство на початку ХХ століття, на думку Микити Шаповала, мало багато перешкод на шляху свого формування та державного будівництва. Напередодні революційної боротьби українське суспільство згідно з «Критерієм могутності соціальних групвань М. Шаповала» за кількісним та територіальним показником становило більшість, тому закономірно могло протистояти тиску з боку інших державних утворень. Однак

Таблиця 3

Національний розподіл між селом і містом на 1920–1921 рр.

		Українців	Росіян	Жидів	Поляків
Велика Україна (1920 р.)	місто	8.8 %	54.0 %	66.2 %	26.0 %
	село	91.2 %	46.0 %	33.8 %	74.0 %
Галичина (1921 р.)	місто	6.7 %	-	75.8 %	28.7 %
	село	93.3 %	-	24.2 %	71.3 %

Джерело: Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма [7, с. 14]

Національний склад міст

		Українці	Росіяне	Поляки	Жиди	Мадяри	Чехи
Кубань	(р.1923)	32.2 %	49.9 %	-	0.9 %	-	-
Рад. Україна		43.1 "	26.7 %	1.8	25.7 "	-	-
Поль. Волинь	(р.1921)	24.8 "	3.0 %	12.0	59.2 "	-	0.6
Схід. Галичина		23.5 "	-	37.2	38.7 "	-	-
Підкарпаття		18.0 " (приблизно)	-	-	35.0 "	37.0 %	10.0

Джерело: Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма [7, с. 16]

за іншими критеріями мало слабку організованість та технічний апарат, який би об'єднав усе українське населення в єдину та могутню силу. В перспективі набагато глибше вивчення цієї теорії, буде зроблено під час дослідження концепції суспільства і державності М. Шаповала, яка дозволить реконструювати соціальні процеси, які відбувалися в українському суспільстві на початку ХХ століття. Між тим врахування історичних ретроспектив формування української нації та її державності в соціологічній спадщині видатних українських соціологів, зокрема і Микити Шаповала, збагачує накопичений досвід в розбудові українського суспільства та акцентує увагу на тих історичних процесах та фактах, про які майбутньому поколінню не слід забувати.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Горбань Ю.А. Соціологічний аналіз структури української нації в науковому доробку Микити Шаповала (початок ХХ ст.). URL: <https://ela.kpi.ua/bitstream/123456789/5972/1/10-1%285%29-8.pdf> (дата звернення: 02.04.2021).
2. Довгаль С. [Рецензія на брошуру:] М. Шаповал. Засади української визвольної програми. Прага, 1927. В-во «Вільна Спілка». 61 с. *Нова Україна : місячник письменства, мистецтва, науки й громадського життя*. Прага, 1928. Ч. 1–3. С. 70–72.
3. Курас Д. Проблема національних меншин і національна політика української держави у працях М. Ю. Шаповала. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/kuras_problema-1.pdf (дата звернення: 06.04.2021).
4. Лазарович М.В. Політика українських урядів періоду визвольних змагань 1917–1921 років щодо національних меншин : дис. ... д-ра політ. наук : 23.00.02. Чернівці, 2014. С. 104–105.
5. Омельченко Г. [Рецензія на брошуру:] М. Шаповал. Велика революція і українська визвольна програма. Прага, 1928. Ц. 65 к. ч. (для роб. орг. 20 % знижки) 324+VII стор. *Нова Україна : місячник письменства, мистецтва, науки й громадського життя*. Прага, 1928. Ч. 4–6. С. 147–149.
6. Солдатенко В.Ф. Проблема класово- і національно-політичних сил у концепції української революції. *Український історичний журнал*. Київ, 1997. № 5 (416). С. 3–17.
7. Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. Прага : Вид-во Вільна Спілка, 1928. 324 + VII с.
8. Шаповал М. Засади організації українського визволення. Прага : Вид-во Вільна Спілка, 1929. 24 с.
9. Шаповал М. Засади української визвольної програми. Прага : Вид-во Вільна Спілка, 1927. 61 с.
10. Шаповал М. Місто і село (соціологічні нариси). *Суспільство: Lasociete*. Прага, 1926. Т. III–IV. С. 53–54.
11. Шаповал М. Соціографія України. Ч. I. Соціальна структура України. Прага : Вид-во Вільна Спілка, 1933. С. 96–101.
12. Шаповал М. Соціологія українського відродження. Прага, 1937. 47 с.
13. Шаповал М. Шлях визволення: суспільно-політичні нариси. Прага-Берлін : Вид-во Нова Україна, 1923. 71 с.

СЕКЦІЯ 2 СОЦІАЛЬНІ СТРУКТУРИ ТА СОЦІАЛЬНІ ВІДНОСИНИ

ПОЗИТИВНИЙ ПУБЛІЧНИЙ ІМІДЖ ЯК ЧИННИК ДОВІРЧИХ ВІДНОСИН ПАТРУЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ З ГРОМАДСЬКІСТЮ

POSITIVE PUBLIC IMAGE AS A FACTOR OF TRUST RELATIONS BETWEEN PATROL POLICE AND PUBLIC

Підвищений інтерес до поліції внаслідок процесів реформування декілька років тому збільшив її відповідальність перед суспільством та сформував нові вимоги до ідеального образу сучасного поліцейського. Постійне відслідковування уявлень населення про актуальний імідж поліції, чинників його формування та своєчасне реагування на негативні тенденції у зміні публічного іміджу допоможуть створити зрозумілі та довірчі відносини між поліцією та громадськістю. Імідж патрульної поліції охоплює уявлення громадськості щодо діяльності цієї організації у цілому. За допомогою проведеного авторами соціологічного дослідження було з'ясовано, що половина опитаних довіряє патрульній поліції, готова звертатися до цієї структури за допомогою, більше того, респонденти згодні надавати їй допомогу за потреби. Такі відносини є можливими завдяки професіоналізації та створенню позитивного іміджу сучасної патрульної поліції. Дослідження виявило наявність деяких розбіжностей між самоіміджем представників поліції та їх іміджем в очах населення. Також зафіксовано розбіжність між наявним та очікуваним іміджем цієї структури. Опитування населення дало змогу виявити стереотипи, які склалися щодо діяльності поліцейських, та чинники їх появи. З'ясовано, що наявність досвіду взаємодії з патрульною поліцією допомагає людям сформувати більш чітке та позитивне уявлення образу патрульних. Отримані під час дослідження дані дали змогу порівняти уявлення населення щодо працівників старих структур правоохоронних органів, які існували до проведення реформи, та нових поліцейських. Визначено ідеальний образ поліцейського в уявленнях населення та самих поліцейських. Серед найважливіших зовнішніх характеристик образу патрульного поліцейського для населення є манера поведінки, фізична розвиненість, грамотність мови, охайність одягу та зачіски. Ідеальний образ сучасного поліцейського – це сильна, владна людина, яка вмє контролювати ситуацію. Описано модель поліцейського, на яку у частини населення з'явився попит у зв'язку з проведеною реформою.

Ключові слова: публічний імідж, імідж патрульної поліції, самоімідж, очікуваний імідж, ідеальний образ сучасного поліцейського.

The article describes the current public image of the Ukrainian patrol police and the factors that influence its formation. Timely receipt of information about changes in the public image and timely reaction to negative changes in it helps to create, maintain understandable and trusting relations with the public. The image of the patrol police covers the public's perception of the activities of this organization as a whole. The authors' sociological research helped to find out that half of the respondents trust the patrol police and people want to turn to this structure for help, moreover, they are want to help it. Such relations are possible due to the professionalization and creation of a positive public image of the modern patrol police. The study found differences between the self-image of police officers and their image perceived by the public. There was also a discrepancy between the current and expected image of the patrol police. The research helped to reveal stereotypes about police activities and the factors behind their emergence. It was found out that the experience of interaction with the patrol police helps people to form a clearer and more positive police image. The data obtained during the study allowed us to compare the perceptions of the population about the employees of the old law enforcement agencies that existed before the reform and the new police. The ideal image of the policeman in the perceptions of the population and the policemen themselves was determined. Among the most important external characteristics of the image of a patrol policeman for the people are the manner of behavior, physical development, language literacy, neat clothes and hairstyles. The ideal image of a modern policeman is a strong, powerful person who knows how to control the situation. Describes the model of a police officer that is in demand among the population in connection with the reform.

Key words: public image, the image of the patrol police, self-image, the expected image, the ideal image of a modern police officer.

УДК 316.77

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2021.24.1.2>

Байдак Т.М.

к.соціол.н.,
доцент кафедри прикладної соціології та соціальних комунікацій
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

Болотова В.О.

к.соціол.н.,
доцент кафедри прикладної соціології та соціальних комунікацій
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

Постановка проблеми. В останні роки з моменту трансформації української міліції у поліцію до неї прикута пильна увага громадськості. Поліція стала однією з найбільш найпомітніших та спостережуваних організацій нашого суспільства. Засоби масової інфор-

мації, блогери, активісти, просто небайдужі громадяни постійно цікавляться нею та висвітлюють її переваги та недоліки. З одного боку, підвищилися видимість та контроль над поліцією, з іншого – відбулося зростання можливостей для самої поліції. У неї з'явилася без-

ліч каналів, як традиційних (ЗМІ), так і нових (медіа в Інтернеті), за якими вона передає повідомлення про себе, комунікує з громадськістю та формує свій публічний імідж. Така висока видимість сучасної поліції впливає на її відносини із суспільством і відбивається на її іміджі. Усе це актуалізує питання моніторингу відносин поліції з громадськістю, визначення її актуального іміджу та чинників, що впливають на нього.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. До проблеми формування іміджу поліції прикута увага дослідників із різних галузей: соціології, психології, іміджології, зв'язків із громадськістю, права. Вивченням іміджу як складової частини успіху правоохоронних органів займалися В.М. Бесчастних, О.В. Тимченко. Імідж працівника міліції як чинника розвитку правосвідомості громадян був об'єктом дисертаційного дослідження І.В. Воробйової. Гендерні аспекти у формуванні іміджу поліцейського в Україні були розглянуті О.О. Орловою. Створенню й обґрунтуванню моделі формування іміджу національної поліції України присвятили свою роботу В.В. Блага, В.В. Благой, Н.В. Янченко. Питання ролі сучасних комунікативних технологій у створенні позитивного іміджу правоохоронця висвітлювали О. Балінська, О.М. Бандурка, І.Д. Казанчук, А. Сарвас.

Незважаючи на підвищену цікавість до іміджу поліції з боку науковців, залишається потреба у подальшому детальному вивченні цього феномену вже у контексті реорганізації правоохоронних органів, яка відбулася після набуття чинності Закону України «Про Національну поліцію».

Постановка завдання. Метою статті є характеристика публічного іміджу сучасної патрульної поліції в уявленнях населення та самих поліцейських, визначення чинників, що впливають на позитивне сприйняття цієї структури та її співробітників.

Виклад основного матеріалу дослідження. У соціології під поняттям «імідж» розуміють явище сучасного суспільного життя, феномен індивідуальної, групової або ж масової свідомості. Але однозначного і загальноприйнятого визначення іміджу не існує. Економіст і фахівець із маркетингу Ф. Котлер під іміджем розуміє набір уявлень, ідей, вражень індивіда про той чи інший об'єкт, які значною мірою визначають установки людини та її дії [4, с. 435]. Соціолог А.І. Кравченко розглядає імідж як складову частину соціальної ролі, сукупність уявлень, які склалися за допомогою громадської думки, про те, як повинна вести себе людина відповідно до свого статусу [5, с. 158]. Визначення, яке було дано М.В. Бердинських, найбільш точно відповідає нашій тематиці дослідження і характеризує імідж як уявлення про об'єкт (індивіда, організацію,

предмет, явище), яке містить інформаційний та оцінювальний складники, що формуються в індивіда (як представника цільової аудиторії) на основі діяльності об'єкта [1, с. 35].

Імідж виконує низку головних комунікативних функцій, які є важливими для його носія: ідентифікація, ідеалізація і протиставлення [3, с. 201].

Щодо ідентифікації, то мається на увазі, що аудиторії за допомогою іміджу пропонуються лише основні характеристики його носія, ключові моменти. Така інформація допомагає людині, яка зчитує повідомлення про об'єкт, швидко обробити дані.

Аудиторії подаються ті характеристики об'єкта іміджування, які є найбільш вагомими для конкретної цільової аудиторії, це й є ідеалізацією.

За допомогою іміджування створюються умови для формування позитивного образу саме даного об'єкта. Для цього дуже часто застосовується механізм висвітлення переваг носія іміджу порівняно з конкурентами, що є протиставленням.

Також фахівці виділяють номінативну, естетичну та адресну функції іміджу [2, с. 23]. Номінативна функція полягає у тому, що імідж відокремлює свого носія від інших, демонструючи його чесноти та підкреслюючи гідність. Під естетичною функцією іміджу розуміють те, що він покликаний облагородити, зробити естетично привабливим об'єкт сприйняття. Про адресну функцію іміджу говорять, коли мається на увазі, що образ об'єкта зорієнтований на цільову аудиторію та відповідає її потребам.

У професійній літературі існує велика кількість підходів до типологізації іміджу. Для досягнення нашої мети була застосована типологія Е. Семпсон. Ураховуючи поєднання внутрішніх та зовнішніх чинників, дослідниця у загальному іміджі виділила три його складники: самоімідж (такий, що віддзеркалює стан довіри та самоповаги до себе); імідж, що сприймається іншими (дуже часто він відрізняється від попереднього); очікуваний імідж (деякі професії, наприклад поліцейській, лікар, учитель, тощо вимагають певних іміджевих характеристик) [6, с. 30].

Імідж також може поділятися на позитивний та негативний залежно від емоційної забарвленості. Для кожної організації важливо створити позитивний імідж. Такий імідж допомагає підтримувати довготривалі довірчі відносини з громадськістю, а у випадку з поліцією – очікувати допомоги з боку населення з приводу надання інформації, яка б могла допомогти розкрити злочин і, як наслідок, поліпшити якість життя в громадах.

Імідж поліції являє собою уявлення громадськості щодо діяльності цієї організації

у цілому. Це уявлення охоплює сприйняття та почуття, оцінки та очікування людей щодо цієї організації. Очікується, що поліція досягне найрізноманітніших результатів у справі:

- зменшення злочинності та безладу в суспільстві;
 - зменшення страху у населення перед злочинністю;
 - зростання довіри до неї та її порозуміння з громадськістю;
 - поліпшення якості життя у громадах [7].
- Також очікується, що поліція дотримуватиметься певних професійних та моральних стандартів під час виконання своїх обов'язків, серед яких:

- чесність – уникнення корупції та зловживання владою з метою особистої вигоди;
- справедливість – однакове ставлення до людей незалежно від їхніх віку, статі, національності, майнового стану тощо;
- ввічливість – ставлення до людей із повагою;
- чуйність – надання людям того, що вони бажають, прояв турботи про них та про їхні проблеми;
- доступність – доступність своєчасного отримання поліцейських послуг;
- розмірне застосування сили – використання лише тієї сили, яка необхідна для досягнення законних цілей;
- компетентність – володіння знаннями та вміннями, необхідними для виконання своєї роботи [8].

Публічний імідж поліції є складним та багатокомпонентним. У зв'язку із цим у 2019 р. авторами даної роботи, М. Криворучко та А. Івакіним було організоване та проведене дослідження, метою якого стало виявлення основних чинників, що зумовлюють сучасний імідж патрульної поліції м. Харкова у свідомості населення, та порівняння цього іміджу із самоіміджем поліцейських. Об'єктом дослідження виступили населення та працівники патрульної поліції м. Харкова.

Для реалізації мети дослідження було проведено анкетне опитування, в якому взяли участь 300 мешканців м. Харкова, та формалізоване інтерв'ю за участю 150 харківських патрульних поліцейських. Для населення була використана квотна вибірка за статтю та віком. Для працівників патрульної поліції – за районом патрулювання.

Довіра до патрульної поліції є одним із ключових аспектів її іміджу. Наявність довіри або її відсутність свідчить про те, як патрульна поліція сприймається громадськістю. Отримані в ході дослідження дані говорять про те, що половина респондентів довіряє патрульній поліції, хоча повністю довіряють лише 5% опитаних. Четверть опитаних не визначилися з тим, чи довіряти патрульним, а 23% респондентів

не довіряють поліції, серед яких 7% не довіряють зовсім.

Було також виявлено, що опитані з доходом нижче середнього менше схильні довіряти поліції (серед них патрульній поліції не довіряє 41% респондентів), аніж інші категорії (не довіряють 20% опитаних). Харків'яни з вищою освітою довіряють поліції більше, ніж люди, які мають нижчий рівень освіти.

У цьому дослідженні рівень довіри до патрульної поліції використовувався як непрямий показник під час оцінки ефективності формування іміджу. У цілому невисокий рівень недовіри – це непоганий початок у процесі формування іміджу нової поліції, особливо якщо враховувати негативні стереотипи щодо правоохоронних органів, які склалися за довгі роки існування міліції. 27% респондентів, що не визначилися з довірою до поліції, є полем для подальшої боротьби за їх схильність та довіру. Але тут виникає певна колізія: хоча такі респонденти не мають заздальгідь негативного ставлення до поліції, проте для ефектвної взаємодії відсутності негативу у відносинах може бути недостатньо.

Готовність населення звертатися за допомогою є логічним продовженням теми довіри та важливим показником іміджу. Переважна більшість опитаних (70%) у цілому готова звернутися за допомогою до патрульної поліції, 15% респондентів не вирішили для себе, чи готові вони звернутися за допомогою до поліції чи ні. Стільки ж опитаних (15%) указали, що не готові звернутися за допомогою. Таким чином, майже третина респондентів (30%) не готові звернутися за допомогою до поліції за необхідності, й це є суттєвою проблемою, тому що лише поліція може вирішити цілу низку питань, але її можуть просто не запросити на допомогу.

Абсолютно необхідною у роботі патрульної поліції є готовність населення надавати допомогу, і це значною мірою залежить від ставлення до поліції. Більшість опитаних (67%) готова надавати допомогу, ще 20% сумніваються у необхідності такої допомоги і лише 13% не готові допомагати поліцейським. Також було виявлено, що відсоток тих, хто готовий надавати допомогу поліції, більший серед респондентів із вищою освітою, ніж серед інших груп.

Важливим для розуміння іміджу патрульної поліції є аналіз якостей, якими аудиторія наділяє носія іміджу, та очікуваних якостей. Згідно з отриманими результатами, найбільш притаманними поліцейським якостями є оперативність (40%), фізична розвиненість (39%) та сміливість (32%), тобто патрульні поліцейські сприймаються передусім як швидкі, міцні та сміливі люди. Важливим моментом є те, що всі три названі основні якості є позитивними.

Найменш притаманні поліцейським респонденти назвали брехливість (7%), грубість та нахабство (13%), чуйність (14%). Тобто люди не дуже розраховують на співчуття з боку поліцейських, але і грубість та брехню з їх боку поліцейських вони також майже не очікують. Іншими негативними рисами образу поліцейського є неорганізованість, на яку показала чверть опитаних, та небажання виконувати свої обов'язки (20%).

Щодо властивостей, які респонденти вважають необхідними для патрульного поліцейського, то частіше за інші респонденти згадували непідкупність (54%), справедливість (53%), професіоналізм (48%) та організованість (45%). Як ми вже бачили, жодна із цих рис не потрапила у число головних, які, на думку опитаних, притаманні сучасному патрульному. Більше того, дві перші якості є не лише очікуваними з боку громадськості, а й такими, що декларуються самими правоохоронними органами. Наявність розбіжності між притаманними та очікуваними якостями не сприяє створенню позитивного образу поліції. Проте отримані дані вказують напрям першочергової роботи над іміджем патрульної поліції.

Найменш необхідними поліцейським, на думку респондентів, є чуйність (2%), освіченість (13%) та фізична розвиненість (19%). Але, як ми вже з'ясували раніше, респонденти сприймають поліцейського передусім як фізично розвинену особу (друга за згадування притаманна якість), тому знову маємо протиріччя між притаманним та очікуваним.

На питання щодо наявних та необхідних рис для патрульного відповіли й самі патрульні. На їхню думку, найбільш притаманними для працівників їхнього підрозділу рисами є справедливість (46%), чесність та порядність (41%), сміливість (40%), непідкупність та сумлінне виконання своїх обов'язків (37%). Менше за все із запропонованих характеристик відзначали фізичну розвиненість (5%), ввічливість (5%), чуйність (9%) та освіченість (15%). Як бачимо, самоімідж поліцейських збігається з очікуваннями населення щодо них, але розходиться з їх реальним сприйняттям із боку громадськості. Справедливість, чесність, порядність та непідкупність є дуже важливими елементами нового іміджу патрульної поліції ще й тому, що це закладено в основу нової ідеології української поліції.

Серед рис, які, на думку патрульних, необхідні в їхній роботі, частіше за все відзначаються професіоналізм (48%), сумлінне виконання своїх обов'язків (38%), чесність і порядність (35%) та непідкупність (34%). Найнижчі місця у цій ієрархії зайняли ті ж характеристики, що й серед наявних якостей: чуйність (2%), освіченість (6%), фізична розвиненість (8%), ввічливість (11%). Цікавим є те, що про-

фесіоналізм (17%), який патрульні ставлять на перше місце серед необхідних якостей, знаходиться лише на восьмому місці серед наявних.

Отже, порівнюючи відповіді представників населення та самих патрульних щодо якостей, які притаманні працівникам патрульної поліції, слід відзначити схожість цих відповідей тільки за однією рисою – сміливістю. Як у населення, так і у поліції вона займає третє місце в ієрархії притаманних якостей. Оперативність, яку населення поставило на перше місце, у працівників патрульної поліції опинилася на сьомому, а фізична розвиненість, яку представники населення поставили на друге місце, у патрульних на передостанньому – дванадцятому місці.

Таким чином, якості, які населення вважає необхідними для поліції, у цілому є досить схожими з якостями, які називають самі патрульні як притаманні. В обох випадках важливими характеристиками для поліції вважаються професіоналізм, непідкупності та чесність. Тільки населення робить акцент на непідкупності та справедливості, а патрульні – на професіоналізмі та сумлінному виконанні обов'язків. Також, згідно з отриманими даними, немає розбіжностей у відповідях населення та поліцейських щодо найменш притаманних рис: чуйності, грубості, нахабства та брехливості.

Важливим чинником формування іміджу патрульної поліції є наявність та актуальність у суспільстві стереотипів щодо діяльності патрульних. Були проаналізовані стереотипні твердження, щодо діяльності працівників правоохоронних органів та виявлено двоякість сприйняття поліцейських громадськістю. Опитані згодні як із твердженнями, які негативно характеризують поліцію, так і з позитивними оцінками.

З одного боку, респонденти згодні з тим, що «чесній людині нічого боятися поліції» (3,45 бали за 5-бальною шкалою, де 5 – максимальний рівень згоди), з іншого боку, «поліцейський може звинуватити і невинну людину, якщо це йому буде потрібно» (3,26 бали) Така амбівалентність сприйняття поліції може бути пов'язана зі стереотипами, що залишилися у спадок після старих структур правоохоронних органів, коли, з одного боку, люди говорять про нову поліцію, але при цьому спливають стереотипи, пов'язані зі старою міліцією. Найменше опитані згодні з твердженням про те, що «поліція однаково захищає інтереси усіх громадян» (2,66 бали).

У ході дослідження було виявлено, що опитані жінки краще ставляться до патрульних. Жінки більш згодні з твердженням про те, що поліція однаково захищає інтереси усіх громадян (2,81 бали у жінок та 2,51 бали у чоловіків). Проте чоловіки більш згодні з твердженням про те, що поліцейським усе сходиться з рук (3,13 бали у чоловіків та 2,89 – у жінок).

Що стосується вікових відмінностей у згоді зі стереотипними твердженнями, то більше респондентів із найстаршої вікової групи (від 61 року) згодні з тим, що «поліцейський дійсно турбується про громадське благо, а потім уже про особисте» та «тільки завдяки чесній праці поліцейський може швидко отримати підвищення по службі». Опитані 36–45 років частіше за інших вважають, що «поліцейському все сходить з рук» та «поліцейський може звинуватити навіть невинну людину, якщо комусь це буде потрібно».

Щодо впливу рівня доходу на існуючі стереотипи, то більше респондентів із рівнем достатку нижче середнього порівняно з іншими групами не вважають, що «поліція однаково захищає інтереси усіх громадян». Ця категорія підтримує негативні твердження про те, що «поліцейський може звинуватити невинну людину» та «турбується передусім про себе».

Окрім соціально-демографічних характеристик, важливим чинником, який може впливати на формування ставлення до патрульної поліції, є досвід безпосередньої взаємодії з патрульними та оцінка людьми цього досвіду.

Серед опитаних 31% респондентів мали досвід взаємодії з поліцією. Причому 60% із них оцінюють свій досвід у цілому позитивно, а 40%, відповідно, негативно. Цікаво те, що жоден із респондентів не вибрав нейтральний варіант оцінки. Це можна пояснити тим, що такий досвід формує досить однозначну оцінку діяльності патрульної поліції.

Під час аналізу актуального іміджу патрульної поліції важливо розуміти, чи бачить населення різницю між старими структурами (ДАІ та ППС) і новою патрульною поліцією. Респондентам було запропоновано низку тверджень відносно реформування ДАІ та ППС у патрульну поліцію та було з'ясовано, що, на їхню думку, патрульні є «більш ввічливими», «більш підтягнутими та фізично розвиненими» (середня оцінка 3,61 та 3,44 відповідно за 5-бальною шкалою, де 1 – абсолютна незгода, а 5 – абсолютна згода з твердженням). Тобто сприйняття правоохоронних органів змінилося: на зміну стереотипним працівникам ДАІ, непривітним та із зайвою вагою, прийшли молоді, підтягнуті та більш ввічливі патрульні поліцейські. Водночас слід відзначити, що твердження «рівень злочинності знизився» отримало 2,39 бали за шкалою згоди. Тобто респонденти не згодні з тим, що рівень злочинності в місті якимось змінився внаслідок реформування. Таким чином, можна сказати, що у сприйнятті людей різниця між працівниками ДАІ, ППС та патрульними поліцейськими є більш візуальною, ніж змістовною.

Також було виявлено, що респонденти старшого віку (від 61 року і старше) більш позитивно, ніж опитані інших вікових категорій, оці-

нюють зміни у таких аспектах, як фізична розвиненість та ввічливість патрульних. Опитані, які мають низький рівень достатку, значно частіше не згодні з усіма твердженнями. Респонденти з вищою освітою частіше погоджуються з твердженням про те, що працівники поліції є більш підтягнуті, ніж були працівники ДАІ та ППС. Порівняння відповідей респондентів, що мали досвід спілкування з поліцією, і тих, у кого такого досвіду не було, показало, що перші висловлюють більшу згоду з твердженнями про те, що «рівень корупції знизився», а «ефективність роботи стала вище».

Важливим складником іміджу поліції є її зовнішні характеристики. Згідно з отриманими результатами, найбільш важливою для респондентів є манера поведінки співробітників поліції, на це вказали 73% опитаних. Мають значення також фізична розвиненість (43%), грамотність мови (36%) та охайність одягу, зачіски поліцейських (34%). Такі характеристики, як службове авто (2%) та дизайн форми (1%), респонденти майже повністю проігнорували.

На запитання про образ ідеального патрульного поліцейського були отримані такі відповіді:

- «Сильний, владний, уміє контролювати ситуацію, суворий, рішучий» – 51% респондентів. Цей образ правоохоронних органів існує вже давно й є досить актуальним зараз.
- «М'який, добрий, відкритий, тактовний, такий, що співчуває, завжди готовий прийти на допомогу» – 33% опитаних.
- «Нейтральний, беземоційний, відсторонений» – 10%.
- «Непередбачуваний, легко пристосовується до ситуації, кмітливий» – 6%.

Слід зазначити, що до образу «м'який, добрий, відкритий, тактовний, такий, що співчуває, завжди готовий прийти на допомогу» більш тяжіють респонденти, у яких рівень статку нижче за середній. В їхній групі такий ідеальний образ вибирають 50% опитаних.

Для більшості опитаних патрульних ідеальним образом також є «сильний, владний, уміє контролювати ситуацію, суворий, рішучий» (67%). Такі образи, як «нейтральний, беземоційний, відсторонений» та «м'який, добрий, відкритий, тактовний, співчуваючий, завжди готовий прийти на допомогу», для поліцейських виявилися значно менш актуальними, їх вибрали 16% та 13% опитаних патрульних. Найменш популярним образом серед поліцейських є образ «нейтральний, беземоційний, відсторонений» (4%).

Порівняння ідеальних образів патрульних поліцейських у свідомості населення та самих патрульних показало, що в обох групах пріоритетним є традиційний образ правоохоронця. Цікавим є те, що образ поліцейського «м'який,

добрий, відкритий, тактовний, такий, що співчуває, завжди готовий прийти на допомогу» є значно більш актуальним для населення, ніж для працівників патрульної поліції. Як було встановлено, серед населення на таку модель поведінки також існує попит як на нову модель, котра більш притаманна новим поліцейським.

Висновки з проведеного дослідження.

Публічний імідж сучасної української поліції є складним та багатокомпонентним. На його формування впливають як внутрішні, так і зовнішні чинники. За результатами дослідження сучасній патрульній поліції довіряє половина респондентів. Більшість опитаних готова звернутися про допомогу до поліції, а ще дві третини згодні самі надавати поліції допомогу, якщо виникне така необхідність.

На думку опитаних харків'ян, патрульним поліцейським найбільш притаманні такі якості, як оперативність, фізична розвиненість та сміливість, але необхідними для них є непідкупність, справедливість, професіоналізм та організованість. Самі патрульні оцінюють себе так, як їх хотіло би бачити населення.

Найбільш поширеними серед населення стереотипними думками щодо патрульної поліції є те, що «чесній людині нічого боятися поліції» та «поліцейський може звинуватити і невинну людину», що свідчить про амбівалентне ставлення громадськості до поліції. Проте більшість опитаних не згодна з тим, що поліція однаково захищає усіх громадян.

Наявність досвіду взаємодії з патрульною поліцією допомагає респондентам сформулювати більш чітке та позитивне уявлення щодо образу патрульних. На думку респондентів,

нові патрульні поліцейські є більш ввічливими та підтягнутими порівняно з працівникам старих структур (ДАІ та ППС).

Серед найважливіших зовнішніх характеристик образу патрульного поліцейського для населення є манера поведінки, фізична розвиненість, грамотність мови, охайність одягу та зачіски. Ідеальний образ сучасного поліцейського – це сильна, владна людина, яка вміє контролювати ситуацію.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бердинских М.В. Социологические аспекты имиджа организации (к постановке проблемы). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/sotsiologicheskie-aspekty-imidzha-organizatsii-k-postanovke-problemy> (дата звернення: 21.02.2021).
2. Блажнов Е.А. Паблик рилейшнз: Приглашение в мир цивилизованных рыночных и общественных отношений. Москва : ИМА-пресс, 1994. 50 с.
3. Галумов Э. Основы PR. Москва : Летопись XXI, 2004. 359 с.
4. Котлер Ф. Основы маркетинга. Москва : Вильямс, 2007. 697 с.
5. Кравченко А.И. Социология: Общий курс : учебное пособие. Москва : ПЕРСЭ ; Логос, 2002. 356 с.
6. Сэмпсон Э. Имиджология. Москва, 1995. 40 с.
7. Gallagher C, Maguire E., Mastroski S., Reisig M. The Public Image of Police. Report to International Association of Chiefs of Police. URL: https://www.researchgate.net/publication/247959149_The_Public_Image_of_Police (дата звернення: 05.03.2021).
8. The Public Image of Police: Final Report to the IACP by the George Mason University Administration of Justice Program. URL: <https://www.theiacp.org/resources/the-public-image-of-police> (дата звернення: 05.03.2021).

СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ ЗМІН ІДЕНТИЧНОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ МОЛОДІ В УКРАЇНІ ТА ПОЛЬЩІ: У ПЕРІОД ВСТУПУ У ВНЗ, РОЗВИТКУ СІМЕЙНИХ ВІДНОСИН ТА ФОРМУВАННЯ РЕЛІГІЙНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

MODERN TRENDS IN CHANGING IDENTITY OF THE UKRAINIAN YOUTH IN UKRAINE AND POLAND IN THE CONDITIONS OF STUDYING AT UNIVERSITIES, DEVELOPING FAMILY VALUES AND FORMING RELIGIOUS IDENTITY

У статті проводиться аналіз ідентичності українців, які навчаються у вишах Польщі та України. Розглядаються такі чинники впливу на конструювання ідентичності, як зміна соціального та культурного капіталу, слабких та сильних соціальних зв'язків, проблема виникнення кризи ідентичності за зміни оточення та звичної структури бачення на соціальну реальність. Описується дистанційне навчання студентів під час пандемії COVID-19, її вплив на комунікацію, самовираження та міжособистісні стосунки української молоді.

Ідеться про особливості та проблеми конструювання ідентичності особистості на сімейному рівні. Через статистичні дані та дослідження, які були проведені різними державними організаціями, здійснюється аналіз змістовних зсувів ідентичності української сім'ї під впливом викликів сучасності, спричинених пандемією COVID-19. На основі відповідних емпіричних даних проводиться інтерпретація чинників, які стали причиною кризи у сімейних стосунках у період локдауну. У цьому ж питанні важливий акцент робиться на значимості феномену Мікеланджело для розвитку стосунків між романтичними партнерами у період самоізоляції. Також особлива увага приділяється проблематиці трансформації національної, культурної та етнічної ідентичності української сім'ї через масову трудову або ж освітню міграцію до Польщі.

Завершує огляд змін ідентичності української молоді розгляд проблематики релігійної ідентичності. Вона тісно пов'язана із суспільно-політичними процесами, є чинником духовного відродження та перетинається із військовим протистоянням на Сході України та викликами пандемії COVID-19. Молодь, підтримуючи європейські та планетарні цінності, цілком легко починає трансформацію власної свідомості і приймає культурні та релігійні цінності європейських країн, здійснюючи, таким чином, процес модифікації різних типів особистісної ідентичності.

Ключові слова: ідентичність, конструювання ідентичності, молодь, криза ідентичності, Польща, Україна, мережа суспільних відносин, соціальний капітал, соціальне спілкування, сильні соціальні зв'язки, слабкі соціальні зв'язки, культурний капітал, мова, просторова ідентичність, інформаційне суспільство, пандемія COVID-19, дистанційне навчання, сімейні відносини, українська

сім'я, криза у сімейних стосунках, карантинні обмеження, сімейний конфлікт, самоізоляція, національна ідентичність, міграція, соціалізація, добробут, релігійна ідентичність.

The article analyzes the identity of Ukrainians studying at universities in Poland and Ukraine. The following factors of influence on the construction of identity are considered: change of social and cultural capital, weak and strong social ties, the problem of identity crisis when changing the environment and the usual structure of the vision of social reality. The distance learning of students during the COVID-19 pandemic, its impact on communication, self-expression and interpersonal relationships of Ukrainian youth is described.

Then we talk about the features and problems of constructing a personal identity at the family level. Statistics and research conducted by various government organizations analyze the significant shifts in the identity of the Ukrainian family under the influence of modern challenges caused by the COVID-19 pandemic. Based on relevant empirical data, the factors that caused the crisis in family relationships during the introduction of lockdown are interpreted. In the same question, an important emphasis is placed on the importance of the Michelangelo phenomenon for the development of relations between romantic partners in a period of self-isolation. Special attention is also paid to the transformation of the national, cultural and ethnic identity of the Ukrainian family through mass labour or educational migration to Poland.

The review of changes in the identity of Ukrainian youth concludes with a review of the issue of religious identity. It is closely connected with socio-political processes in society, is a factor of spiritual revival and intersects with the military confrontation in eastern Ukraine and the challenges of the COVID-19 pandemic. By supporting European and planetary values, young people easily begin to transform their own consciousness and accept the cultural and religious values of European countries, thus carrying out the process of modifying different types of personal identity.

Key words: identity, identity construction, youth, identity crisis, Poland, Ukraine, social relations network, social capital, social communication, strong social ties, weak social ties, cultural capital, language, spatial identity, information society, COVID-19 pandemic, distance learning, family relations, Ukrainian family, crisis in family relations, quarantine restrictions, family conflict, self-isolation, national identity, migration, socialization, welfare, religious identity.

УДК 304.444 (316.454.7)
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2021.24.1.3>

Баханов О.Ю.

викладач кафедри соціології та філософії
Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

Засць О.Ю.

студентка 3-го курсу факультету соціології і права
Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

Михайлюк М.П.

студентка 3-го курсу факультету соціології і права
Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

Постановка проблеми. Одним із найвідповідальніших рішень у житті кожної людини є вибір ВНЗ та вступ. Роки навчання у виші є важливим етапом формування та конструювання ідентичності особистості. Під час вступу

у ВНЗ кожному доводиться підлаштовуватися до нових умов навчання. Пізнання нових норм, правил та поглядів неодмінно супроводжує студента протягом усього навчання, завдяки цьому старі стереотипи руйнуються, а нові

з'являються. Як наслідок, відбувається процес зміни раніше звичного життя, відповідно, це призводить і до конструювання ідентичності особистості.

Постановка завдання. У статті проводиться аналіз ідентичності українців, які навчаються у вишах Польщі та України.

Виклад основного матеріалу дослідження. У будь-якому разі індивід намагається підлаштуватися до впливу змін зовнішнього світу, а це дає змогу якомога більшою мірою зуміти швидко подолати або ж узагалі уникнути кризи ідентичності, адже вона виникає за зміни раніше сталих уявлень про світ. І от у момент, коли попереднє бачення руйнується, а нове ще не сформувалося, особистість і стикається з кризою власної ідентичності. Це явище можна ще описати як руйнування певних рамок індивіда, які були нав'язані різними соціальними групами та суспільством у цілому. Даний етап кожна людина може проходити по-своєму залежно від історичного періоду свого життя, віку та багатьох чинників, які породжують та супроводжують кризу ідентичності. Звичайно, це несе за собою як негативні, так і позитивні наслідки. Головним є рух уперед, бо якщо зовнішні умови та чинники змінилися, а ідентичність ні, то можна говорити про гальмування розвитку індивіда як особистості [1].

Багато вступників вибирають для навчання інше місто та навіть країну. Найбільша кількість українців, які вступають за кордон, у Польщі. Вона приваблює молодь політико-географічним положенням, можливістю отримати диплом європейського зразку, доступністю цін порівняно з іншими іноземними вишами [2].

Вступаючи в інше місто чи країну, індивіду доводиться будувати нову мережу суспільних відносин. Зазвичай це свідомо чи не свідомо дія, яка є стратегією формування соціального спілкування. Вона відповідає за побудову корисливої взаємодії з учасниками певних груп. Таким чином, щоб зуміти отримувати від оточуючих основні та бажані для кожної людини речі: відчуття потрібності, самовираження, самоствердження, належності до референтної групи, формуються певні зобов'язання серед членів групи, які тепер відповідатимуть за захист один одного з боку оточення. До прикладу, це може відбуватися із сусідами в гуртожитку, у студентській групі, поза навчальним дозвіллям, із колегами по роботі. Саме такий прояв наявності соціального капіталу надаватиме людині впевненості у собі та своєму оточенні, відповідно, його відсутність діятиме прямо протилежно. А отже, конструювання соціального капіталу індивіда впливає на зміну його ідентичності [3].

Соціальний капітал будується на основі сильних та слабких соціальних зв'язків [4].

Під час переїзду в інше місто для можливості навчатися індивід постійно збільшує кількість слабких зв'язків. Це відбувається внаслідок перебування індивіда в оточенні всього нового через зміну середовища проживання. Усе нові та нові знайомства, особливо на першому курсі навчання, постійно супроводжують студента. Це проживання в гуртожитку, відвідування поза освітніх закладів дозвілля, конкурсів, конференцій, презентацій. Активне студентське життя сприяє формуванню мережі слабких соціальних зв'язків. А щодо сильних соціальних зв'язків, то можна сказати, що вони в період першого року навчання є послабленими через утрату можливості постійного підтримування безпосереднього контакту з друзями та сім'єю. Усі ці зміни впливають на формування ідентичності індивіда.

Слабкі соціальні зв'язки сприяють обміну інформацією, яка зазвичай не є доступною для близького оточення. А це один із чинників, який сприяє формуванню та конструюванню культурного капіталу студента [3]. Збільшення відповідних чинників відбувається під час знайомства індивіда з новими соціальними групами, культурними нормами та традиціями суспільства. Українцям, які навчаються у Польщі, доводиться пізнавати нову культуру. Передусім це відбувається через вивчення польської мови. А от мова, за ідеєю французького структуралізму, є важливим чинником пізнання та розуміння навколишнього світу. Мова є відбиттям соціальної реальності. Вона є джерелом породження інтерпретації слів за допомогою попередньої обізнаності та наявності певного досвіду. Крізь призму мови формується бачення про світ. Ми розуміємо речі завдяки мові. Безперечно, мова не є лише одним методом спілкування між людьми, але вона є досить важливою для кращого розуміння культурних особливостей країни.

Формування культурного капіталу є процесом менш помітним на відміну від формування соціального та економічного [3], але деякі чинники впливу можливо визначити. До прикладу, крізь призму мас-медіа ми починаємо дивитися на певне суспільство очима обміну інформацією на рівні країни. Також освітня програма будь-якої країни вносить свої корективи та впливає на культурні погляди особистостей, які навчаються. А бажання поліпшення своєї розмовної та літературної мови за допомогою читання книг, статей та журналів дає змогу більшою мірою розуміти іноземних колег. Підвищується рівень грамотності, що дає змогу відчувати себе впевненіше у колі іноземців і позитивно впливає на впевненість індивіда в собі. Отже, фактор конструювання культурного капіталу, вивчення та розуміння мови впливає на зміну ідентичності українців, які навчаються у Польщі.

Далі варто звернути увагу на просторову ідентичність. Вона базується на історії, традиції, культурному досвіді, цінностях, єдності території проживання «уявної спільноти», представником якої є індивід [5]. Під час переїзду в інше місто чи країну прослідковується зміна просторової ідентичності, наприклад від локальної до національної чи наднаціональної. Чим більше індивід пізнає нові міста, регіони, країни, тим ширшим стає його кругозір. Настає розуміння та ототожнення себе з усією світовою спільнотою. Тому можна стверджувати, що, з великою ймовірністю, в українців, які навчаються у Польщі, простежується зміна просторової ідентичності через такі чинники, як знайомство з новою для себе культурою країни та можливістю безперешкодно пересуватися по всьому Європейському Союзу.

Але в інформаційному суспільстві на формування просторової ідентичності впливають не лише спільна територія, мова, традиції, а ще й можливість пізнання світу за допомогою ресурсів Інтернету: соціальних мереж, тематичних фільмів, швидкого обміну інформацією міжнародного рівня. Зараз не потрібно їхати до іншої країни, щоб поспілкуватися з її мешканцями, а достатньо знайти їх у соціальних мережах та розпочати з ними діалог на відстані. Таке пізнання світу стало найбільш актуальним за пандемії COVID-19. Багато транспортних шляхів на певний час були заблокованими, пересування по світу стало обмеженим. Але, з іншого боку, ототожнення себе з усією світовою спільнотою посилювалося через наявність спільної та нагальної проблеми для кожного. З'явився страх за своє життя прямо зараз. Проблеми глобального масштабу були й до пандемії, наприклад екологічна проблема, але це не сприймається великою кількістю населення світу більше, ніж щось досить далеке та таке, що не матиме ніякого впливу на сучасне покоління.

Пандемія COVID-19 внесла свої корективи в життя кожного, не оминуло це й студентів. Поширення вимушеного дистанційного навчання призвело до зменшення сили слабких соціальних зв'язків та збільшення впливу сильних [4]. Через закриття університетів для особистого відвідування та закриття кордонів держави більшість іногородніх студентів змушені були повернутися додому, тому відсутність активного студентського життя призвела до неможливості швидко поновлювати слабкі соціальні зв'язки.

Через обмеження, спричинені пандемією, було зменшено рівень міжособистісного спілкування. А заборона масових заходів стала на заваді самоствердження у найрізноманітніших сферах офлайн, тому ця функція перейшла на онлайн-простір. Саме тому за допомогою Інтернету нині виконується більшість необ-

хідних для нормального суспільного життя функцій. З'явилося таке явище, як розмиття рамок між приватним та публічним простором. Прикладом може виступати дистанційне навчання, коли приватний простір удома на час онлайн-занять стає публічним. Тому пандемія COVID-19 залишила свій відбиток на формуванні та конструюванні ідентичності індивіда.

Варто зазначити, що особливості формування та трансформації ідентичності особистості залежить від багатьох чинників упродовж усього життя. Зокрема, одним із таких факторів є сімейні відносини. Від самого народження і до останніх днів кожен індивід певною мірою залучений у розвиток сімейних зв'язків, упродовж тривалості яких він набуває первинної та вторинної соціалізації, а отже, й набуття та видозміну ідентичності власної особистості.

Безліч подій у соціальному житті по-своєму впливає або ж не впливає на сімейні відносини, проте змістовні зсуви ідентичності під впливом викликів сучасності, спричинених пандемією COVID-19, у сімейному колі не можна заперечувати. У такий непростий для всього світу час практично кожна сім'я була змушена впродовж усіх локдаунів перебувати у безпосередній самоізоляції та повністю припинити функціонування слабких соціальних зв'язків у безпосередній взаємодії з ними. Нині сучасність значно вплинула на ідентичність особистості та на її становлення і трансформацію у сімейному колі, а причина тому її раптовість, новизна та подальша невизначеність, найбільшою мірою на перших етапах запровадження карантину.

Безліч українських сімейних пар зіштовхнулися з кризою у сімейних стосунках під час карантинних обмежень. Особливо суспільну увагу привертала інформація, що наче за час пандемії в Україні значно збільшилася кількість розлучень та побутових конфліктів, проте, за даними Міністерства юстиції, за період дії карантину в Україні в понад шість разів частіше одружувалися, ніж розлучалися. Так, починаючи з 12 березня до 10 жовтня зареєстрували шлюб 107 069 пар молодят. За аналогічний період кількість розірваних шлюбів становила 16 475 [6]. Що ж стосується сімейно-побутових конфліктів, постійне виникнення яких безпосередньо впливає на ідентичність особистості, то гештальт-терапевт Наталія Шпот пояснює їх збільшення під час карантину тим, що сімейні конфлікти ні з чого під час самоізоляції не з'являлися, тобто вони мали місце у відповідних сім'ях і раніше, проте завдяки соціально активній діяльності кожного з членів сім'ї виникало безліч чинників, які перебирали всю увагу на себе. Та з часу значного обмеження особистого простору латентні сімейні проблеми ставали все більш явними

через психоемоційне навантаження [7]. Тому самоізоляція не стала причиною масового виникнення сімейних конфліктів, вона стала причиною усвідомлення їх раніше прихованої наявності.

Велике значення для розвитку ідентичності особистості у сімейних відносинах відіграє зв'язок із романтичним партнером. Романтичні партнери позитивно впливають на ідентичність один одного під час карантину. У цьому разі йдеться про сутність ефекту Мікеланджело. Модель феномена Мікеланджело інтегрує концепції традиції взаємозалежності, щоб висвітлити засоби, за допомогою яких тісні партнери сприяють протидії гальмування руху один одного на шляху до ідеальних самоцілей. Як стверджує модель, виявляється, що особистісні «Я» насправді є соціально побудованою сутністю (пор. Кулі, 1902): близькі партнери «ліплять» власні «Я», формуючи навички та риси один одного, таким чином спонукаючи свого партнера до формування його ідеального «Я». Звичайно, люди іноді досягають значного прогресу у досягненні своїх цілей за допомогою самостійних, індивідуальних дій, однак близький союзник у цьому процесі безцінний [8, с. 10–11].

За час карантинних нововведень значно змінився і порядок денний української сім'ї. Проблема полягає у тому, що із самоізоляцією та постійним перебуванням усіх членів сім'ї в одному житловому просторі збільшилися й сімейні обов'язки батьків, особливо це стосується сімей із дітьми дошкільного та шкільного віку. За результатами дослідження ООН «Оперативна гендерна оцінка становища та потреб жінок у контексті ситуації з COVID-19 в Україні» карантин посилив проблему гендерних стереотипів і патріархальних соціальних норм щодо ролей жінки та чоловіка в сім'ї. Так, 63,5% респонденток відзначили збільшення часу, який вони витрачають на прибирання, 50,5% – на приготування їжі, 53,3% – на психологічну й емоційну підтримку дорослих членів сім'ї. Спостерігаються і значні розбіжності відповідей опитаних жінок і чоловіків. Так, лише 27,8% і 44,1% чоловіків відзначили збільшення витрати часу на приготування їжі та прибирання [9]. Відповідні результати свідчать про те, що через нерівномірний розподіл сімейних обов'язків українські жінки мали менше вільного часу на особисту зайнятість та хобі, оскільки більшою мірою приділяли його дітям та сімейному затишку. У цьому разі проблема розвитку особистісної ідентичності дорослих членів сім'ї спостерігається у значному зменшенні або ж навіть відсутності приватного простору і вільного часу на власні потреби та самоствердження себе як особистості.

У масовому прояві ідентичність українців у структурі сімейних відносин, та й ідентич-

ність української сім'ї у цілому, зазнає значних змін у її національній характеристиці. Високий рівень трудової міграції українців, більшою мірою у Польщу, відображається й у їхній національній самотності, адже тривале перебування особистості в іншій країні з іншою мовою, культурою та релігією для комфортності та безконфліктності здійснення соціальних зв'язків змушує її національну ідентичність трансформуватися певною мірою, тобто перебрати ті соціальні конструкти, які є необхідними для нормального функціонування особистості в суспільстві.

В інфляційному звіті Національного банку України за січень 2020 р. зазначається, що за 2019 р. кількість українських трудових мігрантів у Польщі становила майже 1 млн осіб [10, с. 19]. Проте, за даними Atlantic Council, на березень 2020 р. точну цифру українців, які проживають і працюють у Польщі, складно отримати, адже значна їх частка перебуває там нелегально, але вважають, що кількість українців у Польщі становить щонайменше 1,3 млн осіб.

Для того щоб конкурувати з Польщею, Україні потрібно не лише відповідати польським зарплатам, а й забезпечити порівняний рівень життя. Це стосується багатьох сфер суспільного життя – від освіти та охорони здоров'я до верховенства права та можливостей для бізнесу. За деякими підрахунками, Україні може знадобитися два десятиліття, щоб наздогнати Польщу в економічному плані [11]. Проблема збільшення рівня міграції українців у Польщу стосується не лише економічного фактору, поступовий її розвиток значною мірою впливає й на етнічну та релігійну, ідеологічну та політичну ідентичність. І родинні зв'язки відіграють тут вагомий роль, адже політика Польщі, що спрямована на залучення та заохочення українців віднайти своє польське коріння, таким чином, значно спростила процес бажаного переїзду до Польщі чи то на навчання, чи для працевлаштування або ж узагалі на постійне місце проживання, особливо впливає на видозміну національної ідентичності українців.

Що ж стосується релігійної ідентичності, то сьогодні вона здебільшого продовжує базуватися на процесах, що існували у нашому суспільстві з 90-х років. Духовно незріле суспільство тих часів пройшло через духовні виклики тоталітарних сект та пошуку власної релігійної ідентичності. Суспільство прийняло найкращі практики протестантських та культуруотворюючих церков [12; 15].

Сьогодні релігійна ідентичність є системоутворюючим чинником і впливає на самоідентифікацію національних та етнічних спільнот. Аспекти релігійної ідентичності сьогодні тісно пов'язані із суспільно-політичними проце-

сами та духовним відродженням суспільства. Накладає свій відбиток також пріоритет підняття власного рівня добробуту ціннісний орієнтир у більшості населення. Це стало більш характерним у зв'язку з військовим протистоянням та пандемією COVID-19 [14].

Ці проблеми своїми коріннями уходять у пострадянську ідентичність, певну маргіналізацію свідомості та невирішеність міжетнічних протиріч у радянські часи. Деякі міжетнічні конфлікти були закладені у свідомості нашого суспільства з тих часів, і зараз вони тліють або розгораються, що призводить до дисбалансу, протистоянню, руйнації єдності, підтримки та взаємодопомоги. Особливо критичною сьогодні є проблема, пов'язана з реформуванням низки православних церков, яку підтримують державні органи та низка радикальних національних організацій. Це протистояння може призвести до нових конфліктів, хоча у цілому бажання об'єднати та зшити Україну цілком правильне.

Під впливом ЗМІ та військового конфлікту, переїзду на нове місце проживання та навчання в родині на Сході і на Заході України формується певне протистояння і нерозуміння один одного. Бажання військовим шляхом, протистоянням, силою вирішити назрілі конфліктні стани призводить до ще більшого протистояння та відчуження. Навіть з'являється ненависть, що транслюється на мирне населення, що сприяє розриву зв'язків, знищенню поміркованості та руйнації справжньої релігійної ідентичності. Відбулося загострення соціокультурних проблем, а релігійна ідентичність почала посуватися у бік радикалізації та явного протистояння.

Важливим чинником є переїзд на роботу та навчання до європейських країн, що сприяє асиміляції українців, бо здебільшого ці переїзди не ведуть до компактного проживання. Молодь, підтримуючи європейські та планетарні цінності, легко починає трансформацію власної свідомості і, приймаючи культурні цінності європейських країн, орієнтуючись на європейські доходи, цілком приймає ціннісні орієнтири, що сприяє зміні регіональної, громадсько-політичної та релігійної ідентичності на релігійні та інші ідентичності європейських країн. Переїзд легше змінює ідентичності у молоді з несформованими політичними та релігійними поглядами, бо базується на економічних європейських орієнтирах [12–14].

Нові виклики, зміна формату суспільства за рахунок внутрішньої та зовнішньої міграції також впливають на молодь. Вона бажає бути високоосвіченою, морально чистою, мати престижну професію та високі фінансові статки. Низький рівень доходів вимагає від сучасних студентів поєднувати роботу та навчання, тому формування релігійної іден-

тичності здебільшого формується у батьківській родині. Але зараз, у тому числі й у зв'язку з поділенням на нові схеми поколінь, потреби самоідентифікації сучасної молоді відрізняються навіть від тих, що були 15–20 років тому. І молодь знаходиться у пошуку та під тиском ідей ЗМІ.

Висновки з проведеного дослідження. Розглянувши період здобуття освіти українцями в Польщі та Україні, можна стверджувати, що вступ та час навчання в університеті впливає на формування та конструювання ідентичності індивіда. А саме руйнування рамок, які базувалися на нормах, стереотипах, уявленнях про світ, призводить до кризи ідентичності. Цьому сприяє будівництво нової мережі суспільних відносин, яка становить соціальний капітал, наявність якого відповідає за впевненість індивіда в собі та своєму оточенні. На конструювання соціального капіталу та ідентичності впливає зміна рівноваги сильних та слабких соціальних зв'язків через вступ у виші та дистанційне навчання. Але кожен може у межах своїх можливостей та розуміння врівноважувати їх. Наступний чинник впливу на ідентичність – видозміна культурного капіталу, яка залежить від вивчення нової іноземної мови та можливості нею вільно володіти. Ще один чинник – просторова ідентичність, яка змінюється разом із розумінням, сприйняттям та баченням світу в цілому та свого місця у ньому. Цьому сприяє переїзд до іншого міста чи країни. Найактуальнішим чинником впливу є пандемія COVID-19: дистанційне навчання, яке породжує посилення сильних та послаблення слабких соціальних зв'язків та розмиття рамок між публічним та приватним простором.

Що ж стосується сучасних тенденцій змін ідентичності української сім'ї, то тут важливу роль відіграють декілька чинників. З одного боку, карантинний процес та самоізоляція впродовж року дали зрозуміти, що сімейні відносини мають великий вплив на ідентичність особистості: вони можуть або сприяти її розвитку та подальшій трансформації, або ж, навпаки, викликати відчуття кризи самоідентичності; з іншого боку, постійне збільшення рівня української міграції до Польщі зменшує національну, релігійну та й у цілому культурну ідентичність українців, сприяючи її інтеграції з польською національною ідеєю.

Сучасне протистояння, поділ на різні релігійні, суспільно-політичні, економічні табори впливають на розділення, призводять до незгуртованості суспільства. Протистояння сучасним викликам, єднання і відбудова суспільства в контексті національних пріоритетів, підтримка національної та релігійної

самоідентифікації позитивно впливатимуть на розвиток та становлення релігійної ідентичності суспільства. Пріоритет на розвиток в Україні, єднання та пошук спільних цінностей приведе нас до миру та добробуту. Стабільність у релігійній сфері приведе нас до толерантності, поміркованості та терпимості. Це буде поштовхом до соціокультурного розвитку, стабілізації загального розвитку та сталості ідентичності.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Ядов В.А. Социальная идентификация в кризисном обществе. URL: file:///C:/Users/User/Downloads/35-%D0%A2%D0%B5%D0%BA%D1%81%D1%82%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%8C%D0%B8-62-1-10-20141028%20(1).pdf.
2. Українське студентство за кордоном: дані до 2017/18 навчального року. URL: <https://cedos.org.ua/researches/ukrainske-studentstvo-za-kordonom-dani-do-201718-navchalnoho-roku/>.
3. Бурдье П. Формы капитала. URL: <https://gtmarket.ru/library/articles/2601>.
4. Грановеттер М. Сила слабых связей. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/sila-slabyh-svyazey/viewer>.
5. Гукалова В.І. Просторова ідентичність населення в руслі нових напрямів дослідження у суспільній географії. URL: https://ukrgeojournal.org.ua/sites/default/files/UGJ_2015_4_24-30.pdf.
6. Оніщук О. Офіційна сторінка Міністерства юстиції України на Facebook. URL: <https://www.facebook.com/minjust.official/posts/1047764895645187>.
7. Криза самотності. Як карантин змусив нас познайомитись із собою. URL: https://lb.ua/society/2020/04/24/456005_kriza_samotnosti_yak_karantin_zmusiv.html.
8. The Michelangelo Phenomenon. Current Directions in Psychological Science. URL: <https://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1111/j.1467-8721.2009.01657.x>.
9. Дослідження ООН жінки в Україні: COVID-19 посилює вразливість жінок і дівчат. URL: <https://internews.ua/opportunity/covid-19-pidvishchuyezagrozi-dlya-zhinok>.
10. Інфляційний звіт – 2020. URL: https://bank.gov.ua/admin_uploads/article/IR_2020-Q1.pdf?v=4.
11. Germany and Poland compete for Ukrainian migrant workers. URL: <https://www.atlanticcouncil.org/blogs/ukrainealert/germany-and-poland-compete-for-ukrainian-migrant-workers/#:~:text=Exact%20figures%20are%20hard%20to,employment%20opportunities%20makes%20itself%20felt>.
12. Сучасні проблеми національно-культурної ідентичності: регіональний вимір. URL: <http://historic.pnpu.edu.ua/wp-content/uploads/2021/01/%D0%97%D0%B1%D1%96%D1%80%D0%BD%D0%B8%D0%BA-%D0%86%D0%B4%D0%B5%D0%BD%D1%82%D0%B8%D1%87%D0%BD%D1%96%D1%81%D1%82%D1%8C.pdf>.
13. Павленко В.М. Взаємозв'язок релігійних стереотипів, релігійної ідентичності та релігійної толерантності. URL: file:///C:/Users/User/Downloads/16604-%D0%A2%D0%B5%D0%BA%D1%81%D1%82%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%82%D1%96-32864-1-10-20201229.pdf.
14. Воропаєва Т. Ідентичність українського народу в контексті соціокультурних трансформацій: теоретико-методологічні засади дослідження. URL: <http://ukrbulletin.univ.kiev.ua/Visnyk-14/voropajeva.pdf>.
15. Процюк Р. Релігійна ідентичність нації як чинник становлення громадянського суспільства. *Вісник Львівського університету. Серія «Філософські науки»*. 2004. Вип. 6. С. 122–130.
16. Wuthnow R. Christianity and Civil Society: The Contemporary Debate (Rockwell Lecture). Philadelphia : Trinity Press International, 1996. 112 p.

СОЦІАЛЬНИЙ КАПІТАЛ ТА СОЦІАЛЬНА ЗГУРТОВАНІСТЬ: ОСОБЛИВОСТІ СПІВВІДНОШЕННЯ ТА РОЗМЕЖУВАННЯ КОНЦЕПТІВ

SOCIAL CAPITAL AND SOCIAL COHESION: SPECIFICS OF RATIO AND DISTINCTION OF THE CONCEPTS

Стаття присвячена системному аналізу особливостей співвідношення та розмежування концептів соціального капіталу та соціальної згуртованості. На підставі вивчення світових досліджень феномена соціальної згуртованості автор виокремлює три такі практики співвідношення цього поняття з концептом соціального капіталу: соціальний капітал отожднюється із соціальною згуртованістю; соціальний капітал є компонентом соціальної згуртованості; соціальний капітал та соціальна згуртованість є «посередницькими змінними». Спираючись на аналіз дефініцій соціального капіталу в рамках теоретичних розвідок П. Будьє, Р. Патнєма та Ф. Фукуями автор ставить під сумнів поширену у науковому дискурсі аргументацію відмінностей між поняттями соціального капіталу та соціальної згуртованості виключно в аспекті соціальних рівнів їхньої присутності. Автор наголошує на актуальності досліджень як феномена соціального капіталу, так і соціальної згуртованості на мікро-, мезо- та макросоціальному рівнях. Порівняльний аналіз демінування соціального капіталу та соціальної згуртованості дав змогу визначити інший сутнісний критерій розмежування цих понять, а саме відмінність категорії «взаємна вигода», що обумовлює активізацію соціального капіталу, від спільної мети та спільного блага, що виступають стрижнем соціальної згуртованості. Актуальність такого висновку автор демонструє на прикладах відмінностей у формуванні соціального капіталу та соціальної згуртованості на рівні студентської групи (мікроперспектива), об'єднаної територіальної громади (мезоперспектива) та суспільства загалом (макроперспектива). Підсумовано, що соціальну згуртованість варто розглядати як синергетичний феномен, що виникає та відтворюється на основі соціального капіталу (в аспекті соціальних практик), проте має більший порівняно з ним обсяг, додаткові індикатори якого розкривають її соціокультурний вимір. Вона є феноменом «(над)капітального» рівня, результатом взаємодії соціальних капіталів. Автор наголошує на актуальності синтезу соціокультурного та інтеракціоністського підходів до концептуалізації соціальної згуртованості.

Ключові слова: соціальний капітал, соціальна згуртованість, спільна мета, спільне благо, взаємна вигода, соціальні зв'язки, цінності згуртованості.

The article is dedicated to the systematic analysis of the peculiarities of the ratio and distinction of social capital and social cohesion concepts. Based on the study of social cohesion phenomenon world research, the author identifies three practices of this concept ratio with the social capital concept: 1) social capital is equated with social cohesion; 2) social capital is a component of social cohesion; 3) social capital and social cohesion are "intermediary variables". Drawing from the analysis of social capital definitions in P. Boudier's, R. Putnam's and F. Fukuyama's conceptualizations, the author calls into question the common scientific discourse argumentation of differences between social capital and social cohesion concepts only in terms of social levels of their presence. The author emphasizes the relevance social capital and social cohesion phenomena research on the micro, meso and macrosocial levels. A comparative analysis of social capital and social cohesion definitions has revealed another essential criterion for these concepts distinguishing – the difference between the category of "mutual benefit", which determines social capital activation, and "common goal" and "common good" categories, which are the core of social cohesion. The author demonstrates the relevance of this conclusion on the examples of differences in social capital and social cohesion formation on the level of the student group (micro-perspective), the amalgamated territorial community (meso-perspective) and society as a whole (macro-perspective). It is concluded that social cohesion should be considered as a synergetic phenomenon that arises and reproduces on the basis of social capital, but has a larger extant, additional indicators of which reveal its socio-cultural dimension. It is a phenomenon of "super (capital)" level, resulting of social capital "interactions". The author emphasizes the relevance of the synthesis of socio-cultural and interactionist approaches to the conceptualization of social cohesion.

Key words: social capital, social cohesion, common goal, common good, mutual benefit, social ties, cohesive values.

УДК 316.353
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2021.24.1.4>

Дейнеко О.О.
к.соціол.н.,
доцент кафедри соціології
Харківський національний університет
імені В.Н. Каразіна

Постановка проблеми. Дослідження феноменів соціальної згуртованості та соціального капіталу є доволі поширеною темою у світових соціологічних розвідках. Проте особливості співвідношення та розмежування цих понять найчастіше не є очевидними, обґрунтованими та концептуалізованими в роботах науковців, що формує стан методологічної невизначеності.

За даними платформи "Google Books Ngram Viewer", що формує графіки частотності

мовних одиниць на основі згадок у друкованих джерелах, суттєве зростання використання словосполучення "social cohesion" («соціальна згуртованість») у світовій літературі спостерігається з 1980-х років з піком у 2005 році, а словосполучення "social capital" («соціальний капітал») – з 1995 року з піком у 2007 році [1]. З одного боку, така статистична тенденція ставить під сумнів позицію деяких науковців, які намагаються «вивести» концепт соціальної згуртованості з поняття соціального капіталу.

З іншого боку, збіг дослідницького інтересу до цих категорій протягом 90-х та 2000-х років засвідчує наявність певного зв'язку між ними, аналіз якого може стати евристичною розвідницькою перспективою.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Огляд різних підходів до вивчення феномена соціальної згуртованості дає нам змогу виділити три поширені практики співвідношення цих концептів. Перша практика заснована на ототожненні змісту цих понять, коли соціальна згуртованість визначається категоріями соціального капіталу (М. МакКрекен [2]); зміст цих понять визнається ідентичним (позиція Світового банку [3]). Для ілюстрації наведемо визначення М. МакКрекена, який дефінує соціальну згуртованість як «характеристику суспільства, що визначає зв'язки та відносини між соціальними суб'єктами, такими як індивіди, групи, асоціації, територіальні одиниці» [2, с. 3]. Світовий банк визначає соціальний капітал «не просто як суму інститутів суспільства, а як клей, що утримує їх разом» [3, с. 4]. Проте така практика ототожнення змісту понять «соціальний капітал» та «соціальна згуртованість» видається нам методологічно обмеженою й такою, що приводить до підміни понять.

Друга практика співвідношення, що є більш поширеною у наукових студіях, полягає у визначенні соціального капіталу (чи його окремих компонентів) стрижневим, проте не єдиним компонентом соціальної згуртованості. Представники цього підходу розмежовують поняття «соціальна згуртованість» та «соціальний капітал», розглядаючи останній як невід'ємний атрибут першої. Дослідниця Р. Бергер-Шмітт операціоналізує соціальну згуртованість, виокремлюючи два виміри (домени) останньої, а саме вимір нерівності та вимір соціального капіталу. Перший стосується виконання такої мети, як просування рівних можливостей, подолання розбіжностей та боротьба із соціальним виключенням (ізоляцією) у суспільстві. Другий вимір має на меті зміцнення соціальних відносин, взаємодій та соціальних зв'язків, а також охоплює всі складники, що зазвичай належать до соціального капіталу суспільства [4]. Д. Шифер та Дж. Нолл пропонують три основні виміри соціальної згуртованості, такі як соціальні відносини (підґрунтя соціального капіталу), ідентифікація з колективом та орієнтація на спільне благо [5]. Найбільш поширеною у науковій літературі є концептуалізація соціальної згуртованості, розроблена Дж. Чаном, який визначає її як «стан речей, що стосується як вертикальних, так і горизонтальних взаємодій між членами суспільства, характеризується набором установок та норм, що включають довіру, почуття приналежності і готовність

брати участь та допомагати, а також відповідні поведінкові прояви» [6, с. 290]. Як бачимо, практично усі наведені компоненти соціальної згуртованості (окрім почуття приналежності) є індикаторами соціального капіталу.

Третя практика співвідношення представлена розглядом соціальної згуртованості та капіталу як «посередницьких змінних». Досліджуючи зв'язок соціального капіталу та функціонування систем охорони здоров'я, дослідники І. Кавачі та інші доходять висновку про те, що нерівність доходів приводить до зменшення соціальної згуртованості та деінвестиції в соціальний капітал, що провокує збільшення смертності [7]. В рамках цього підходу соціальна згуртованість та соціальний капітал постають як сутнісно різні, але процесуально пов'язані феномени, проте конкретна межа їхньої демаркації не є визначеною дослідниками.

Постановка завдання. З огляду на такий плюралізм поглядів щодо співвідношення цих понять евристичним вбачається здійснення більш детального аналізу аспектів їхнього розмежування.

Виклад основного матеріалу дослідження. Найчастіше аргументацію науковців щодо змістовної різниці між соціальним капіталом та соціальною згуртованістю зводиться до того, що вони позиціонуються як феномени, що мають прояв на різних соціальних рівнях. Дж. Чан відстоює позицію, що соціальний капітал концентрується насамперед на індивідуальному та груповому рівнях, таких як мережі, що підтримуються кожною людиною, та особисті вигоди, які з них випливають. Натомість соціальна згуртованість є більш цілісною і характеризує головним чином стан суспільства загалом [6]. В. Істерлі та інші науковці суголосні з позицією Дж. Чана. Дослідники наголошують на тому, що соціальний капітал дедалі частіше визначається на мікрорівні, а соціальна згуртованість є більш доречним терміном, коли йдеться про особливості суспільства загалом [8]. Думка про те, що соціальний капітал – це феномен мікрорівня, тоді як соціальна згуртованість є концепцією макrorівня, зустрічається також у роботах Дж. Бруна [9] та Дж. Дейтона-Джонсона [10]. Проте присутні зворотні методологічні позиції. Зокрема, Д. Вілмс наголошує на тому, що «соціальний капітал та його наслідки не є характеристикою особистості; вони існують лише у спільноті, організації (наприклад, школі), районі, на робочому місці, тому завдання дослідження полягає у визначенні відповідної одиниці аналізу та її меж» [11, с. 54].

Незважаючи на відмінності у поглядах на рівень «присутності» соціального капіталу та соціальної згуртованості, ми не можемо погодитися з тим, що різниця між ними поля-

гає саме в цій площині. Обґрунтування хибності ідеї про відсутність існування соціального капіталу на макрорівні суспільства знаходимо у роботах Р. Патнема [12; 13]. Багаторівнева природа соціального капіталу має прояв у визначенні дослідником носіїв соціального капіталу (якими виступають індивіди, групи, організації та нації) у зв'язку з дуальністю соціального інтересу як результату реалізації соціального капіталу у вигляді індивідуальних та суспільних благ, а також через виокремлення двох форм соціального капіталу, а саме того, що зв'язує ("bonding") та того, що сполучає ("bridging"). Зв'язуючий соціальний капітал спрямований «усередину» групи, він формується як результуюча внутрішньо групових соціальних зв'язків (які Р. Патнем номінує як «сильні» зв'язки), участі та міжособистісної довіри. Соціальний капітал, що сполучає, є орієнтованим «назовні», формує соціальні мережі між різними соціальними суб'єктами. Він спирається на «слабкі» соціальні зв'язки, довіру до соціальних інститутів, участь в організаціях громадянського суспільства, норми та цінності кооперації. Р. Патнем окремо розглядає випадки, коли актуалізація зв'язуючого соціального капіталу у взаємодіях з органами державної влади активізує корупційні практики (негативний соціальний капітал) та є руйнівною для соціального капіталу, що сполучає, на рівні суспільства загалом. Така диференціація форм соціального капіталу засвідчує актуальність присутності соціального капіталу на груповому та макросоціальному (соціетальному) рівнях.

Схожі висновки наводить Ф. Фукуяма, який розглядає присутність соціального капіталу на всіх соціальних рівнях, в тому числі на рівні суспільства загалом. На його думку, соціальний капітал – це «певний потенціал суспільства або його частини, що виникає як результат наявності довіри між його членами. Він може бути втілений в найменшому базовому соціальному колективі – сім'ї, а також у найбільшому колективі з можливих – нації» [14, с. 52]. Додаючи до визначених підходів позиції П. Будье про обсяг соціального капіталу, яким володіє агент [15], маємо підсумувати актуальність висновку про присутність соціального капіталу на всіх соціальних рівнях, а саме мікро-, мезо-, макро-, послаблюючи аргументацію Дж. Чана щодо відмінностей між соціальним капіталом та соціальною згуртованістю виключно в аспекті рівнів їхньої присутності.

Наукова дискусія щодо рівнів «соціального прояву» феномена соціальної згуртованості теж не є закритою. Більшість дослідників (Дж. Чан [6], Дж. Дженсон [16], П. Бернард [17], Дж. Дженнот [18], Я. Делфі [19]) суголосні у думці про те, що це феномен макрорівня, що

властивий суспільству (державі) загалом. На основі такого підходу побудовані міжнародні порівняльні дослідження соціальної згуртованості (наприклад, Радар соціальної згуртованості). Водночас деякі дослідники (зокрема, Р. Раджултон [20], Е. Кернс, Р. Форрест [21]) здійснили успішні спроби дослідження соціальної згуртованості на мезорівні соціальних спільнот (здебільшого спільнот поселенського типу, зокрема провінцій, міст, районів, сусідств).

Цілком логічно, що термінологічні особливості поняття «згуртованість» (як власне характеристики чи атрибуту соціальної групи чи суспільства) не зовсім узгоджуються з рівнем індивіда, проте дослідники цього феномена не оминають рівня індивіда з точки зору можливості її вимірювання. Наприклад, К. Велан та Б. Майтре наголошують на присутності соціальної згуртованості на мікрорівні, що вимірюється на підставі ступеня міжособистісної довіри, міцності первинних зв'язків у сім'ях та між друзями, ризиків соціальної ізоляції [22]. Цікавих висновків на підставі застосування процедур факторного аналізу доходять Дж. Ботонні [23]. Спираючись на емпіричні обґрунтування, він аналізує особливості присутності соціальної згуртованості на макро та мікросоціальному рівнях. На мікросоціальному рівні, на думку Дж. Ботонні, доцільно аналізувати не соціальну згуртованість, а «соціальну інклюзію», що є ізоморфною концепцією соціальної згуртованості. Вона присутня на індивідуальному рівні та спирається на індивідуальні установки й поведінку (міжособистісне спілкування, довіра, участь, щільність соціальних відносин). В цьому контексті ми, скоріше, можемо визначати індивідуальний потенціал до соціального гуртування (що концептуально перегукується зі здатністю на рівні установок та практик бути інклюзивним), ніж говорити про присутність соціальної згуртованості на індивідуальному рівні.

Інший цікавий аспект, який може бути застосований для розмежування концептів соціальної згуртованості та соціального капіталу, присутній у визначенні соціального капіталу за Р. Патнемом. Під останнім він розуміє «особливості соціальної організації, такі як мережі, норми та довіра, що сприяють координації та співпраці задля взаємної вигоди» [12, с. 36]. Ключовою для нашого аналізу у цьому визначенні є категорія взаємної вигоди. Взаємна вигода передбачає індивідуалізацію переваг окремого суб'єкта, який є учасником взаємодій та носієм соціального капіталу. Значуща роль соціального капіталу як ресурсу отримання вигод підкреслюється також у рамках підходу П. Бурдье [15]. На відміну від цього, визначення соціальної згуртованості найчастіше оперують іншою категорією, а саме наявністю

спільної мети, що, власне, виступає стрижнем гуртування. Наприклад, дослідники мережі соціальної згуртованості визначають останню як таку, що «заснована на готовності окремих індивідів до співпраці та спільної роботи на всіх рівнях суспільства для досягнення колективних цілей» [18, с. 3]. Таке визначення є доволі обмеженим, оскільки воно більшою мірою розкриває зміст соціальної згуртованості у її потенційному (диспозитивному) стані (на рівні установок готовності) без належної уваги до її актуалізованого стану (на рівні соціальних практик). Водночас воно чітко встановлює взаємозв'язок та послідовність між наявністю колективної мети та спільної діяльності для її досягнення (як нормативно-практичний вимір соціальної згуртованості).

Дослідницький колектив Радару соціальної згуртованості визначив три ключові ознаки, властиві згуртованому суспільству, такі як надійні соціальні відносини (вимір соціального капіталу); позитивне емоційне єднання його членів з цим «колективом» (що дає змогу, на нашу думку, визначити характер та спрямованість соціальних відносин, уникаючи конфліктних сценаріїв); виражена орієнтація на спільне благо. Власне, досягнення останнього ми розглядаємо у тісному онтологічному зв'язку зі спільною метою. Сама ж згуртованість визначається дослідниками як «міра соціальної єдності в територіально визначеній геополітичній структурі, що є характеристикою «колективу» (спільноти), що у ній проживає, а не окремих членів» [24, с. 5].

У визначенні соціальної згуртованості дослідники Е. Кернс та Р. Форрест акцентують увагу на значущості спільних цінностей, що поділяють члени спільноти, для визначення спільних цілей та завдань, а також загального набору моральних принципів і кодексів поведінки, за допомогою яких вони формують відносини один з одним [21]. Незважаючи на те, що останні дослідження спростовують визначну роль спільних цінностей у формуванні та відтворенні соціальної згуртованості (зокрема, прихильники ціннісно гетерогенного підходу), це визначення для нас є показовим, оскільки з нього випливає ідея наявності «спільних цілей» як онтологічної умови соціальної згуртованості. Значущість спільних цінностей у зв'язку з цим виглядає цілком виправданною, оскільки вона спрощує пошук та визначення спільних цілей і завдань різних соціальних суб'єктів.

Відсилання до категорії спільної мети чи спільного блага підкреслюється не лише у соціологічних концептуалізаціях соціальної згуртованості, але й етимологічно: відповідно до академічного тлумачного словника української мови, однією з видових відмінностей поняття «гурт» виступає «об'єднання сукуп-

ності осіб спільною метою» [25]. Мету в цьому контексті ми розуміємо у широкому сенсі: вона може набувати форми вирішення спільних викликів, досягнення спільних благ, зокрема нематеріальних.

Які емпіричні ілюстрації можна навести на користь нашого теоретичного висновку? На мікрорівні можна звернутись до кейсу студентської групи та впливу формату навчальних практик на формування соціальної згуртованості. У першому випадку візьмемо для аналізу групу, що має спільне проєктне завдання, виконання якого передбачає взаємодію учасників групи за ролями та їхнє виконання кожним учасником, тобто «внесок» та практики кожного для досягнення спільної для всіх мети (блага) у вигляді отримання балів команди. У цьому кейсі соціальний порядок взаємодій буде реціпроктним, а в разі належного усвідомлення кожним учасником групи реалізуватиметься відповідно до формули «досягнення спільної вигоди гарантує мою власну вигоду», що, на наше переконання, сприятиме формуванню соціальної згуртованості на рівні цієї групи (звісно, ми не виключаємо проходження групою конфліктної стадії взаємодій у рамках групової динаміки). Такий висновок є актуальним, оскільки у зв'язку з цим група формуватиме певну міру соціальної єдності та характеризуватиметься вираженою орієнтацією на спільне благо (оцінка виконання групового завдання); надійними соціальними відносинами (надійність яких забезпечується прагненням досягнення спільної мети); позитивним емоційним єднанням своїх членів (особливо на етапі досягнення спільного блага).

Водночас під час підготовки не спільного проєкту, а індивідуальних завдань взаємодії студентів в рамках їхнього виконання (що ми розглядаємо як приклад взаємних вигод, а саме консультації, поради, підказки один одному) сприятимуть інтенсифікації соціального капіталу (як такого, що зв'язує, так і того, що сполучає), але не матимуть стрижня для соціального гуртування, а саме наявності спільної мети (спільного блага). Схожі висновки були підтверджені емпіричним шляхом на груповому рівні. Зокрема, М. Дойч виявив, що групи, які отримують винагороду на основі кооперації та співпраці між членами, є більш згуртованими, ніж групи, що отримують її на основі змагання [26].

В який спосіб визначений нами підхід може бути проілюстрований на рівні мезоспільнот, для яких набагато складніше визначати, усвідомлювати й слідувати «спільній меті» чи «спільним благам»? Цікавим прикладом можуть виступати об'єднані територіальні громади (далі – ОТГ), що є новим типом поселенських спільнот в Україні. ОТГ привертають дослідницький інтерес, оскільки, на відміну

від міст та сіл, що сформовані адміністративним (директивним) шляхом, створюються за принципом “bottom-up” у добровільному порядку та є «результатом діяльності» різних соціальних суб’єктів на певній території, адже для створення об’єднаної громади необхідне надання згоди всіма територіальними одиницями на відповідній території (докладніше див. у джерела [27]). При цьому саме результат об’єднання громади як юридичний факт, на нашу думку, можна розглядати як реалізацію «спільної мети» заради досягнення «спільного блага». Таким благом є нові можливості для економічного та інфраструктурного розвитку на місцевому рівні (перехід на прямі міжбюджетні відносини, отримання інфраструктурних субвенцій з державного бюджету, збільшення обсягу місцевих податків, які «повертаються» з центру), що в перспективі мають сприяти підвищенню якості життя мешканців ОТГ. Саме тому від об’єднання громади в перспективі має «вигравати» не стільки кожна територіальна одиниця (що більше відповідає концепту взаємних вигод), скільки громада загалом як новий соціальний суб’єкт, вдало реалізувавши процедуру об’єднання.

Важливо наголосити на тому, що формування соціальної згуртованості в жодному разі не виключає наявності різних видів соціального капіталу, навпаки, соціальний капітал виступає необхідною діяльнісною умовою появи згуртованості. На наше переконання, соціальну згуртованість варто розглядати як синергетичний феномен, що виникає та відтворюється на основі соціального капіталу, проте має більший обсяг, додаткові індикатори якого розкривають її соціокультурний вимір. Так, проходження процедури об’єднання громади активізує формування зв’язуючого соціального капіталу (в межах окремої територіальної одиниці, що має надати згоду чи відмову щодо об’єднання), а також того, що сполучає (у зв’язку зі взаємодіями між територіальними громадами, що об’єднуються). Зокрема, йдеться про появу ініціаторів об’єднання, проведення громадських обговорень щодо надання згоди чи відмови щодо об’єднання, ухвалення прийнятого рішення відповідними місцевими радами та подальше формування спільної робочої групи з підготовки проектів рішень щодо добровільного об’єднання територіальної громади [28]. Проте виконання таких, здавалось би, формальних процедур активізує появу інших соціальних феноменів «(над)капітального» рівня, зокрема виникнення відчуття приналежності, нових спільних різновидів дозвілля (громадівських свят), здатності діяти як єдина соціальна одиниця задля захисту інтересів громади. Саме тому соціологічна концептуалізація феномена об’єднаних територіальних громад виключно

в рамках концепцій соціального капіталу видається нам обмеженою.

Очевидно, що таку логіку децю важче перенести на рівень макроспільнот. Проте такі рефлексії допомагають під новим кутом зору поглянути на соціальні конструкти «національних ідей», властивих різним суспільствам, що дає змогу концептуалізувати останні саме в категоріях спільної мети та прагнень до досягнення спільних благ на мікросоціальному рівні. Для того щоби мати можливості конструювати спільну мету, соціальні суб’єкти мають володіти спільною системою соціокультурних координат, що відсилають нас до категорії соціальних цінностей, що поділяються у суспільстві. На думку прихильників ціннісно гетерогенного підходу [29], для цього достатньо однієї стрижньової цінності, а саме прийняття різноманіття. Власне, останній висновок дає нам змогу засвідчити актуальність поєднання соціокультурного (ціннісно-нормативного) та інтеракціоністського (заснованого на множинності взаємодій та соціальному капіталі) підходів до концептуалізації соціальної згуртованості, оскільки застосування лише одного з них редукує зміст цього складного, багатовимірного та синтетичного соціального конструкту.

Водночас дослідники наголошують на тому, що «інтенсивність» соціального капіталу та соціальної згуртованості не завжди перебувають у прямому зв’язку. Як зазначає Дж. Чан, великі розміри соціального капіталу не мають означати високий рівень соціальної згуртованості [6]. Він наводить приклад етнічно сегрегованого суспільства, в якому представники окремих етнічних груп підтримують більш інтенсивні зв’язки в рамках своєї етнічної спільноти, водночас вони можуть не мати жодних міжетнічних соціальних зв’язків (тобто спостерігається високий рівень зв’язуючого капіталу та низький рівень того, що сполучає). Отже, підсумовує Дж. Чан, потужний обсяг соціального капіталу в межах окремих етнічних груп не створює підстав для того, щоби вважати суспільство згуртованим. Цю думку поділяє Дж. Грін, підсумовуючи, що внутрішньогруповий зв’язок не обов’язково перетворюється на міжгрупову гармонію [30]. Дослідник пояснює, що суспільство може бути «багатим» на соціальний капітал на рівні окремих груп, але це не зробить його соціально згуртованим. Це нашоє нас на висновок про те, що соціальна згуртованість спирається на «ансамбль капіталів», є характеристикою їхньої «взаємодії». Як доречно підкреслює Дж. Дейтон-Джонсон, соціальна згуртованість є середовищною змінною, «інвестиціями соціального капіталу» [10].

Висновки з проведеного дослідження. Проведений нами аналіз засвідчує наявність

плюралізму позицій науковців щодо особливостей розмежування та співвідношення понять «соціальний капітал» та «соціальна згуртованість» (від повного ототожнення до сутнісного розмежування), що ми пов'язуємо з мультипарадигмальністю соціологічного знання та застосуванням різних концептуальних засад дослідження. Такий стан речей приводить до виникнення методологічної плутанини, результатом якої є фактична підміна понять та їхнє ототожнення в роботах науковців. Нами запропоновано три такі поширені практики співвідношення цих концептів у дискурсі досліджень соціальної згуртованості: соціальний капітал ототожнюється із соціальною згуртованістю; соціальний капітал є компонентом соціальної згуртованості; соціальний капітал та соціальна згуртованість є «посередницькими змінними».

Детальне ознайомлення зі світовим досвідом дослідження феноменів соціального капіталу та соціальної згуртованості засвідчило неактуальність аргументації відмінностей між ними виключно в аспекті соціальних рівнів їхньої присутності. Концепції соціального капіталу, розроблені П. Бурдьє, Р. Патнемом та Ф. Фукуямою, не обмежують присутність цього феномена на мікро-, мезо- та макро-соціальному рівнях. В сучасних дослідженнях соціальної згуртованості вона позиціонується як феномен, що може бути вимірний як на рівні суспільства, окремих соціальних груп чи спільнот, так і на індивідуальному мікрорівні (як готовність чи спроможність до гуртування) у потенційному стані. Порівняльний аналіз концептів соціального капіталу та соціальної згуртованості дав нам змогу визначити інший сутнісний критерій розмежування цих понять, а саме відмінність категорії «взаємна вигода», що обумовлює активізацію соціального капіталу, від спільної мети та спільного блага, що виступають стрижнем соціальної згуртованості.

Наше дослідження засвідчило, що соціальну згуртованість варто розглядати як синергетичний феномен, що виникає та відтворюється на основі соціального капіталу (в аспекті соціальних практик), проте має більший порівняно з ним обсяг, додаткові індикатори якого розкривають її соціокультурний вимір. Вона є феноменом «(над)капітального» рівня, результуючою взаємодією соціальних капіталів. Водночас результати нашої розвідки далеко «не ставлять крапку» у дослідженні співвідношення цих соціальних феноменів, що актуалізує подальший науковий пошук та концептуалізацію у цьому напрямі.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Google Books Ngram Viewer. URL: <http://surl.li/pxrj> (дата звернення: 01.04.2021).

2. MacCracken M. Social cohesion and macroeconomic performance. Paper presented at the Conference "The State of Living Standards and the Quality of Life", Centre for the Study of Living Standards (CSLS), October 30–31, 1998, Ottawa, Ontario/Canada. URL: <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.469.9884&rep=rep1&type=pdf> (дата звернення: 17.03.2021).

3. Beauvais C., Jenson J. Social Cohesion: Updating the State of the Research. 2002. 62 p.

4. Berger-Schmitt R. Considering social cohesion in quality of life assessments: Concept and measurement. *Social Indicators Research*. 2002. № 58. P. 403–428.

5. Schiefer D., Noll J. The Essentials of Social Cohesion: A Literature Review. *Social Indicators Research*. 2017. № 132. P. 579–603.

6. Chan J., To H., Chan E. Reconsidering social cohesion: Developing a definition and analytical framework for empirical research. *Social indicators research*. 2006. № 75 (2). P. 273–302.

7. Kawachi I., Bruce P., Lochner K., Prothrow-Stith D. Social Capital, Income Inequality, and Mortality. *American Journal of Public Health*. 1997. Vol. 87. № 9. P. 1491–1499.

8. Easterly W., Ritzan J., Woolcock M. Social Cohesion, Institutions and Growth. 2006. URL: <https://resourcegovernance.org/sites/default/files/Easterly,%20Ritzen%20and%20Woolcock%20-%20Social%20Cohesion,%20Institutions,%20and%20Growth.pdf> (дата звернення: 01.04.2021).

9. Bruhn J. The Group Effect: Social Cohesion and Health Outcomes. New York : Springer, 2009. 171 p.

10. Dayton-Johnson J. Knitted warmth: the simple analytics of social cohesion. *Journal of Socio-Economics*. 2003. Vol. 32. P. 623–645.

11. Willms D.J. Three Hypotheses about Community Effects. URL: <https://www.oecd.org/innovation/research/1825818.pdf> (дата звернення: 01.04.2021).

12. Putnam R. Making Democracy Work. Civic Tradition in Modern Italy. Princeton : Princeton University Press, 1993. 45 p.

13. Putnam R. Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community. New York : Simon and Shuster, 2000. 541 p.

14. Фукуяма Ф. Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию. Москва : АСТ, 2008. С. 52.

15. Bourdieu P. Forms of Capital. *The Sociology of Economic Life* / M. Granovetter, R. Swedberg (eds.). 2nd ed. Boulder : Westview Press, 2001. P. 96–111.

16. Jenson J. Defining and measuring social cohesion. Commonwealth Secretariat : UNRISD, November, 2011. 34 p.

17. Bernard P. Social cohesion: A dialectical critique of a quasi-concept. *Lien social et Politiques*. 1999. № 41. P. 47–59.

18. Jeannotte M. Sharon Social cohesion: Insights from Canadian research. Presented at the Conference on Social Cohesion. Hong Kong – November 29, 2003. URL: https://www.researchgate.net/publication/228981786_Social_cohesion_Insights_from_Canadian_research (дата звернення: 01.04.2021).

19. Jan D., Boehnke K., Dragolov G., Ignác Z.S., Larsen M., Lorenz J., Koch M. Social cohesion and its

correlates: A comparison of Western and Asian societies. *Comparative Sociology*. 2018. № 17 (3–4). P. 426–455.

20. Rajulton F., Ravanera Z.R., Beaujot R. Measuring social cohesion: An experiment using the Canadian national survey of giving, volunteering, and participating. *Social Indicators Research*. 2007. Vol. 80 (3). P. 461–492.

21. Kearns A., Forrest R. Social Cohesion and Multi-level Urban Governance. *Urban Studies*. 2000. Vol. 37. № 5–6. P. 995–1017.

22. Whelan C., Maître B. Economic Vulnerability, Multidimensional Deprivation and Social Cohesion in an Enlarged European Community. *International Journal of Comparative Sociology*. 2005. Vol. 46. Issue 3. P. 215–239.

23. Bottoni G. A multilevel measurement model of social cohesion. *Social Indicators Research*. 2018. № 136 (3). P. 835–857.

24. Social Cohesion Radar: Measuring Common Ground. An International Comparison of Social Cohesion Methods Report. 2013. URL: http://aei.pitt.edu/74134/1/Social_cohesion_radar.pdf (дата звернення: 17.03.2021).

25. Академічний тлумачний словник української мови : в 11 т. Т. 3. 1972. С. 526.

26. Deutsch Morton. An Experimental Study of the Effects of Cooperation and Competition upon Group Process. *Human Relations*. 1949. № 2. P. 199–231.

27. Дейнеко О., Білокопитов Д., Філіппова О. Реформа децентралізації в оцінках лідерів об'єднаних територіальних громад: нові виміри соціальної суб'єктності. *Український соціологічний журнал*. 2019. С. 16–24.

28. Про добровільне об'єднання територіальних громад : Закон України від 5 лютого 2015 року № 157-VIII. *Відомості Верховної Ради*. 2015. № 13. Ст. 91.

29. Spoonley P., Peace R., Butcher A., O'Neill D. Social cohesion: A policy and indicator framework for assessing immigrant and host outcomes. *Social Policy Journal of New Zealand*. 2005. № 24 (1). P. 85–110.

30. Green A., Janmaat J. Regimes of social cohesion: societies and the crisis of globalization. *Education, Economy and Society*. Palgrave Macmillan : Basingstoke, 2011. 248 p.

СОЦІАЛЬНЕ ПАРТНЕРСТВО В ОСВІТНІЙ СФЕРІ SOCIAL PARTNERSHIP IN EDUCATIONAL SPHERE

Запорукою успішної економічної діяльності підприємства є ефективна кадрова політика. Сучасному підприємству необхідний персонал, який здатен адаптуватися в робочих умовах організації з урахуванням особливостей її виробничої діяльності, корпоративної культури та кадрової політики, а також володіє навичками самостійного і ефективного вирішення управлінських завдань. Найважливішою умовою підготовки такого рівня персоналу є якісна освіта. Освіта забезпечує необхідний рівень знань, умінь, навичок та компетенцій, які дають можливість конкурентоздатності на ринку праці. Водночас актуальним є питання налагодження соціального партнерства освітніх закладів та підприємств. Проблему соціального партнерства в освітній сфері подано як сукупність взаємодій навчальних закладів, об'єднань роботодавців, профспілок та владних структур на основі договорів, контрактів задля подальшого розвитку системи освіти, підвищення кадрового потенціалу країни, формування освіченої та соціально активної особистості, економічного й духовного прогресу суспільства. У статті приділено увагу проблемі дисбалансу знань, навичок випускників ВНЗ та реалій сучасного бізнесу й виробництва. Важливою ланкою подолання цього дисбалансу виступає підвищення кваліфікації молодих спеціалістів. Виявлено ефективні механізми взаємодії між навчальними закладами та підприємствами-роботодавцями, зокрема створення системи соціального партнерства «роботодавець – студент – органи виконавчої влади» в просторі регіону, що формує у студентської молоді знання, навички та вміння конкурентоспроможного фахівця, а також цінності, потреби й можливості самореалізації особистості. Обґрунтовано необхідність розроблення та впровадження принципово нової системи взаємодії системи професійної освіти й бізнес-спільноти на основі сучасних підходів до організації партнерських відносин.

Ключові слова: конкурентоспроможність випускників, ринок праці, роботодавці, соціальне партнерство.

The key to successful economic activity of the enterprise is an effective personnel work. Modern enterprise needs staff that is able to adapt to the working conditions of the organization, taking into account the peculiarities of its production activities, corporate culture and personnel policy, and has the skills to solve management problems in independent and effective way. The most important condition for staff training is a high level education. Education provides the necessary level of knowledge, skills, abilities and competencies that enable competitiveness in the labor market. At the same time, the issue of establishment of social partnership of educational institutions and enterprises is relevant. The problem of social partnership in education is presented as a set of interactions of educational institutions, employers' associations, trade unions and government agencies on the basis of agreements, contracts to further develop the education system, increase human resources, education and socially active personality, economic and spiritual progress of society. The article focuses on the problem of imbalance of knowledge, skills of university graduates and the realities of modern business and production. An important part of overcoming this imbalance is the training of young professionals. Effective mechanisms of interaction between educational institutions and enterprises-employers are revealed. In particular, the creation of a system of social partnership "employer – student – executive authorities" in the region, which forms the knowledge, skills and abilities of a competitive specialist, as well as values, needs and opportunities for self-realization. The necessity of development and introduction of a fundamentally new system of interaction between the system of vocational education and the business community on the basis of modern approaches to the organization of partnerships is substantiated.

Key words: competitiveness of graduates, labor market, employers, social partnership.

УДК 316.74.378.063
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2021.24.1.5>

Іванова К.А.

д.філос.н., професор,
завідувач кафедри філософії
та соціології
Національний фармацевтичний
університет

Балабай Я.В.

к.іст.н.,
доцент кафедри філософії та соціології
Національний фармацевтичний
університет

Постановка проблеми. Сучасні умови діяльності підприємств характеризуються постійно зростаючою складністю завдань і висувають до спеціалістів значно вищі вимоги. Будь-яке підприємство відчуває потребу в персоналі, який здатен адаптуватися в реальних умовах організації з урахуванням особливостей її виробничої діяльності, корпоративної культури та кадрової політики, а також володіє навичками самостійного і грамотного вирішення управлінських завдань. Ця проблема набуває особливої актуальності в умовах економічної кризи, коли можливості підприємств успішно боротися з кризовими умовами безпосередньо залежать від наявності управлінських кадрів високого професійного рівня, здатних приймати точні, швидкі рішення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. За останні роки все більш актуальним стає

питання формування ефективної системи взаємовідносин між вищими навчальними закладами, підприємствами, службою зайнятості та іншими структурами, які складають систему соціального партнерства.

Ідею про те, що освіта є найважливішим видом інвестицій, основним фактором формування й розвитку конкурентоспроможності виробничих сил суспільства, зокрема випускників вищих навчальних закладів, обґрунтовано засновниками теорії людського капіталу Г. Беккером і Т. Шульцем. Прихильники альтернативної теорії «фільтра» П. Уїлс, М. Спенс, Дж. Стігліц, А. Берг розглядають освіту як «селекційний» механізм. Серед вітчизняних дослідників актуальними є ідеї обумовленості вимог до фахівця його робочим місцем і характером виробничих завдань. При цьому проблеми конкурентоспроможності випус-

кників на ринку праці залишаються не до кінця дослідженими. Дискусійними залишаються також питання діяльності вищих навчальних закладів в ринкових умовах, а також їх ролі та механізми взаємодії з ринком праці. Недостатньо обґрунтовані механізми організованої взаємодії різних суб'єктів ринку праці і вищої освіти, функціонування яких залишається розрізненим та неузгодженим.

Постановка завдання. Метою статті є визначення мети та основних завдань соціального партнерства в освітньому процесі.

Виклад основного матеріалу дослідження. У процесі розпочатої реорганізації системи освіти державою і суспільством визначається необхідність участі бізнесу у формуванні загальної концепції та підходів до вирішення системних проблем у процесі налагодження соціального партнерства вищої школи і роботодавців. Звертаючись до питання про мотивацію бізнесу до тривалої взаємодії, зазначаємо, що вона може полягати, по-перше, в підготовці і вихованні кадрів; по-друге, у використанні аналітичних і дослідницьких розробок університетів для перспективних напрямів бізнесу; по-третє, у використанні інтелектуального ресурсу вищої школи для підвищення кваліфікації співробітників організації. Водночас важливо визначитися, в чому саме полягає інтерес навчального закладу до стратегічного партнерства, заради реалізації якого ВНЗ готові реформувати навчальний процес і систему управління навчальним закладом. Необхідно визначити найбільш ефективні механізми взаємодії між вищими навчальними закладами та підприємствами-роботодавцями.

Слід враховувати, що саме молоді фахівці є перспективним і цінним ресурсом для побудови кадрового резерву. Ми згодні з думкою Л. Сокурянської, яка справедливо зазначає, що студенти є однією з найбільш «ресурсно-містких» соціальних груп, що володіє такими ресурсами, як вік та освіта. Реалізуючи ці ресурси, майбутні фахівці з вищою освітою виступають в ролі суб'єктів модернізації держави, її розвитку в контексті загальноцивілізаційних процесів, зокрема формування «суспільства знань» [4, с. 424].

Стратегічне партнерство вищих навчальних закладів та роботодавців ми розглядаємо як різноманітні форми співпраці, в які інтегруються на основі доброї волі і соціальної моралі цілі, інтереси, діяльність і можливості освітніх установ з усіма суб'єктами ринку праці, його інститутами, а також територіальними органами управління в галузі професійної освіти.

Аналіз літератури дає змогу дійти висновку, що хоча роботодавці загалом задоволені обсягом базових знань, які випускники отримують у ВНЗ, проте набагато менше вони задоволені

спеціальними знаннями молодих фахівців, які, як правило, відірвані від реалій сучасного бізнесу і виробництва [3; 5; 6]. Стандартні методи навчання не дають змогу повністю розв'язати проблеми підготовки молодих фахівців, тому персонал доводиться наново навчати на місцях, переводити теоретичні знання в практичні навички й технології. Навчання, підвищення кваліфікації вчорашніх випускників і співробітників сприймається сьогодні роботодавцями як стратегічно важливе завдання. Підійти до вирішення цієї проблеми можна через побудову системи соціального партнерства «роботодавець – студент – органи виконавчої влади» в просторі регіону, що формує у студентської молоді знання, навички та вміння конкурентоспроможного фахівця, а також цінності, потреби й можливості самореалізації особистості. Зрозуміло, що реалізація цієї системи буде неповною без активної участі підприємств та їх самостійної ролі в освітньому процесі.

Ми проаналізували фактори, які, на нашу думку, лежать в основі незбалансованості попиту й пропозиції молодих управлінських кадрів на ринку праці, і визначили, що до них належать різниця між соціальними та професійними орієнтаціями молоді та вимогами організації до персоналу; розбіжність між завданнями підготовки вищих навчальних закладів молодих фахівців щодо вимог замовників і наявною системою вищої освіти; тривалість «технологічного процесу» випуску кваліфікованих працівників і недостатній інноваційний потенціал ВНЗ; низький стартовий рівень студентів (шаблонність і лінійність мислення, слабка мотивація); домінування теоретичної підготовки випускників і недостатність необхідних навичок практичного використання отриманих знань; відсутність цілісної системи, пов'язаної з реалізацією завдань профорієнтаційної роботи та працевлаштуванням випускників; зруйнована система підприємств і система професійного навчання, зокрема недостатність нормативно-правової бази [1–3].

Низку негативних факторів можна було би продовжувати, але й наведені вище дають змогу дійти висновку, що необхідними є розроблення та впровадження принципово нової системи взаємодії системи професійної освіти й бізнес-спільноти на основі сучасних підходів до організації партнерських відносин.

Як показує аналіз накопиченого досвіду, основною метою соціального партнерства в галузі професійної освіти є загальне вжиття конкретних заходів, спрямованих на підвищення ефективності вищої професійної освіти.

Завданнями соціального партнерства у сфері вищої професійної освіти є такі:

– забезпечення необхідних умов для реалізації прав громадян на отримання про-

фесійного навчання відповідно до державних стандартів та освітніх програм, орієнтованих на отримання спеціальних навичок у вибраній спеціальності;

- орієнтування теоретичних знань і практичної підготовки молодих фахівців на потреби організацій-роботодавців, регіону й країни загалом;

- виховання у молодих фахівців трудової мотивації і цінностей, які необхідні у реальному секторі економіки в сучасних ринкових умовах;

- вжиття заходів щодо професійної компетенції педагогічних працівників, в тому числі поліпшення їх знань, умінь і навичок сучасного фахівця в реальному секторі економіки;

- розвиток конкурентних переваг вищого навчального закладу;

- сприяння розвитку системи вищої професійної освіти, вдосконалення управління цією системою;

- створення умов для розвитку матеріальної бази і поліпшення фінансування системи вищої професійної освіти за рахунок різних джерел.

Висновки з проведеного дослідження.

Можна запропонувати такі механізми функціонування системи соціального партнерства в освітньому просторі, як формування балансу якісних і кількісних показників попиту ринку праці в управлінських кадрах і пропозицій; моніторинг потреб роботодавців в управлінських кадрах; моніторинг якості системи вузівської підготовки управлінських кадрів; адаптація вузівської програми навчання до потреб виробництва і суспільства; інтенсифікація підготовки студентів до реальної практичної діяльності під час навчання у вищому навчальному закладі; залучення роботодавців до більш активної освітньо-виховної діяльно-

сті; формування в студентському середовищі цінностей, потреб і здібностей самореалізації особистості; активізація економіко-управлінської діяльності викладацького складу ВНЗ; активізація участі ВНЗ у вирішенні економічних проблем регіону; розвиток молодіжного підприємництва в рамках вищого навчального закладу; розвиток системи сприяння практичної підготовки студентів в рамках підприємства й формування на підприємстві резерву молодих управлінських кадрів; розвиток системи взаємодії вищих навчальних закладів з випускниками. В основі реалізації системи соціального партнерства в освітньому просторі лежить принцип причетності, тобто умовами об'єднання усіх партнерів є єдність інтересів кожного з учасників та рівна участь у роботі системи.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Аврамова Є., Кулагіна Е., Верпаховська Ю. Поведінка молодих фахівців на ринку праці: нові тенденції. *Людина і праця*. 2007. № 9. С. 41–47.
2. Вражнова М. Проблеми адаптації молодих фахівців в умовах «вуз – виробництво». *Вища освіта*. 2007. № 5. С. 47–52.
3. Випускник вузу в сучасному соціокультурному просторі : монографія / за заг. ред. Е. Подільської. Харків : вид-во НУА, 2011. 416 с.
4. Сокурянська Л. «Модернізація» і «постмодернізація» ціннісних орієнтацій студентства як фактор модернізації суспільства. *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства* : збірник наукових праць. Вип. 18. Харків : ХНУ імені В. Каразіна, 2012. С. 421–427.
5. Студент XXI століття: соціальний портрет на тлі суспільних трансформацій : монографія / за заг. ред. В. Астахової. Харків : вид-во НУА, 2010. 385 с.
6. Фокін Н. Партнерство (аналітичний огляд). URL: <http://dictionary-economics.ru/art-20>.

ГЕНДЕРНІ СТЕРЕОТИПИ В ІНСТИТУТІ СІМ'Ї В СУЧАСНОМУ СУСПІЛЬСТВІ GENDER STEREOTYPES IN THE INSTITUTE OF FAMILY IN MODERN SOCIETY

У статті розглянуто гендерні стереотипи в сім'ї в умовах соціальних змін, досліджено роль та соціальне становище жінки в суспільстві, а також ставлення суспільства до розвитку та самореалізації жінки за межами сім'ї. Під впливом історичних, соціально-економічних змін у відносинах між соціальними інститутами в суспільстві відбувається трансформація ролі соціального інституту сім'ї. В сучасних умовах соціум переживає суттєві перетворення суспільних відносин, в процесі яких видозмінюються стандарти гендерного союзництва, шлюбно-сімейних взаємин, роль та статуси чоловіків та жінок у суспільстві та сім'ї. Статус жінок акумулює в собі особливості соціально-політичного устрою країни, рівень її економіки, культури, управління, правових норм, він чутливо реагує на глибинні зміни в усіх сферах, у тому числі у суспільній свідомості та ціннісних орієнтаціях.

Роль та становище жінки в суспільстві змінюються протягом усього часу, але змістовна трансформація уявлень щодо її положення, ролі відбулася саме у XX – XXI ст., хоча досі формуванню рівноправного становища жінки в суспільстві заважають різні упередження та міфи.

Встановлено, що для зміни статусу та ролі жінки в сучасному суспільстві необхідно брати до уваги нову систему цінностей, яка покликана зняти напругу в соціумі через практику соціокультурного самовираження, реалізованого в суспільних ініціативах жінок. Цінності та розуміння, що стосуються ролі жінки в суспільстві, регулюються на підсвідомому ментальному рівні соціальної свідомості. Цей показник формується в результаті тривалої історії становлення й розвитку суспільства та набуває найрізноманітніших аспектів, таких як історичний, соціальний, економічний, культурний, релігійний, політичний.

Ключові слова: суспільство, сім'я, жінка, гендерні стереотипи.

The article examines gender stereotypes in the family in the context of social changes, examines the role and social position of women in society, as well as the attitude of society to the development and self-realization of women outside the family. Under the influence of historical, socio-economic changes in relations between social institutions in society, the role of the social institution of the family is being transformed. In modern conditions, society is undergoing significant transformations of social relations, in the process of which the standards of gender alliance, marriage and family relations, the role and status of men and women in society and the family are being modified. The status of women accumulates in itself the characteristics of the socio-political structure of the country, the level of its economy, culture, management, legal norms, it is sensitive to deep changes in all spheres, including in public consciousness and value orientations.

The role and position of a woman in society has been changing throughout the entire time, but a meaningful transformation of ideas about her position, role took place precisely in the XX – XXI centuries, although various prejudices and myths still hinder the equal position of women in society

It has been established that in order to change the status and role of women in modern society, it is necessary to take into account a new system of values, which is designed to relieve tension in society through the practice of socio-cultural self-expression, implemented in women's public initiatives. Values and understanding regarding the role of women in society are regulated at the subconscious mental level of social consciousness. This indicator is formed as a result of a long history of the formation and development of society and acquires a variety of aspects: historical, social, economic, cultural, religious, political.

Key words: society, family, woman, gender stereotypes.

УДК [316.614.5+316.66]:305
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2021.24.1.6>

Каретна О.О.

к.політ.н.,
доцент кафедри соціології
Національний університет
«Одеська юридична академія»

Постановка проблеми. Актуальність статті обґрунтована необхідністю вивчення гендерної свідомості сучасного суспільства. Гендерні відносини складають одну з важливих якостей суспільного й культурного життя соціуму, а також є важливим показником його цивілізованості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Попвивчення цієї проблеми представлено в роботах таких науковців, як І. Сушицька, Л. Бондаренко, Г. Турецька, В. Петренко, В. Сукуватий, Л. Попов.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження сучасного інституту сім'ї та гендерних стереотипів в ньому.

Виклад основного матеріалу дослідження. Принцип нерівності між чоловіком і жінкою міцно закріпився у звичаях суспільного життя. В соціумі, керованому гендер-

ними стереотипами, обов'язки жінки зводилися до виховання дітей та підтримки порядку й чистоти в будинку. Однак останнім часом ситуація кардинально змінилася. В сучасному суспільстві у жінок з'явилися зовсім інший статус і покликання, змінилися цінності, потреби, які вимагають перегляду поглядів на жіночу роль у сучасному світі.

Трансформація соціально-політичного життя відбулася в роки другої половини XX ст., коли влада лише номінально регламентувала надання жінці рівних прав нарівні з чоловіком у всіх сферах. Психологічний статус жінки в цей час набував певних властивостей, таких як відсутність почуття відповідальності за себе, своє життя та свій життєвий простір, невибагливість, страх як головний регулятор поведінки, відсутність поваги до приватного життя. Така ситуація значною мірою опосередковується

тим, що гендерні норми поведінки людини постійно підтримуються соціальними очікуваннями оточуючих. Існує гендерний соціальний контроль, який проявляється у формальному та неформальному схваленні, винагороді «правильної» поведінки, а також у покаранні ганьбою, соціальною ізоляцією та презирством поведінки, яка не відповідає моделям «чоловічої» або «жіночої» ролі [1].

Очевидно, що такий аспект ніяк не сприяє здійсненню індивідуальної можливості особи, що призводить до гендерної дискримінації – недотримання прав людини за статевою ознакою. Особливо в таких випадках більшою мірою страждають жінки, оскільки часто вони не можуть реалізувати свої можливості в повному обсязі.

Суспільство змінюється, відповідно, змінюються погляди на ті чи інші процеси, що відбуваються в суспільстві, проте продовжує існувати й нав'язуватися думка про ідеальний образ жінки в сім'ї, її поведінку шляхом придушення свого «Я». Громадське переконання з великими труднощами долає марновірство, що жінка може бути благополучна за однієї лише умови: якщо вона реалізувала себе як мати, відповідно, вона не може бути хорошим організатором або керівником. Один із ключових стереотипів суспільства, який насаджується жінкам, – це сім'я, діти та будинок.

Згідно з даними “The Global Gender Gap Report 2020” (Індекс гендерного розриву), який відображає глобальне дослідження країн світу за показником рівноправності за чотирма ключовими сферами, такими як економічна участь і кар'єрні можливості, освіта, здоров'я та виживання, політичні права та можливості, топ-10 країн за Індексом гендерної рівності склали Ісландія, Норвегія, Фінляндія, Швеція, Нікарагуа, Нова Зеландія, Ірландія, Руанда, Німеччина, Словенія. Україна посіла 59 місце серед 153 країн [2].

За Індексом гендерної нерівності 2020 року, що відображає такі аспекти людського розвитку, як репродуктивне здоров'я, економічний статус та розширення прав і можливостей жінок порівняно з чоловіками, Україна посідає 52 місце серед 162 країн [3].

На це впливає декілька умов, як зазначає Л. Бондаренко. Отже, багато українців виховані в переконанні, що місце жінки – у домашнього вогнища, але тільки 40% жінок проводять удома весь свій час (ця цифра включає жінок пенсійного віку), тоді як у Сполучених Штатах кількість сімей, у яких чоловік працює, а дружина веде господарство та виховує двох або більше дітей, складає всього 7% [4, с. 163–170].

Якщо жінка займається побутовими справами, це не означає, що вона мало працює. Насправді середньостатистична домогоспо-

дарка витрачає на роботу по дому від 48 до 70 годин на тиждень. У зв'язку з тим, що домогосподарки проводять більшу частину свого часу вдома, їм дуже складно задовольнити свої потреби, такі як економічні та соціальні, прикладом може бути потреба у визнанні, повазі, статусі, тобто у всьому тому, що задовольняє працюючих жінок.

Дослідження Л. Попова показали, що тоді, як частина жінок знаходить задоволення в ролі домогосподарок, загалом задоволеність життям, включаючи самооцінку і відчуття власної компетенції, вище у працюючих жінок. Ті жінки, які бачать себе тільки в ролі дружини й матері, часто відчують так званий синдром домогосподарки. Він виявляється в почутті безпорадності і безнадійності, частих депресіях, низькій самооцінці. Як показав американський досвід, роки, присвячені тільки турботам про сім'ю, позбавляють жінок відчуття самостійності та компетентності, приводять, як правило, до втрати власного «Я», можуть вести до алкоголізму, психічних та сексуальних розладів, навіть до суїциду [5, с. 164].

Незважаючи на підвищений ступінь трудової діяльності жінок, який сформувався в другій половині ХХ ст., все ще функціонує неписаний «соціальний договір», у якому закріплено поділ функцій у сім'ї і на ринку праці. Як згадувалося вище, історично протягом тривалого часу створювалась думка про те, що на представниць слабкої статі покладається основна відповідальність за ведення домашнього господарства, догляд за дітьми, а обов'язком чоловіка є бути годувальником сім'ї, заробляти гроші. Це приводить до того, що (особливо з огляду на високий рівень зайнятості жінок) час чоловіків більшою мірою розподіляється між роботою і дозвіллям, а час жінок – між роботою, дозвіллям і діяльністю в домашньому господарстві.

Однією з поширених конфігурацій гендерної дискримінації для суспільства є дискримінація жінок з боку роботодавців в процесі найму, яка звужує їх перспективи влаштуватися на роботу, в тому числі на висококваліфіковані та високооплачувані посади.

Жінки менше представлені на керівних посадах майже в усіх відомих нам професіях, крім дошкільної, початкової і середньої освіти, а також наданні послуг салонів краси. Всі інші керівні посади у країні приблизно на 75% займають чоловіки. Яскравим прикладом, що демонструє гендерну нерівність у професійній сфері, може бути кількість жінок-політиків. Якщо порівняти кількість народних депутатів-жінок і депутатів-чоловіків у Верховній Раді України, то можна побачити, що жінок-політиків набагато менше, ніж чоловіків, а саме чоловіків-народних депутатів 87,5%, жінок-народних депутатів – 12,5% [6]. Порівнюючи від-

соток жінок у політиці сьогодні і ще 15–20 років тому, можемо відзначити, що він значно виріс, але якщо порівняти відсоток жінок-політиків в Україні з розвинутими країнами Європи, то ми значно відстаємо, що говорить про існування в нашому суспільстві гендерних стереотипів. Оскільки лише у 2015 році до Закону України «Про місцеві вибори» була внесена норма, яка висуває вимогу представництва осіб однієї статі у виборчих списках кандидатів у депутати місцевих рад у багатомандатних виборчих округах не менше 30% загальної кількості кандидатів у виборчому списку.

Роботодавці як у приватних, так і в державних секторах регулярно підкреслюють бажану стать працівника в оголошеннях про вакансії та використовують інформацію про сімейні обставини (наприклад, вагітність або кількість дітей), яку вони вимагають під час співбесіди, щоб відмовити жінкам у роботі. Вік і зовнішність теж можуть стати перепоною, навіть якщо жінки повністю відповідають посаді з професійної точки зору [4, с. 165].

Згідно з даними, наведеними в доповіді Юрія Павленка на першій сесії 31-ї генеральної асамблеї Міжнародної ради жінок, яка відбулася восени 2006 року, середня зарплата українських жінок складає 38,7% від середньої зарплати чоловіків, так само в економіці України спостерігається тенденція, згідно з якою найбільш низький рівень оплати праці зафіксовано саме в тих сферах, де традиційно працюють жінки, а саме легкій промисловості, культурі та сфері послуг [7].

Відповідно до результатів дослідження «OECD International Development Statistic», середній робочий день чоловіка триває біля 7,5 годин, а жінка в середньому працює 8,4 години, при цьому отримує за це на 20% менше [8].

Низька заробітна плата жінок часто не розглядається як серйозна проблема, оскільки передбачається, що більшість жінок має доступ до інших джерел ресурсів через подружжя, інших членів своїх сімей, отже, може працювати за низьку заробітну плату, не потрапляючи до числа бідних. Економічна нерівність у доходах може, звичайно, згладжуватися за рахунок внутрішнього сімейного перерозподілу, але може й посилюватися. Також можуть бути інші, крім заробітної плати, джерела доходів, нерівність у доступі до яких буде впливати на гендерну нерівність.

Протягом багатьох століть жіноча «успішність» розумілась однозначно: шлюб був єдиним способом заявити про себе. У радянському минулому «жіночий кар'єризм» розглядався тільки як компенсація невдач в особистому житті. У цьому радянських людей переконувала як стратегія масмедійної культури (наприклад, кіно, публіцистика, романи), так

і конструювання владою життєвих сценаріїв тих жінок, які «проникли» в цю владу, в її вищі ешелони [9, с. 69].

Упереджене ставлення до сильних, ділових жінок зберіглося в пострадянський період. У сучасному українському суспільстві існують, за словами В. Сучкуватого, такі міфи про жіноче підприємництво:

1) «бізнес – не жіноча справа»; властивості характеру і стиль поведінки, необхідні для успіху в бізнесі, не сумісні з виконанням функцій дружини та матері;

2) «медико-біологічний», згідно з яким, вступаючи в конкурентну боротьбу, жінка йде проти свого «природного» призначення, і, як наслідок, її здоров'я погіршується, що може спричинити серйозні проблеми, а також приведе до падіння дітонароджуваності;

3) «художньо-публіцистичний», що виходить з іронічного скепсису щодо «дам-емансипе», за якого активна діяльність позбавляє жінку її «жіночності», сексуальної привабливості;

4) «психологічний», заснований на побоюванні, що жінка, ставши економічно незалежною, підвищить свої вимоги до обранця;

5) «егоїзм та самопожертва», що дублює чинну ще з радянських часів ідею про протистояння сфер сім'ї та роботи і необхідності вибору між ними;

6) «евристичний», що стверджує, що жінка від природи не здатна до прийняття швидких рішень в екстремальних ситуаціях, що нібито неминуче у сфері бізнесу;

7) для жінки шлях у бізнес лежить тільки через «постіль» [10, с. 73].

Таким чином, розвиток жіночого підприємництва в Україні, згідно з В. Сучкуватим, обмежується такими трьома проблемами:

– несформований позитивний образ бізнес-леді як варіант гендерної ідентичності; для більшості населення характерна нетерпимість до такої соціальної ролі;

– модель успішності у справах перекривається парадигмою «вдалого заміжжя», що активно пропагується масмедіа;

– в українській культурі немає традицій егалітарної сім'ї, що надає жінці право на особистісну (фінансову, політичну) самостійність.

Важливо зазначити, що гендерні стереотипи занадто часто в Україні підтримуються самими жінками. Українські жінки вважають часто нормальним насильство з боку чоловіків. В Україні, за даними «OECD International Development Statistic», 73% українок взагалі не вважають проявом гендерного насилля принижуючі слова та образи, 22% українок вважають виправданим побиття жінки партнером за певних обставин. Водночас у сусідній Польщі таких жінок, які вважають насильство виправданим, лише 10%, в Румунії – 9%,

у Франції – 7%, в Канаді – 4%, а у Росії, до речі, – 25% [8].

Згідно з даними ООН, щорічно понад 1,1 млн. українок стикаються з фізичною та сексуальною агресією і тиском у своїй власній сім'ї, тоді як 40% українців взагалі вважають, що домашнє насилля – це приватна сімейна справа [11].

Незважаючи на наявність профільних Законів України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків», «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні», «Про попередження насильства в сім'ї» тощо, їх норми залишаються переважно декларативними з таких причин:

– низька обізнаність жінок (особливо в сільській місцевості) з міжнародними стандартами у сфері захисту від гендерної дискримінації; жінка часто не розуміє, що її права було порушено, особливо якщо йдеться про випадки дискримінації; за майже 10 років дії ЗУ «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» лише у 145 судових актах міститься посилання на цей закон, при цьому здебільшого справи ініційовано державними контролюючими органами (переважно у випадках реагування на факти вказівки статі працівника в оголошеннях про наявність вакансії), а не самими жертвами дискримінації;

– невміння представників юридичної професії, у тому числі суддів, ідентифікувати ті випадки, коли порушення прав та законних інтересів жінки стає наслідком дії дискримінаційних положень законодавства або гендерно нейтральних законодавчих актів, які на практиці призводять до дискримінаційних наслідків [12].

Висновки з проведеного дослідження.

Таким чином, за останнє сторіччя соціальні ролі жінок у всьому світі зазнали сильних змін, адже жінки отримали доступ до таких сфер, як освіта, політика, бізнес, значно зросла частка їх участі в економіці, жінки вторгаються у сферу

ділової активності швидше й більш охоче, ніж чоловіки хотіли б цього. Незважаючи на це, у нашому суспільстві все ще правлять статево-рольові стереотипи, які впливають на ставлення жінки до самої себе і ставлення до неї оточення у зв'язку з її соціально-професійною активністю.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Сушицька І. Трансформація ролі та становища жінки у сучасній українській сім'ї. 2013. URL: file:///C:/Users/andriy/Downloads/vdakkkm_2013_3_27.pdf.
2. The Global Gender Gap Report 2015. URL: <https://gtmarket.ru/ratings/global-gender-gap-index>.
3. Gender Inequality Index // Human Development Reports. 2015. URL: <https://www.ua.undp.org/content/ukraine/uk/home/gender-equality/comparative-gender-profile-of-ukraine-.html>.
4. Бондаренко Л. Роль жінки: від минулого до сьогодення. *Суспільні науки і сучасність*. 1996. № 6. С. 163–170.
5. Сім'я та сімейні відносини в Україні: сучасний стан і тенденції розвитку. Київ : ТОВ «Основа – Принт», 2009. 248 с.
6. Верховна Рада України : офіційний вебпортал. URL: <http://w1.c1.rada.gov.ua>.
7. Національна рада жінок України : офіційний сайт. URL: <http://nrzhu.org.ua/index.php/pro-nas>.
8. OECD International Development Statistic. 2014. URL: https://www.unece.org/fileadmin/DAM/stats/documents/ece/ces/ge.30/2014/mtg_1/new_files/3_OECD_R.pdf.
9. Турецька Г. Ділова активність жінок і сім'я. *Соціологічні дослідження*. 2001. № 2. С. 67–73.
10. Сукуватий В. Бізнес-леді: міфи і реальність. *Соціологічні дослідження*. 2002. № 11. С. 69–77.
11. Декларація об искоренении насилия в отношении женщин. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_506#Text.
12. Уварова О. Права жінок і гендерна рівність в Україні. *Українська Гельсінська спілка з прав людини*. 2016. URL: <https://helsinki.org.ua/prava-zhinok-i-henderna-rivnist-v-ukrajini-o-uvanova>.

АБСЕНТЕЇЗМ ЯК ІНДИКАТОР ПОРУШЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ЗГУРТОВАНОСТІ СУСПІЛЬСТВА

ABSENTEEISM AS AN INDICATOR OF DISRUPTION OF SOCIAL COHESION IN SOCIETY

Статтю присвячено аналізу значення та сутності абсентеїзму як індикатора порушення соціальної згуртованості. У статті представлені інтерпретації сутності соціальної згуртованості, які дозволили окреслити індикатори, що свідчать про стабільне функціонування громадянського суспільства, зокрема рівень довіри, соціальний капітал та соціальну включеність у життя громади. Однією із форм соціальної включеності та фактором забезпечення соціальної згуртованості виступає політична участь, яка являється процесом узгодження правил спільного життя та досягнення спільних цілей, «загального блага». Розгляд особливостей політичної участі за декількома політичними режимами (демократичний, тоталітарний, поставторитарний) дозволив окреслити специфіку включеності громадян у соціально-політичне життя суспільства та можливість уникати такої участі. У такому ракурсі, через призму важливості соціальної та політичної участі для соціальної згуртованості розглянуто абсентеїзм як індикатор порушення соціальної згуртованості суспільства та показник соціальної виключеності. У статті розглянуті причини збільшення рівня «ситуативного» та «світлоглядного» абсентеїзму, зокрема: криза довіри до політичних інститутів, застарілі принципи проведення виборів, які не змінились протягом останнього століття та не відповідають умовам функціонування інформаційного суспільства, тенденції прихильності індивідуалізму чи анархізму, прагматизм політичної участі, висхідні та низхідні політичні тренди із супроводжуваним політичним драматизмом. У зв'язку з окресленими поясненнями причин абсентеїзму та його кореляції із соціальною згуртованістю надано рекомендації, зокрема гармонізація форм проведення виборів із сучасними технологіями, формування Friendly Government, які мають потенціал зменшити рівень абсентеїзму.

Ключові слова: соціальна згуртованість, соціальна включеність, соціальна виключеність, політична участь, абсентеїзм.

The article is devoted to the analysis of the meaning and essence of absenteeism as an indicator of the violation of social cohesion. The article presents the interpretations of the essence of social cohesion, which made it possible to outline indicators that indicate the stable functioning of civil society, in particular, the level of trust, social capital and social inclusion in the life of society. Political participation is one of the forms of social inclusion and a factor in ensuring social cohesion, which is the process of agreeing on the rules of community life and achieving common goals, the "common good". Consideration of the peculiarities of political participation in several political regimes (democratic, totalitarian, post-authoritarian) made it possible to determine the specifics of citizens' involvement in the socio-political life of society and the possibility of avoiding such participation. From this perspective, through the prism of the importance of social and political participation for social cohesion, absenteeism is considered as an indicator of the violation of social cohesion of society and an indicator of social exclusivity. The article discusses the reasons for the increase in the level of "situational" and "ideological" absenteeism, in particular, the crisis of confidence to political institutions, outdated principles of elections that have not changed over the last century and do not meet the conditions for the functioning of the information society, tendencies of attachment of individualism or anarchism, pragmatism of political participation, upward and downward political trends, with accompanying political drama. In connection with the outlined explanations of the reasons for absenteeism and its correlation with social cohesion, recommendations are given, in particular, the harmonization of the forms of holding elections with modern technologies, the formation of a Friendly Government, which have the potential to reduce the level of absenteeism.

Key words: social cohesion, social inclusion, social exclusion, political participation, absenteeism.

УДК 316.316.4.324:323.2
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2021.24.1.7>

Фоломєєв М.А.

к.політ.н.,
доцент кафедри прикладної соціології та соціальних комунікацій
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

Крижанівська В.І.

аспірантка кафедри прикладної соціології та соціальних комунікацій
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

Постановка проблеми. Соціальна згуртованість є важливою характеристикою консолідованого та стабільного соціуму, умовою сталого розвитку громадянського суспільства. В умовах перманентних соціальних трансформацій, криз, політичних транзитів вивчення соціальної згуртованості стає важливим для розуміння рівня солідарності та соціальної включеності громадян у соціально-політичне життя, включеність в узгодження рішень спільних проблем, а також для запобігання посиленню конфліктів та розколу суспільства. Завдяки соціальній згуртованості досягається консолідація в суспільстві, яка призводить до

легітимності влади, підвищує соціальну відповідальність влади і політичну культуру громадян, реалізує інтегративну функцію, яка характеризує сильне громадянське суспільство, здатне протистояти кризам і конфліктам. Водночас розповсюдженням феноменом, який свідчить про проблему соціальної згуртованості суспільства, є абсентеїзм – ухилення від участі в політичних подіях в суспільстві, зокрема у виборах. Абсентеїзм призводить до відчуження від спільного вирішення проблем, від участі в узгодженні бачення спільного майбутнього та делегуванні повноважень тим, хто буде представляти та реалізовувати інтереси

громадян. Відповідно, абсентеїзм потребує більш глибокого аналізу для розуміння його значення у зв'язку із соціальною згуртованістю.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Соціальна згуртованість як феномен досліджується в межах різних наук – соціології, політичних наук, філософії, права, а її основні принципи окреслені в низці документів Ради Європи. Зокрема, в документах Ради Європи соціальна згуртованість визначена стратегічною метою міжнародних організацій та ключовою категорією соціальної політики держав й інтерпретується як здатність суспільства гарантувати благополуччя, мінімізуючи нерівність та уникаючи поляризації, що забезпечується завдяки визнанню рівності прав і гідності кожної людини, автономії та особистісного самовираження, можливості повноправної участі в житті суспільства [5].

Теоретичне обґрунтування концепції соціальної згуртованості базується на поняттях солідарності, соціальної справедливості, соціальної включеності та прав людини, соціального капіталу. У соціології існує декілька підходів для визначення соціальної згуртованості, зокрема, як прихильність загальному благу та інтеграція (Е. Дюркгейм, Т. Парсонс і Р. Мертон [3]), як усвідомлена класова свідомість та умова виживання (К. Маркс, У. Самнер [26]), як концепція домовленості через довіру та співробітництво (Дж. Локк, А. Сміт, А. де Токіль та Р. Патнем [24]), як процес взаєморозуміння, який досягається завдяки комунікативним діям та інтерпретаціям, цінностям і знанням, які поділяються певною спільнотою (Ю. Хабермас [16]).

Сучасні дослідження соціальної згуртованості спрямовані, серед іншого, на вивчення ролі мультикультуралізму, побудову моделі аналізу згуртованості на основі індикаторів довіри та національної прив'язаності (Watters S. M., Ward C., Stuart J. [27]), нової інтерпретації ролі соціальних медіа для згуртованості, зокрема, аналіз обміну новин у соціальних медіа як обмін подарунками, як демонстрація турботи та сприяння соціальній згуртованості (Duffy A., Ling R. [21]), розгляд соціологічно інформованої глобальної структури цифрового громадянства для теоретичного обґрунтування та аналізу соціальної згуртованості щодо цифрових практик молодих людей (Harris A., Johns A. [22]), вплив пандемії COVID-19 на сприйняття людьми згуртованості в місцевих громадах (Borkowska M., Laurence, J. [19]). Водночас дуже обмежена увага приділяється дослідженню кореляції між соціальною згуртованістю та соціальною включеністю, зокрема політичною участю, здебільшого проблематика соціальної включеності розглядається на мезорівні – рівні згуртованості в місцевих

громадах, із сусідами та вирішенні місцевих проблем, тоді як рівень загальнонаціональної згуртованості майже не підіймається.

Дослідження соціальної згуртованості в низці країн здійснюється на основі розрахунку спеціального індексу – Індексу соціальної згуртованості та примирення (SCORE) [25], спрямованому на аналіз потенційних конфліктних зон у суспільстві та громадах, із фіксацією кореляції між різними суспільними, економічними, політичними та індивідуальними аспектами динаміки та визначенням, відповідно, рівня соціальної згуртованості в країні загалом та в окремих регіонах. Усі показники поділені на певні категорії (життєві навички, здатність до цілеспрямованої діяльності, результати громадянської діяльності тощо), а в кожній категорії виділені індикатори, наприклад, у категорії «результати громадянської діяльності» індикаторами виступають підтримка прав людини, ставлення до гендерної рівності, готовність до громадянської активності, готовність до політичного насильства тощо), на основі чого вибудовуються середні значення з картографічними ілюстраціями. І хоча в методології індексу SCORE представлений досить широкий спектр індикаторів для аналізу соціальної згуртованості, політичний складник вивчається опосередковано й обмежений лише політичним насильством, тобто навіть у глобальних соціологічних опитуваннях закладається стереотипне сприйняття політики як чогось деструктивного, натомість уникають питань щодо спільного бачення майбутнього розвитку, участі в колективному прийнятті рішень для цього тощо. Також уникають аналізу виключеності громадян із суспільно-політичного життя, від участі в політичному житті суспільства, тобто тих факторів, які сприяють або свідчать про порушення соціальної згуртованості.

Постановка завдання. Метою цієї статті є обґрунтування сутності абсентеїзму як індикатора порушення соціальної згуртованості.

Виклад основного матеріалу дослідження. Соціальна згуртованість представляє собою соціальний процес, спрямований на забезпечення солідарності та взаємозв'язку серед груп і членів груп у суспільстві, охоплює вертикальні та горизонтальні взаємодії між членами суспільства і характеризується сукупністю установок і норм, які включають довіру, почуття приналежності цілому і готовність брати участь у його справах, що проявляється в реальній активності [20, с. 290]. Можна зазначити, що в основі соціальної згуртованості лежать добровільне рішення людини брати участь у житті громади, соціальний капітал, довіра, соціальна включеність та присутність національної ідеї. Зокрема, В. Паніотто зазначав, що показниками соціальної згуртованості

є високий рівень взаємопідтримки, доброти та чуйності один до одного, високий рівень довіри до інститутів суспільства, високий ступінь спільності цінностей і високий рівень патріотизму, цінності української політичної ідентичності [17].

Важливим фактором забезпечення соціальної згуртованості є соціальна включеність у суспільно-політичне життя, залученість у спільне вирішення проблем. Однією з форм соціальної включеності, формою участі в житті громади є політична участь.

Політичну участь та політику загалом можна інтерпретувати як домовленість про правила спільного проживання, про те, хто цими правилами буде займатися та забезпечувати їх виконання. Тобто політика є так званим процесом узгодження правил спільного життя та досягнення спільних цілей із розподілом ролей. Це втілення республіканського принципу – ідеї «загального блага» та сприйняття публічно-суспільного процесу як того, «що стосується всіх, має бути і схвалено усіма». Політична участь, її ефективність залежить від ступеня розвиненості громадянського суспільства, зрілості політичної системи, політичної та громадянської культури в суспільстві. Це зумовлює грамотне виконання своїх політичних ролей у залежності від рівня політичної залученості, власних мотивів, інтересів, а також ресурсів для впливу.

Політична участь по-різному втілюється в державах з різними політичними режимами. За демократичного режиму політична участь стає загальною, рівноправною і дієвою. Вона виступає для громадян як засіб досягнення поставлених цілей і реалізації своїх інтересів і потреб, у тому числі потреб у самовираженні, а також у формуванні почуття громадянськості та приналежності. Подібна участь забезпечується за допомогою відповідних норм і процедур, а також соціально-політичних інститутів, які в сукупності становлять основу демократичної держави.

В умовах тоталітаризму участь у політичному процесі проявляється насамперед у масових ритуальних діях підтримки правлячого режиму, тоді як всі форми прояву політичної непокорності й незгоди чи будь-якої несанкціонованої політичної активності заборонені. Однак за реально мінімальної можливості участі громадян у політичному житті країни створюється феномен загальної громадської участі за рахунок активної включеності громадян у життя громадське. Зокрема, явка на виборах у таких державах становить понад 90%, чим публічно демонструється прихильність та підтримка правлячого режиму.

У поставторитарних державах відбувається перехід від формального, процедурного рівня політичної та громадянської участі до добро-

вільного, структурного та багатофакторного, коли політична участь перестає бути де-факто обов'язком, примусом, а стає правом брати участь або ні. Зокрема, динаміка участі у виборах у посткомуністичних державах свідчить про збереження традиції високої явки на поч. 90-х рр. XX ст. із поступовим зменшенням явки та її стабілізацією на рівні 50–60%. Це стосується і країн демократичного транзиту, який, згідно з концепцією Х. Лінца і А. Степана [23], передбачає трансформації на поведінковому, ціннісному та конституційному рівнях. Тому можна казати про те, що демократичний порядок у значній мірі ґрунтується на співробітництві відповідальних громадян (громадянська і політична відповідальність), їхній громадянській та політичній участі, їх включеності в політичні процеси країни.

Водночас поширеним феноменом є абсентеїзм – відмова від участі в суспільно-політичному житті суспільства в широкому сенсі та відмова від участі у виборах – у більш вузькому [15, с. 75]. Абсентеїзм є індикатором порушення соціальної згуртованості суспільства, показником соціальної виключеності із суспільного життя та вирішення загальних проблем. Це може виступати показником кризи влади, соціальної напруженості в суспільстві, наприклад, унаслідок розчарування в діючій системі влади, зростання рівня недовіри до політичних інститутів та політичних лідерів, розчарування в демократичних процедурах, низького рівня політичної та громадянської культури в суспільстві тощо.

З іншого боку, абсентеїзм можна розглядати як «згуртування навколо недовіри», інтерпретуючи його як бойкот і протест проти існуючої політичної системи чи принципів функціонування політичних інститутів або демократичних процедур, таких як вибори. Радикальною формою протесту є акції протесту, мітинги чи революційні дії, тоді як більш пасивною формою буде абсентеїзм як бездіяльність, яка демонструє неприйняття існуючих правил «політичної гри», нелояльність та небажання підтримувати існуючий політичний порядок, небажання його легітимізувати.

Відповідно, в такій інтерпретації абсентеїзм не є першопричиною порушення соціальної згуртованості, але є індикатором, який свідчить про наявність проблеми соціальної згуртованості. Тому варто звернути увагу на фактори, які зумовлюють зростання рівня абсентеїзму.

По-перше, варто зазначити використання раритетних форм проведення виборів, адже принципи та формат проведення виборів не змінився з моменту появи інституту загальних виборів. Незважаючи на технологічний прогрес та укорінення низки електронних сервісів у повсякденному житті, в переважній більшо-

сті держав вибори проводяться у традиційному форматі за умови фізичної присутності виборця на виборчій дільниці. Така система є зрозумілою, звичною та алгоритмічною, проте внаслідок ситуативних факторів (як-от хвороба, відсутність у місті в день голосування, негода, пандемія тощо), ймовірно, призводить до зменшення частки явки виборців. Це може бути одним із факторів, який зумовлює зростання рівня «ситуативного» абсентеїзму внаслідок незручності чи фізичної неможливості взяти участь у виборах. Відповідно, в умовах інформаційного суспільства та диджиталізації необхідно адаптуватися до сучасних умов та технологічних можливостей для забезпечення зручного та комфортного формату соціальної та політичної включеності, створюючи для цього е-сервіси. Зокрема, це є актуальним і затребуваним для сучасної молоді – покоління Z, яке зростало в епоху домінування інформаційних технологій, відповідно, в якого сформувалися нові практики політичних комунікацій та політичної участі, які все більшою мірою відбуваються в інтернет-просторі. Наразі саме молодь, представники покоління Z, є найбільш пасивною електоральною групою, що потребує окремого підходу для електоральної мобілізації. Зокрема, про це свідчить те, що у виборах Президента України 2019 року лише 40% молоді взяли участь у виборах [18], а в місцевих виборах 2020 року – 18% [4]. Гіпотетично можна припустити, що електронне голосування може зменшити рівень абсентеїзму серед молоді внаслідок нівелювання ситуативних факторів політичної неучасті.

Ще однією категорією, на яку варто звернути увагу, є емігранти, які голосують за кордоном. Наприклад, у Польщі за офіційними даними на заробітках перебуває понад 400 тис. українців (проте складна процедура реєстрації заробітчани-мігрантів створює ситуацію, що де-факто їх кількість може бути значно більша), які можуть проголосувати лише у 4-х консульствах, яка знаходяться у Варшаві, Кракові, Гданську та Любліні, за умови перебування на консульському обліку. Можливість голосувати лише в декількох містах значно підвищує рівень абсентеїзму навіть серед тих, хто хотів би взяти участь у виборах. Зокрема, у виборах Президента України у 2019 році на закордонному виборчому окрузі проголосувало лише 13,3% зареєстрованих виборців [1]. Запровадження електронного голосування могло би створити більш сприятливі умови для голосування громадян за кордоном.

Наразі низка держав намагається відповідати умовам та потребам інформаційного суспільства, адаптуючи процедуру виборів до сучасних технологій. Одним із кейсів світового значення, а не лише східноєвропейського, можна вважати Естонію, яка з 2001 року запро-

вадила систему електронного голосування. Естонія займає 3-тє місце в рейтингу країн за розвитком електронних послуг, і це країна, яка першою провела голосування через Інтернет (одна із форм подачі голосів). Таке голосування можливе завдяки наявності ID-карти у громадян із цифровим підписом та PIN-кодами для підключення та аутентифікації на різних електронних сервісах. Саме голосування відбувається довгостроково (за 4–6 днів до дня голосування), з можливістю неодноразово змінювати свій вибір та з його остаточним закріпленням у день голосування [14]. На парламентських виборах 2019 року 43,8% виборців проголосували саме через Інтернет [2]. Деякі країни також роблять спроби щодо запровадження електронного голосування для емігрантів, зокрема, в червні 2020 року сейм Литви ухвалив процедуру електронного голосування за кордоном під час парламентських виборів у зв'язку з пандемією, хоча це залишилось нереалізованим унаслідок неможливості швидкого запуску такої системи [13]. У США, окрім традиційного способу голосування на виборчій дільниці, є додатковий спосіб – надсилання поштового бюлетеня (з обов'язковим зазначенням причини використання пошти). У 2020 році у виборах Президента США 47% зареєстрованих виборців проголосували саме через пошту (у зв'язку з пандемією), що є рекордним показником для виборів у США, до того ж більшість виборців проголосували достроково. Це лише декілька прикладів використання електронних сервісів та альтернативних способів голосування, які є показниками так званого «електоратоцентризму» та Friendly Government – створення комфортних та зручних умов із поєднанням довгострокового голосування для того, щоб кожний громадянин мав можливість взяти участь у політичних процесах, зокрема у виборах. Це приклад гармонізації форм проведення виборів із сучасними технологіями.

Відповідно, можна зазначити, що електронне голосування є альтернативною/додатковою формою голосування, яка, ймовірно, володіє потенціалом зменшення рівня абсентеїзму та є затребуваним в умовах інформаційного суспільства та, зокрема, пандемічних обмежень. Проте водночас потребує значної уваги проблема можливих фальсифікацій, ідентифікації виборців, недоброчесного контролю голосування виборців з порушенням тайного голосування, інформаційної безпеки та кібербезпеки тощо.

По-друге, фактором зниження участі у виборах є «світоглядний» абсентеїзм, викликаний низкою причин, яка стосується неприйняття існуючої політичної системи (незадоволеність діями влади, розчарованість у діючій політичній системі тощо). У такому випадку

високий рівень абсентеїзму свідчить про кризу довіри до політичної системи. Зокрема, в табл. 1 можна побачити рівень довіри до соціальних інститутів в українському соціумі, де найнижчий рівень довіри стосується саме політичних інститутів та суб'єктів (рівень довіри Президенту – 2,0, Верховній Раді – 1,8, Уряду – 1,9, політичним партіям – 1,9).

Якщо звернути увагу на рейтинг довіри до Президента України, то за каденцію президентства рейтинг довіри до Л. Кучми (2004 р.) впав до 15%, В. Ющенко – до 5,45%, В. Януковича – до 10%, П. Порошенка – до 18% [11], В. Зеленського – до 35,6% (станом на січень 2021 року [12]). Високий рівень недовіри характерний також і до Верховної Ради та Уряду, зокрема, за соціологічними опитуваннями 54% опитаних підтримують відставку Уряду України, а 52% – дострокове припинення повноважень Верховної Ради [6]. Це свідчить про перманенту кризи довіри в українському суспільстві до політичних інститутів, що також є однією із причин абсентеїзму.

По-третє, абсентеїзм може бути показником крайнього ступеня індивідуалізму або анархізму. У першій інтерпретації абсентеїзм є показником виключеності із суспільно-політичного життя внаслідок небажання легітимізувати владу, відсутності бажання нести відповідальність за обрання влади або розділяти таку відповідальність. Щодо абсентеїзму як показника анархізму, то це є елементом відмови від прийняття правил «політичної гри» та усталеного порядку функціонування політичної системи й ролі громадян у ній. Це також призводить до порушення соціальної згуртованості, оскільки передбачає уникнення від суспільного обговорення та вирішення проблем, від узгодження позицій, досягнення консенсусу та солідарності.

По-четверте, абсентеїзм може мати інтерпретацію у зв'язку із прагматичним ставленням до своєї соціально-політичної активності. У такому ракурсі участь у виборах оцінюється з точки зору вигоди для індивіда, і якщо її немає, то, відповідно, немає і сенсу брати участь лише заради втілення/підтримки демократичних цінностей та принципів. І тоді постає питання щодо раціональної мобілізації електорату з роз'ясненням важливості політичної участі, вигоди й переваг у довгостроковій перспективі.

По-п'яте, абсентеїзм корелює з політичними трендами та драматизмом політичних подій. Зокрема, можна побачити збільшення явки виборців у другому турі виборів президента, що свідчить про зростання усвідомлення важливості виборів, особливо якщо кандидати мають абсолютно протилежні політичні погляди. Наприклад, явка у II турі на виборах Президента:

– України: 1999 р. – 74,87% (у I турі – 70,15%), у 2004 р. – 80,4% (у I турі – 74,54%), у 2010 р. – 69,15% (у I турі – 66,76%);

– Молдови: 2020 р. – 52,78% (у I турі – 42,76%), 2016 р. – 53,45% (у I турі – 50,95%);

– Польщі: 2020 р. – 68,18% (у I турі – 64,51%), 2015 р. – 55,3% (у I турі – 48,9%), 2010 р. – 55,31% (у I турі – 54,94%), 2005 р. – 50,99% (у I турі – 49,74%).

Декілька цих прикладів демонструють, що мобілізації електоральної участі сприяє певний політичний драматизм: чим вище драматизм, тим нижче абсентеїзм, що, ймовірно, пов'язано з розумінням доленості вибору, збільшення рівня усвідомлення важливості виборів, що збільшує соціальну згуртованість. Таким чином, у звичайних умовах політична участь є правом, а в драматичних – громадянським обов'язком.

Також політичний драматизм зумовлює висхідні й низхідні тренди політичної участі. Зокрема, у 2014 р. в Україні після Революції Гідності в умовах кризи та розколу суспільства склалася різна ситуація політичної участі: висхідні тренди та мобілізація електорату була характерна для Західної та Центральної України, а низхідні тренди та демобілізація – для Східної та Південної України (рис. 1), оскільки саме ці регіони не визнали легітимність проведення виборів Президента України. До того ж явка на виборах була знижена внаслідок анексії Криму та діяльності незаконних збройних формувань так званих «ДНР» та «ЛНР» у Донецькій та Луганській областях.

Для порівняння – явка на вибори Президента України у 2019 році (рис. 2), коли за регіональним розрізом немає значних відмінностей, явка приблизно однакова за всіма регіонами, та явка на вибори Президента України у 2010 році (рис. 3), коли найбільша явка виборців була характерна для Західної та Східної України зі значною концентрацією виборців у цих регіонах. Така оцінка регіональних розбіжностей явки виборців свідчить про особливості сприйняття виборів, зокрема у 2014 році, коли Східна Україна фактично відмовилася визнавати легітимність проведення виборів Президента України, а на окупованих територіях Донецької та Луганської областей неможливо було забезпечити належні умови для проведення виборів.

У такій ситуації можна казати про два типи соціальної згуртованості – це соціальна згуртованість заради досягнення спільної мети та соціальна згуртованість навколо недовіри як вотум недовіри шляхом демонстративної відмови від участі у виборах, відмова від легітимації влади та відмова від відповідальності за вибір цієї влади (відповідно, це породжує основи для відмови підкорюватися цій владі,

Рівень довіри до соціальних інститутів (за даними ІС НАН України) [10]

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Сім'ї та родичам	4,5	4,6	4,5	4,6	4,5	4,4	4,5	4,6	4,6	4,5	4,5	4,6	4,5	4,6	–	4,5
Співвітчизникам	3,1	3,2	3,2	3,1	–	3,2	3,4	3,4	3,4	3,3	3,4	3,4	3,4	3,5	–	3,4
Сусідам	3,3	3,3	3,3	3,2	–	–	3,3	3,3	3,4	3,3	3,4	3,4	3,3	3,5	–	3,3
Церкві та духовенству	3,1	3,0	3,0	3,1	3,3	3,3	3,4	3,5	3,5	3,3	3,2	3,3	3,3	3,3	3,2	3,1
Астрологам	2,5	2,4	2,4	2,4	2,4	2,3	2,4	2,4	2,4	2,4	2,3	2,3	2,2	2,4	–	2,2
Засобам масової інформації (телебачення, радіо, газети)	2,7	2,7	2,9	2,9	2,9	2,9	2,9	2,9	2,9	2,9	3,0	2,6	2,5	2,5	2,6	2,5
Податковій інспекції	–	–	–	–	–	2,3	2,5	2,5	2,4	2,3	2,2	2,2	2,0	2,2	–	2,2
Міліції/Полиції	2,3	2,2	2,2	2,3	2,3	2,3	2,4	2,4	2,3	2,1	1,9	2,1	1,9	2,2	2,4	2,2
Прокуратурі	–	–	–	–	2,3	2,4	2,4	2,4	2,3	2,1	2,0	2,0	1,9	2,0	2,0	2,1
Судам	–	–	–	–	2,3	2,4	2,4	2,4	2,3	2,1	1,9	2,0	1,9	2,0	1,9	2,0
Президенту	2,3	2,6	2,1	2,7	2,2	2,3	2,7	2,5	2,9	2,2	2,1	2,8	2,3	2,1	1,9	2,0
Верховній Раді	2,3	2,1	2,1	2,1	2,1	2,2	2,5	2,3	2,4	2,0	1,8	2,1	2,0	1,9	1,7	1,8
Уряду	2,3	2,3	2,1	2,4	2,2	2,3	2,5	2,4	2,6	2,1	1,9	2,4	2,0	1,9	1,8	1,9
Місцевим органам влади	–	–	–	–	2,3	2,5	2,5	2,5	2,5	2,4	2,2	2,5	2,3	2,5	2,5	2,4
Армії	3,2	3,1	3,0	3,1	3,1	3,1	3,0	3,0	3,0	2,8	2,6	3,1	3,0	3,1	3,1	2,9
Профспілкам	–	–	–	–	2,5	2,6	2,6	2,6	2,5	2,5	2,5	2,4	2,4	2,6	2,6	2,5
Політичним партіям	–	2,0	2,1	2,1	2,1	2,2	2,4	2,2	2,2	2,0	2,0	1,9	1,9	1,9	1,9	1,9
Банкам	–	–	–	–	2,1	2,3	2,6	2,6	2,1	2,2	2,2	2,2	2,1	2,0	2,1	2,2
Благодійним фондам, громадським асоціаціям і об'єднанням	–	–	–	–	–	2,4	2,4	2,6	2,5	2,5	2,6	2,5	2,9	2,9	2,9	2,8
Вченим України	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	3,4	3,3	3,5	3,1
Волонтерам	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	3,5	3,4	3,4	3,2

* Середній бал розраховувався для 5-ти бальної шкали, де 1 – повна недовіра, а 5- повна довіра. Відповідно, чим більше середній бал (чим ближче він до 5), тим більшим є рівень довіри. Середній бал розраховувався для тих респондентів, хто відповів на поставлене запитання

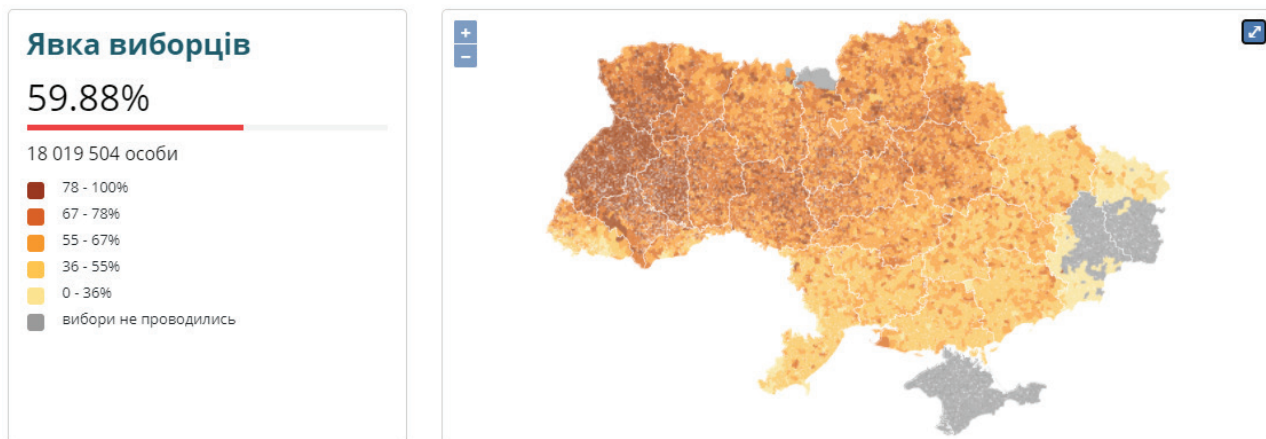

Рис. 1. Явка виборців на позачергових виборах Президента України – 2014 [9]

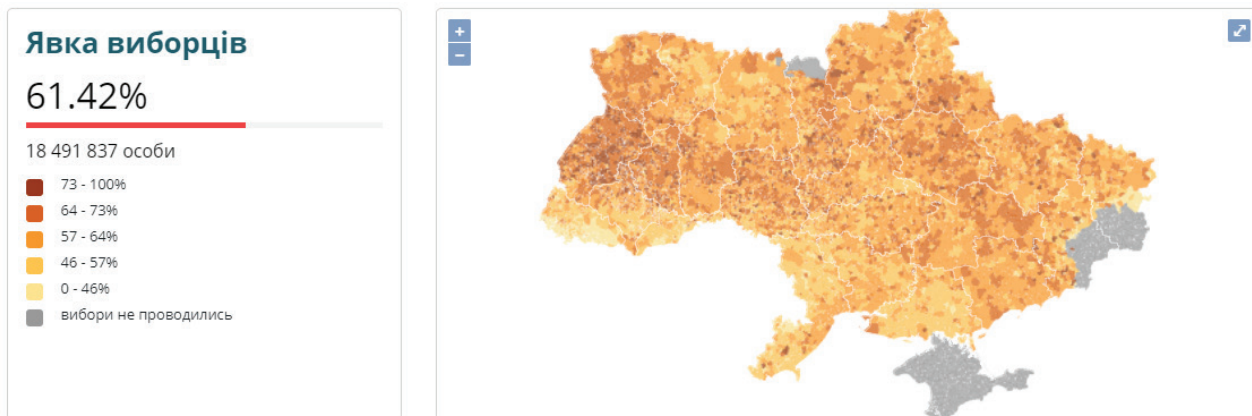

Рис. 2. Явка на виборах Президента України – 2019 [8]

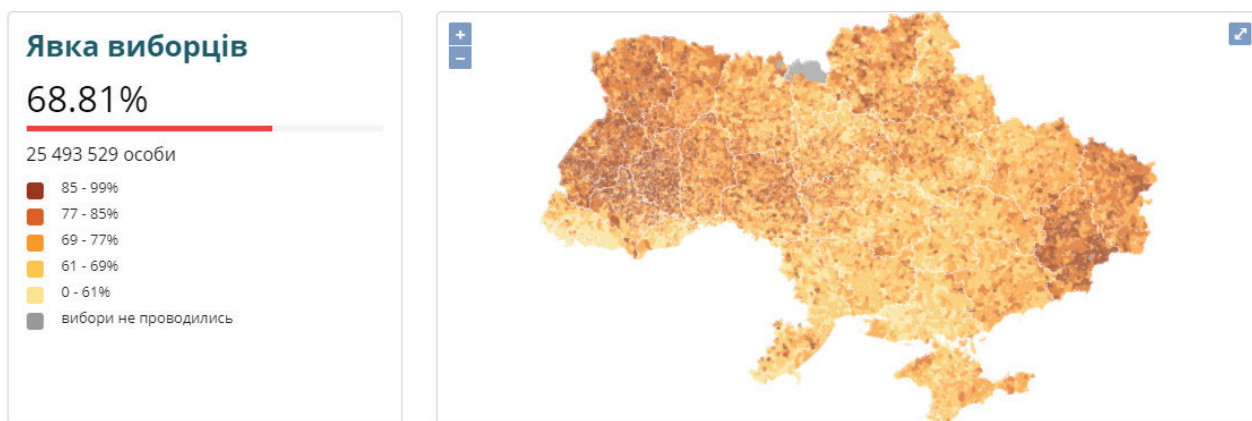

Рис. 3. Явка на виборах Президента України – 2010 [7]

яка частиною громадян не визнається як легітимна).

Висновки з проведеного дослідження.

Таким чином, абсентеїзм як ухилення від участі в політичному житті суспільства є індикатором кризи соціальної згуртованості, адже він призводить до значного зниження рівня довіри (до членів громадянського суспільства, політичних інститутів, процедури виборів тощо), знижує рівень солідарності в суспільстві, дефрагментує спільні цінності, зокрема щодо політичного розвитку держави, бачення майбутнього держави тощо. Незважаючи на втілення демократичних цінностей та принципів, є низка факторів, які зменшують рівень соціальної включеності та політичної участі, зокрема це переважання застарілих форм проведення виборів, які не враховують виклики та можливості цифрового суспільства; криза довіри до політичних інститутів та інституту виборів; низхідні політичні тренди, внаслідок яких відбувається ухилення від участі в суспільно-політичному житті та згуртованість навколо недовіри; індивідуалізм і прихильність до анархізму або

небажання слідувати усталеним правилам «політичної гри».

Розуміння значення абсентеїзму як індикатора порушення соціальної згуртованості дозволяє виокремити структурні фактори, які можна трансформувати для збільшення рівня політичної та громадянської активності, зокрема такі, як гармонізація форм проведення виборів із сучасними технологіями, формування Friendly Government з е-сервісами для створення громадянам комфортних умов для участі в житті громади/суспільства з нівелюванням ситуативних факторів, які сприяють збільшенню рівня абсентеїзму серед різних електоральних груп.

Важливим напрямом є дослідження причин абсентеїзму для розуміння глибинних причин цього феномену. Також окремих напрямом може бути дослідження ступеня соціальної згуртованості громадян з метою виокремлення проблемних сторін. Можливо, вирішення проблеми соціальної згуртованості природнім чином збільшить включеність громадян у соціально-політичне життя суспіль-

ства, зменшивши, таким чином, і рівень абсентеїзму.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Вибори Президента України 2019. Центральна виборча комісія. URL: <https://www.cvk.gov.ua/pls/vp2019/wp095pt001f01=720pt049f01=5.html>
2. Выборы в Рийгикогу 2019. URL: <https://rk2019.valimised.ee/ru/voting-result/voting-result-main.html>
3. Мертон Р. Социальная структура и аномия. Социология преступности (Современные буржуазные теории). Москва : Прогресс, 1966. С. 299–313.
4. Молодь проігнорувала місцеві вибори через зайнятість і переїзд – дослідження. URL: <https://nv.ua/ukr/ukraine/politics/miscievi-vibori-cho-mu-molod-ne-priyshla-na-dilnici-opituvannya-novini-ukrajini-50120573.html>
5. На пути к активной справедливой и социально-сплоченной Европе. Доклад специальной рабочей группы высокого уровня по вопросам социальной сплоченности в XXI веке. Страсбург, 2007.
6. Оцінка ситуації в країні, довіра до політиків, електоральні орієнтації громадян (січень–лютий 2021 р.). URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-sytuatsii-v-kraini-dovira-do-politykiv-elektoralni-orientatsii-gromadiansichen-liutyi-2021r>
7. Повторне голосування Вибори Президента України, 07.02.2010. URL: <https://ukr.vote/uk/elections/5/ukraine>
8. Повторне голосування Вибори Президента України, 21.04.2019. URL: <https://ukr.vote/uk/elections/7/ukraine>
9. Позачергові вибори Президента України, 25.05.2014. URL: <https://ukr.vote/uk/elections/1/ukraine>
10. Результати національних щорічних моніторингових опитувань 1994–2018 років. URL: <https://i-soc.com.ua/assets/files/monitoring/dodatki2018.pdf>
11. Рейтинги довіри до президентів України. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2019/11/08/infografika/polityka/rejtynhu-doviry-prezydentiv-ukrayiny>
12. Рівень довіри до політиків, електоральний рейтинг і ставлення до окремих ініціатив / подій: січень 2021 року. URL: http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1003&page=1&fbclid=IwAR1DpTA3xzHzgrZILfek5euP2ivAKPyQEpKxEie3T4vu4q5b8YHH_DJmtTE
13. Спикер Сейма Литвы: интернет-голосования за границей не будет. URL: <https://www.delfi.lt/ru/news/politics/spiker-sejma-litvy-internet-golosovaniya-za-granicej-ne-budet.d?id=84761975>
14. Топалова С. Запуск електронного голосування: корисний досвід Естонії. URL: <https://lexinform.com.ua/dumka-eksperta/zapusk-elektronnogo-golosuvannya-korysnyj-dosvid-estoniyi/>
15. Фоломєєв М.А., Крижанівська В.І. Абсентеїзм як соціальний феномен: особливості інтерпретації. *Габітус*. Одеса, 2020. № 12. С. 73–81.
16. Хабермас Ю. Структурная трансформация публичной сферы: Исследования относительно категории буржуазного общества. Москва : Весь мир, 2016. 344 с.
17. Що таке згуртованість суспільства та як її вимірювати. URL: <https://www.csi.org.ua/news/shho-take-zgurtovanist-suspilstva-ta-yak-yiyi-vumiryuvaty/>
18. Як проголосували міленіали? URL: <https://www.pravda.com.ua/columns/2019/04/24/7213450/>
19. Borkowska M., Laurence J. Coming together or coming apart? Changes in social cohesion during the Covid-19 pandemic in England. *European Societies*. Rouen, 2020. P. 1–19.
20. Chan J., Chan E. Reconsidering Social Cohesion: Developing a Definition and Analytic Framework for Empirical Research. *Social Indicators Research*. Berlin, 2006. Vol. 75. № 2. P. 290.
21. Duffy A., Ling, R. The Gift of News: Phatic News Sharing on Social Media for Social Cohesion. *Journalism Studies*. Cardiff, 2019. Vol. 21. № 1. P. 72–87.
22. Harris A., Johns A. Youth, social cohesion and digital life: From risk and resilience to a global digital citizenship approach. *Journal of Sociology*. London, 2020. P. 1–18.
23. Linz J., Stepan A. Problems of Democratic Transition and Consolidation: Southern Europe, South America, and PostCommunist Europe. Baltimore, MD and London : The Johns Hopkins University Press, 1996. 479 p.
24. Putnam R. The Prosperous Community, Social Capital and Public Life. *The American Prospect*. 1993. Vol. 4. № 13. P. 1–12.
25. Social Cohesion and Reconciliation Index. URL: <https://scoreforpeace.org/uk/ukraine/methodology>
26. Sumner W. Folkways: A Study of Mores, Manners, Customs and Morals. New York : Cosimo Classics, 2007. 704 p.
27. Watters S. M., Ward C., Stuart J. Does normative multiculturalism foster or threaten social cohesion? *International Journal of Intercultural Relations*. Amsterdam, 2020. Vol. 75. P. 82–94.

СЕКЦІЯ 3 СПЕЦІАЛЬНІ ТА ГАЛУЗЕВІ СОЦІОЛОГІЇ

СОЦІАЛЬНЕ САМОПОЧУТТЯ ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ В УКРАЇНІ: ЕМПІРИЧНИЙ ВИМІР

SOCIAL WELL-BEING OF INTERNALLY DISPLACED PERSONS IN UKRAINE: THE EMPIRICAL DIMENSION

У статті представлено результати дослідження соціального самопочуття внутрішньо переміщених осіб в Україні у контексті сучасних міграційних процесів. У розрізі досліджуваної проблеми розуміння соціального самопочуття внутрішньо переміщених осіб як соціального явища в українському дискурсі крізь призму інтенсифікації міграції не має чітко визначеного наукового статусу. Відповідно, на державному рівні необхідно створити умови, за яких права вимушених переселенців будуть захищені на рівні з правами всіх громадян, але з урахуванням особливих потреб, що виникли в результаті раптового переїзду. Динамічність соціальних процесів, їх нестабільність у різних сферах життєдіяльності не можуть не відобразитися на емоційній оцінці внутрішньо переміщеними особами власного життя, їхніх соціальних настроїв, ціннісних орієнтаціях, оцінці соціальних змін, які відбуваються у суспільстві. Важливим індикатором вимірювання стану життєдіяльності внутрішньо переміщених осіб у суспільстві є їхнє соціальне самопочуття, яке проявляється у їх ставленні до ситуації, що в цей момент склалась та характеризує соціально-адаптивні ресурси людей в умовах сучасних суспільних перетворень і трансформацій. Це ставить на порядок денний перед українським суспільством та науковою спільнотою всебічне дослідження цього соціального явища та окреслення подальших перспектив вирішення цієї проблемної ситуації. Реалізоване емпіричне дослідження на основі кількісної методології дало змогу констатувати, що соціальне самопочуття внутрішньо переміщених осіб у 2019 р. перебуває на середньому рівні. Чинники, що впливають на рівень соціального самопочуття внутрішньо переміщених осіб, є достатньо вагомими та схожими за своєю структурою. Внутрішньо переміщені особи володіють стабільною моделлю соціального самопочуття. Для внутрішньо переміщених осіб у вирішенні життєвих ситуацій характерні два типи поведінки, а саме адаптанти та утриманці.

Ключові слова: внутрішньо переміщені особи, соціальне самопочуття, міграційні процеси.

The article presents the results of a study of the social well-being of internally displaced persons in Ukraine in the context of modern migration processes. In the context of the researched problem, the understanding of the social well-being of internally displaced persons as a social phenomenon in the Ukrainian discourse through the prism of migration intensification does not have a clearly defined scientific status. Accordingly, at the state level it is necessary to create conditions under which the rights of internally displaced persons will be protected on an equal footing with the rights of all citizens, but taking into account the special needs that have arisen as a result of sudden relocation. The dynamics of social processes, their instability in various spheres of life cannot help but be reflected in the emotional assessment of internally displaced persons of their own lives, their social attitudes, values, the assessment of social changes occurring in society. An important indicator of measuring the living conditions of internally displaced persons in society is their social well-being, which is manifested in their attitude to the current situation and characterizes the social and adaptive resources of people in modern social transformations and transformations. This puts on the agenda before the Ukrainian society and the scientific community a comprehensive study of this social phenomenon and outlining further prospects for solving this problem situation. Implemented empirical research based on quantitative methodology allowed us to state that the social well-being of internally displaced persons in 2019 is at an average level. Factors influencing the social well-being of internally displaced persons are quite significant and similar in structure. Internally displaced persons have a stable model of social well-being. For internally displaced persons in solving life situations are characterized by two types of behavior – adapters and dependents.

Key words: internally displaced persons, social well-being, migration processes.

УДК [[316.34/35:316.6-054.73]:303.725.3](477)"20"
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2021.24.1.8>

Бубняк С.М.

к.соціол.н.,
лаборант Центру моніторингу
Львівський національний університет
імені Івана Франка

Коваліско Н.В.

д.соціол.н.,
професор кафедри соціології
Львівський національний університет
імені Івана Франка

Постановка проблеми. Із сучасними глобалізаційними процесами явище міграції набуває особливого характеру через залучення до нього все більшої кількості країн, а інтенсифікація міграційних процесів зумовлює зростання інтересу до їх дослідження. Отже, значні трансформації справляють вплив на всі, без винятку, аспекти життя суспільства,

зокрема на міграційні процеси. Інтенсивність, характер, спрямованість міграцій населення України кардинально змінилися після здобуття незалежності, завдяки чому країна стала відкритою для світу, а її громадяни набули право на свободу пересування. Підписання Угоди про асоціацію та безвізовий режим між Україною і ЄС актуалізували проведення низки важ-

ливих реформ у сфері міграції. Водночас анексія АР Крим та конфлікт на Донбасі обумовили масштабні вимушені переміщення, глибоку економічну кризу та інтенсифікацію трудової міграції. У зв'язку з внутрішніми переміщеннями є підстави вважати, що з'явилась нова, досить численна за своїм складом соціальна група – внутрішньо переміщені особи (далі – ВПО) з Донбасу та АР Крим.

Так, в Україні станом на травень 2019 р. нараховується 1 млн. 377 тис. 117 ВПО [16]. Проте військові дії на частині Східної України продовжуються, отже, можна зауважити, що їх кількість з часом буде продовжувати зростати, тому вивчення цієї проблематики набуває особливої актуальності в часи економічної нестабільності, політичної заангажованості та соціальної незахищеності. Підтвердженням цього є те, що, за даними Єдиної інформаційної бази даних про ВПО, станом на 4 січня 2021 р. взято на облік 1 459 170 переселенців з тимчасово окупованих територій Донецької та Луганської областей та АР Крим [10].

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Наукові пошуки у царинах різних наук вказують на міждисциплінарний характер дослідження проблеми соціального самопочуття ВПО як складного суспільного феномена, що має свою специфіку і соціологічний вимір. Теоретичними розробками поняття «соціальне самопочуття» займалися такі дослідники, як Є. Балацький (способи інтерпретації та вади деяких індексів задоволеності життям) [2], Є. Головаха, Н. Паніна (конструювання та застосування індексу соціального самопочуття) [5; 12], С. Дембіцький (альтернативний підхід до вимірювання соціального самопочуття) [6], М. Єлейко (методологічні підходи до дослідження соціального самопочуття) [8], Л. Петрова (понятійні індикатори соціального самопочуття) [13], А. Русалінова (уточнення змісту поняття «соціальне самопочуття») [14].

Західні науковці Р. Бісвас-Дінер (R. Biswas-Diener) і Е. Дінер (E. Diener) у своїх працях звернули увагу на психологічні аспекти дослідження соціального самопочуття [18]; Р. Вінховен (R. Veenvhoven) – на прагматичні, ідеологічні, теоретичні причини обмеженого застосування індексу соціального самопочуття в західній науці [23]; С. Віті (S. Withey) розглянув операціоналізацію та вимірювання суб'єктивного благополуччя [17]; Р. Еммонс (R. Emmons) і Р. Ларсен (R. Larsen) запропонували шкалу задоволеності життям [19]; Ф. Ендрюс (F. Andrews) – шкалу «Обличчя» [17]; Р. Істерлін (R. Easterlin) започаткував використання економічних даних щодо суб'єктивного благополуччя [20]; Д. Канман (D. Kahneman), А. Крюгер (A. Krueger), Дж. Фішер (J. Fisher) запропонували вимірювання суб'єктивного соціального самопочуття тощо [21; 22].

Проблемним колом ВПО в Україні загалом займаються громадські організації, волонтерські об'єднання, а також частково органи місцевого самоврядування. Серед науковців цій проблематиці значну увагу приділяють такі дослідники, як О. Балакірева (трудоий потенціал та рівень державної підтримки ВПО) [1]; Т. Бондар (доступ до медичних послуг та психологічний стан ВПО) [3]; О. Іванкова-Стецюк (моделі інтеграції ВПО) [9]; О. Міхеєва, В. Середа (основні причини, стратегії переселення й проблеми адаптації ВПО) [11].

Отже, соціальне самопочуття ВПО розглядається як інтегральна характеристика задоволеності наявними соціальними благами відповідно до рівня їхніх ресурсних можливостей (високоресурсні та низькоресурсні); різними аспектами суспільного життя, соціальним становищем порівняно з іншими індивідами та групами (емоційно-оцінний аспект); самореалізацією та якістю життя (деприваційний аспект), що проявляється в інтеграції (життєва компетентність), частковій адаптації чи дезінтеграції (девіантна поведінка) у місцеві громади України (просторово-часовий аспект).

Незважаючи на наявність широкого кола наукових публікацій щодо досліджуваної проблематики соціального самопочуття, ВПО та можливостей їх вивчення, відзначимо недостатність їх соціологічної концептуалізації саме в контексті сучасних міграційних процесів.

Постановка завдання. Дослідження спрямоване на встановлення реального рівня соціального самопочуття ВПО в трансформаційному українському суспільстві.

Виклад основного матеріалу дослідження. Емпіричну базу статті склало дослідження особливостей соціального самопочуття ВПО з Донбасу та АР Крим на території сучасної України (квітень-вересень 2019 р., Україна). Методом збору інформації було вибрано анкетування, яке ґрунтується на фіксованій системі запитань, що дає змогу отримати нову інформацію. Було здійснено відбір респондентів за допомогою стихійної вибірки. За цього методу поширено онлайн-анкету в мережі Інтернет серед усіх можливих ВПО з Донбасу та АР Крим.

У 2019 р. було опитано 267 ВПО з Донбасу та АР Крим.

Серед них було 215 жінок та 52 чоловіки. 95,1% склали ВПО з Донецької та Луганської областей, 4,1% – ВПО з АР Крим.

Віковий розподіл був таким: 30,7% – особи віком від 35 до 45 років, 28,5% – від 25 до 35 років, 21,7% – від 45 до 55 років, 13,1% – старші 55 років, 6% – до 25 років.

Рівень освіти був таким: 64,4% – повна вища освіта; 10,5% – кандидат, доктор наук; 8,6% – неповна вища освіта; 7,9% – технікум, коледж; 4,1% – аспірантура; 2,2% – профтехучилище;

1,5% – повна середня освіта; 0,7% – неповна середня освіта.

Сімейний стан: 56,6% – одружені та проживають разом; 18,7% – неодружені; 9% – розлучені офіційно; 4,9% – одружені, але проживають окремо; 4,9% – перебувають в незареєстрованому шлюбі; 3,7% – вдівець/вдова; 2,2% – розлучені офіційно.

Наявність дітей: 74,4% – мають дітей; 25,6% – не мають дітей.

Національність: 84,7% – українець; 9,5% – росіянин; 5,7% – інше.

Перебувають на обліку в органах державної влади: 92% – зареєстровані; 8% – не зареєстровані.

Щодо результатів дослідження було сконструйовано ІСС-25 у 2019 р. для ВПО з Донбасу та АР Крим на території сучасної України відповідно до методики ІСС-20 Н. Паніної та Є. Головахи, а також визначено рівень соціального самопочуття цієї категорії осіб. У подальшому з'ясовано, які із запропонованих чинників мають вплив на рівень загального самопочуття ВПО, а які – ні; співвідношення високоресурсних і низькоресурсних ВПО; моделі соціального самопочуття ВПО; типи поведінки ВПО у вирішенні життєвих ситуацій; прояви соціального самопочуття ВПО.

Отже, для конкретного опису та вигляду ІСС-25 потрібно створити рейтинги, тобто звести отримані дані до звітної таблиці. В табл. 1 представлено первинні дані, отримані внаслідок апробації методики вимірювання соціального самопочуття ВПО з Донбасу та АР Крим на території сучасної України. Результати опитування дають змогу визначити актуальні соціальні потреби цих осіб, встановити сфери та ступінь напруженості, незадоволеності.

Практично всі блага, які включені як індикатори соціального самопочуття, є, як показали результати соціологічного опитування, вагомими для значної частки ВПО. Найбільше ВПО не вистачає (табл. 1) впевненості у власному майбутньому; заощаджень, що підтримали б добробут впродовж року; можливості повноцінно проводити відпустку; порядку в суспільстві; дотримання чинних у країні законів.

Розподіл відповідей на запитання про те, чи вистачає їм наведених благ, показує, що значна частина актуальних соціальних потреб є незадоволеною, що приводить до зниження рівня соціального самопочуття цих осіб. Найбільша напруженість, яка викликає зниження соціального самопочуття, проявляється в таких сферах, як політична та економічна. Отже, спостерігаємо певну негативну тенденцію. Це явище можна аргументувати тим, що неоголошена війна, яка триває на території Східної України, анексія АР Крим мають істотний вплив, по-перше, на державу, а по-друге, на самих ВПО, адже основні фінансові потоки

та волонтерська підтримка, спрямовані на врегулювання конфлікту, не є ефективними, що породжує хаос та страх серед широких мас населення.

Як наслідок, стверджуємо, що ситуація була такою:

- 15% ВПО з Донбасу та АР Крим на території сучасної України мають низький рівень соціального самопочуття;
- 12% мають понижений рівень соціального самопочуття;
- 47,2% мають середній рівень соціального самопочуття;
- 10,1% мають підвищений рівень соціального самопочуття;
- 15,7% мають високий рівень соціального самопочуття.

Отже, бачимо, що, незважаючи на всі життєві ситуації та труднощі, майже половина ВПО з Донбасу та АР Крим на території сучасної України має середнє (47,2%), отже, позитивне соціальне самопочуття. Це означає, що вони загалом задоволені більшістю сфер суспільного життя та намагаються провадити його відповідно до власних норм і цінностей.

Важливо подивитися детальніше на чинники, які впливають чи не впливають на конструювання їхнього загального рівня соціального самопочуття.

До таких чинників, які здійснюють вплив, належать міра задоволеності своїм життям загалом, своїм становищем у суспільстві, сьогодні життям у населеному пункті, де проживають нині; суб'єктивна оцінка власної інтегрованості як ВПО; рівень інтеграції ВПО у громаду, де зараз проживають, зокрема доступ до міської інфраструктури, взаємодія місцевої громади і ВПО.

Міра задоволеності своїм життям загалом. Проведений аналіз методом лінійної регресії свідчить про те, що ця змінна здійснює вплив на загальне самопочуття ВПО, адже $R\text{ Square} = 0,213 (>0,1)$ та $\text{Sig} = 0,000 (<0,05)$. У відсотковому співвідношенні спостерігаємо таке: 33,3% – скоріше задоволений; 26,1% – скоріше не задоволений; 25% – важко сказати, задоволений чи ні; 9,1% – зовсім не задоволений; 6,4% – цілком задоволений. Такий відсотковий розподіл дає змогу стверджувати, що ВПО більшою мірою задоволені своїм життям. Цю задоволеність можна пояснити декількома шляхами. По-перше, деяка частина ВПО розпочинає нове, самостійне життя у великому місті. По-друге, переїзд у нове місце проживання – це нові можливості для реалізації власних здібностей, самоствердження.

Міра задоволеності своїм становищем у суспільстві сьогодні. Спостерігаємо, що $R\text{ Square} = 0,285$ та $\text{Sig} = 0,000$. У відсотковому співвідношенні маємо такі показники: 28,1% – скоріше задоволений; 26,6% – ско-

ІСС-25 ВПО, % до числа опитаних

«Чого з наведеного Вам не вистачає?»	Не вистачає	Важко сказати, вистачає чи ні	Вистачає	Не цікавить
Вміння жити в нових суспільних умовах	15,7	32,2	48,7	3,4
Здоров'я	38,2	25,1	35,6	1,1
Підходящої роботи	41,2	22,1	33,3	3,4
Необхідного одягу	19,9	16,9	56,9	6,4
Хорошого житла	55,1	25,8	17,2	1,9
Сучасних економічних знань	24,3	39	29,6	7,1
Впевненості у своїх силах	39	27	33,3	0,7
Необхідної медичної допомоги	46,4	22,1	27,7	3,7
Модного та красивого одягу	31,5	18,4	21,3	28,8
Необхідних меблів	43,1	16,9	25,1	15
Сучасних політичних знань	15	29,6	40,8	14,6
Рішучості в досягненні своїх цілей	37,5	28,1	31,5	3
Юридичної допомоги для захисту своїх прав та інтересів	40,4	30	23,6	6
Можливості повноцінно проводити відпустку	70,8	12	15	2,2
Можливості мати додатковий заробіток	59,2	19,1	15	6,7
Можливості купувати найнеобхідніші продукти	22,8	17,2	56,9	3
Ініціативи і самостійності у розв'язанні життєвих проблем	25,5	34,8	34,8	4,9
Повноцінного дозвілля	45,7	25,5	25,1	3,7
Можливості працювати з повною віддачею	28,1	27,7	41,6	2,6
Можливості харчуватися відповідно до своїх смаків	34,5	20,2	42,3	3

ріше не задоволений; 20,2% – не задоволений; 19,1% – важко сказати, задоволений чи ні; 6% – задоволений. Як наслідок, ВПО не задоволені своїм становищем у суспільстві нині. Це може стосуватися труднощів, з якими вони зустрілися під час переселення на іншу територію проживання, погіршенням їхнього матеріального становища, зміною статусу, розлукою з рідними чи близькими людьми.

Також було в анкеті запитання, яке звучало так: «Як Ви вважаєте, від чого залежить те, як складається Ваше життя?». R Square = 0,261 та Sig = 0,000. Звертаємо увагу на те, що 35,6% зазначили, що життя залежить однаковою мірою від мене і від зовнішніх обставин; 25,8% – більшою мірою від мене, ніж від зовнішніх обставин; 19,5% – деякою мірою від мене, але більше від зовнішніх обставин; 9,7% – здебільшого від зовнішніх обставин; 9,4% – здебільшого від мене. Як бачимо, суттєвої різниці між варіантами відповідей на це запитання немає. Можемо це пояснити неоднозначною політикою державної влади, соціальних служб та комітетів. Єдиного рішення щодо вирішення проблем ВПО немає, отже, вони змушені самостійно дбати про себе та власний добробут, будувати своє життя відповідно до власних цінностей та зацікавлень. Ніхто їм не скаже, як правильно жити та в якому

напрямку рухатись, свій життєвий шлях вони будують самостійно, вибираючи для себе найбільш прийнятні життєві стратегії.

На запитання «Які види реальної соціальної допомоги Ви отримали за останні 12 місяців?» отримано такі відповіді. До уваги ВПО було запропоновано 8 варіантів відповідей, і лише один здійснює вплив на їхнє соціальне самопочуття («потребував допомоги, але не отримав ніякої підтримки»). R Square = 0,1 та Sig = 0,000. 92,4% ВПО потребували одноразових грошових виплат; 83,1% необхідні були пільги; 91% – послуги соціальних працівників; 92,5% – допомога в госпіталізації.

Міра задоволеності життям у населеному пункті, де ви проживаєте нині. R Square = 0,138 та Sig = 0,000. 34,1% – скоріше задоволений; 31,5% – скоріше не задоволений; 21,7% – важко сказати, задоволений чи ні; 8,2% – зовсім не задоволений; 4,5% – цілком задоволений. Бачимо, що відповіді респондентів на ці запитання є дуже неоднозначними. ВПО майже рівною мірою і задоволені своїм життям, і не задоволені. Така реакція може бути спричинена тим, що ВПО ще достатньо не адаптувалися в новому населеному пункті, не стали частиною громади, не відчувають себе жителями цього міста, перебувають у пошуку самих себе.

На запитання «Ставлення мешканців Вашого населеного пункту, знаючи, що Ви є ВПО з Донбасу та АР Крим» було запропоновано 6 варіантів відповідей, знову ж таки один варіант здійснює вплив на соціальне самопочуття ВПО. Це ставлення мешканців населеного пункту до ВПО (знаючи, що Ви переселенець) серед колег на роботі. $R\text{ Square} = 0,1$ та $Sig = 0,000$. 41,2% ставляться нейтрально до ВПО; 31,1% – позитивно; 24,7% – цілком позитивно; 2,6% – негативно; 0,4% – цілком негативно. Як наслідок, колеги по роботі прийняли ВПО у свій колектив, серед них спостерігаються позитивні настрої.

Суб'єктивна оцінка власної інтегровано-сті як ВПО. Методом аналізу лінійної регресії було з'ясовано, що $R\text{ Square} = 0,235$ та $Sig = 0,000$. Отже, ця змінна здійснює вплив на соціальне самопочуття ВПО на території сучасної України. 56,8% – частково інтегровані; 18,6% – достатньо інтегровані; 13,3% – важко відповісти; 11,4% – не інтегровані. Розуміння ВПО того, що все залежить тільки від них самих, дає впевненість та можливість всебічного розвитку й реалізації своїх здібностей, а вимушена необхідність почати все спочатку сприяла підвищенню власної професійної компетентності для того, щоби посісти гідне місце в новому середовищі. Проте не всі ВПО змогли інтегруватись у громаду. Це пов'язано з відсутністю житла, корупцією, низьким рівнем оплати праці, відсутністю державної підтримки.

Рівень інтеграції ВПО у громаду, де Ви зараз проживаєте: доступ до міської інфраструктури. Бачимо, що $R\text{ Square} = 0,1$ та $Sig = 0,000$, отже, доступ до міської інфраструктури є важливим для соціального самопочуття ВПО. 33,3% ВПО ставляться нейтрально, для них це не має значення; 29,6% – позитивно; 18,4% – негативно; 15,4% – цілком позитивно; 3,4% – цілком негативно. Можемо говорити, що для ВПО участь у житті міста є вагомим, їм цікаво, чим місто живе, які проекти існують, як працюють місцеві системи та служби для забезпечення умов життєдіяльності громади.

Рівень інтеграції ВПО у громаду, де Ви зараз проживаєте: взаємодія місцевої громади і ВПО. $R\text{ Square} = 0,1$ та $Sig = 0,000$. 41,6% – нейтрально, не має значення; 26,6% – негативно; 16,9% – позитивно; 8,6% – цілком негативно; 6,4% – цілком позитивно. Як наслідок, подані статистичні дані є свідченням того, що взаємодія громади і ВПО перебуває на низькому рівні. Місцеве населення та ВПО не спілкуються між собою, можливо, через вікові бар'єри, брак часу, стереотипи щодо ВПО, відмінності у побуті та менталітеті тощо.

Отже, було розглянуто усі фактори, які здійснюють вплив на соціальне самопочуття ВПО на території сучасної України. Потрібно детальніше окреслити також змінні, які жод-

ним чином не впливають на самопочуття цієї категорії людей. Цей вплив перевірено також за допомогою регресійного аналізу, за одно-вимірним відсотковим розподілом.

Тип зайнятості (роботи) до 2014 р. $R\text{ Square} = 0,004$ та $Sig = 0,295$. *Тип зайнятості (роботи) в цей час.* $R\text{ Square} = 0,58$ та $Sig = 0,000$. Константуємо, що те, чим займаються ВПО, жодним чином не здійснює вплив на рівень їхнього соціального самопочуття.

ВПО було запропоновано вибрати одне з п'яти тверджень, яке б описувало їхнє становище сьогодні. Проте жодне з цих тверджень не вплинуло на рівень їхнього соціального самопочуття. $R\text{ Square} = 0,64$ та $Sig = 0,000$: порівняно недавно змінили місце роботи – 14,7%; нічого не змінили, але маєте відповідні плани – 9,8%; задоволені тим, що маєте на цей час – 22,2%; змушені були змінити свій життєвий уклад під впливом певних обставин – 50%; не маєте роботи, не готові приступити до неї – 3,4%. ВПО не задоволені своїм теперішнім становищем, адже їм довелося залишити усе на не підконтрольній уряду території та переїхати в чуже місто, шукати роботу, житло, намагатися задовольнити своє життя базовими потребами для виживання. Як наслідок, їм необхідно розпочати своє життя з чистого аркуша, без допомоги будь-яких зовнішніх чинників.

Респондентам ставили питання «Чи зверталися Ви за останні 12 місяців до зазначених установ чи організацій щодо розв'язання Ваших особистих проблем, та якою мірою Ви задоволені їх розв'язанням?». Було запропоновано сім варіантів відповідей, і жоден з них не здійснив вплив. До поліції – $R\text{ Square} = 0,003$ та $Sig = 0,342$; до суду – $R\text{ Square} = 0,002$ та $Sig = 0,445$; до прокуратури – $R\text{ Square} = 0,00$ та $Sig = 0,993$; до адвоката – $R\text{ Square} = 0,000$ та $Sig = 0,728$; до міської держадміністрації – $R\text{ Square} = 0,013$ та $Sig = 0,066$; до органів соціального захисту – $R\text{ Square} = 0,003$ та $Sig = 0,400$; до підрозділів ДМС України – $R\text{ Square} = 0,004$ та $Sig = 0,324$. У відсотковому співвідношенні до поліції не зверталися 79% ВПО, до суду – 85,8%, до прокуратури – 96,6%, до адвоката – 84,3%, до міської держадміністрації – 64%, до підрозділів ДМС України – 72,7%. Єдиним важливим підрозділом, до якого ВПО звертались і отримали допомогу (52,4%), були органи соціального захисту, тому їхні потреби були задоволені.

Надалі запитували про те, чи стикалися ВПО у державних структурах та громадських організаціях і фондах зі сприянням громадянам у підборі підходящої роботи ($R\text{ Square} = 0,001$ та $Sig = 0,552$); сприянням громадянам в організації підприємницької діяльності, зокрема шляхом надання індивідуальних та групових консультацій ($R\text{ Square} = 0,009$ та $Sig = 0,120$); орга-

нізацією підготовки, перепідготовки і підвищення кваліфікації безробітних (R Square = 0,000 та Sig = 0,790); проведенням професійної орієнтації (R Square = 0,001 та Sig = 0,697); здійсненням реєстрації безробітних, веденням обліку наданих їм послуг (R Square = 0,05 та Sig = 0,237); організацією професійного навчання зареєстрованих безробітних (R Square = 0,000 та Sig = 0,913); інформуванням щодо реалізації державної політики у сфері зайнятості населення (R Square = 0,003 та Sig = 0,391); наданням громадянам юридичної консультації щодо організації підприємницької діяльності (R Square = 0,01 та Sig = 0,709); реалізацією фінансової підтримки в організації підприємницької діяльності (R Square = 0,009 та Sig = 0,123). Якщо проаналізувати відсоткове співвідношення (табл. 2), то усі ці напрями роботи не були ефективними, адже вони не надавали належні послуги.

Звернення до служб та комітетів при органах міського самоврядування, до певних громадських організацій за допомогою. R Square = 0,005 та Sig = 0,238. 60,3% ВПО зверталися, 39,7% – не зверталися. ВПО потребують допомоги, адже вони розпочинають нове життя на абсолютно незнайомій території. Ця допомога не завжди має матеріальний характер, досить часто це інформативна та моральна допомога настановчого характеру, мотивуюча.

Соціальна допомога: одноразові грошові виплати. R Square = 0,001 та Sig = 0,688. 92,4% ВПО не отримали допомогу, 7,6% – отримали. Відповідно, про яке покращення їхнього матеріального становища, отже, соціального самопочуття може йтися, якщо допомога з боку державних органів практично відсутня. *Щомісячні грошові виплати* – R Square = 0,022 та Sig = 0,017. 56,4% відповіли, що отримують таку допомогу стабільно кожного місяця, а 43,6% – не отримують. Це може бути пов'язано з труднощами під час оформлення документів. *Пільги* – R Square = 0,002 та Sig = 0,430. 16,9% – отримують, 83,1% – не отримують. *Послуги соціальних працівників* – R Square = 0,004 та Sig = 0,281 (<0,05). 91% – не отримують, 9% – отримують. *Співчутлива допомога родичів, друзів, сусідів, колег* – R Square = 0,005 та Sig = 0,244. 52,8% – так, 47,2% – ні. *Отримання путівки на оздоровлення, допомоги в госпіталізації* – R Square = 0,000 та Sig = 0,836. 7,5% – так, 92,5% – ні. З цих статистичних даних випливає, що соціальна допомога ВПО з боку державних органів та урядових організацій є неефективною. Жодних виплат, пільг та послуг соціальних працівників особи цієї категорії людей не отримують. Отож, вони покладаються лише на власні сили та співчутливу допомогу колег, що негативно відображається на їхньому соціальному самопочутті.

«Чи хотіли б Ви виїхати з населеного пункту, де Ви зараз живете?». R Square = 0,058 та Sig = 0,000. 40,4% ВПО зазначили, що хотіли би виїхати з населеного пункту, де зараз проживають; 30,7% – важко визначитися; 28,8% – не хочуть виїжджати. Серед тих, хто хотів би виїхати, 28,6% зазначають, що хотіли б виїхати до іншої місцевості в Україні; 28,6% – в країні ЄС; 16,5% – в попереднє місце свого проживання до моменту переселення; 13,1% – ще не знають куди; 12,4% – ніколи і нікуди не виїжджали б; 0,7% – до Росії.

«Причини, які б спонукали Вас виїхати з населеного пункту?». R Square = 0,021 та Sig = 0,019. 23,1% – бажання знайти нове місце роботи; 14,8% – шкідливі для здоров'я екологічні умови; 12,5% – бажання повернутися на батьківщину, де виростав і навчався, працював; 11,7% – не хочу виїздити зі свого населеного пункту; 10,2% – важко сказати; 8% – остерігаюся міжнаціональних конфліктів; 7,2% – хочу переїхати ближче до родичів, друзів; 6,1% – просто хочу змінити місце проживання; 2,7% – інші причини; 1,5% – через мовні труднощі; 1,5% – хочу змінити кліматичні умови.

«Ставлення мешканців Вашого населеного пункту до Вас (знаючи, що Ви переселенець з Донбасу та АР Крим). Серед мешканців – R Square = 0,042 та Sig = 0,001; серед людей, з якими Ви спілкувалися – R Square = 0,025 та Sig = 0,009; серед сусідів чи добрих знайомих – R Square = 0,018 та Sig = 0,030; серед колег на роботі – R Square = 0,073 та Sig = 0,000; серед родичів чи близьких родичів – R Square = 0,026 та Sig = 0,008; серед людей, що проживають з Вами – R Square = 0,037 та Sig = 0,002. У відсотках слід відзначити, що усі категорії людей ставляться до ВПО нейтрально, лише серед родичів чи близьких друзів і серед людей, що проживають з ВПО, ставлення є цілком позитивним. Знову ж таки це пояснюється стереотипами, які побутують у суспільстві щодо ВПО, адже 31,8% осіб формують своє ставлення на основі інформації із ЗМІ, адже жодних конфліктів між місцевим населенням та переселенцями немає (33,7%).

Рівень інтеграції ВПО у громаду, де проживають: спроможність органів влади швидко реагувати на міграцію. R Square = 0,060 та Sig = 0,000. 37,5% респондентів оцінюють таку спроможність реагувати нейтрально; 32,6% – негативно; 14,2% – позитивно; 9,7% – цілком негативно; 6% – цілком позитивно. Українські владні органи не готові були до таких проблем, адже відповідної законодавчої бази в них немає, компетентних працівників, які б надавали допомогу ВПО, теж немає, помешкання та засобів для існування цієї категорії осіб відсутні. Як наслідок, ця змінна має негативний вплив на рівень соціального самопочуття ВПО з Донбасу та АР Крим.

Таблиця 2

«Чи стикалися Ви у державних структурах та громадських організаціях і фондах з нижченаведеними ситуаціями?» (%)

Ситуації	Так	Ні
Сприяння громадянам у підборі підходящої роботи	28,1	71,9
Сприяння в організації підприємницької діяльності, шляхом надання індивідуальних та групових консультацій	32,2	67,8
Організація підготовки, перепідготовки і підвищення кваліфікації безробітних	23,6	76,4
Проведення професійної орієнтації населення	22,8	77,2
Здійснення реєстрації безробітних, ведення обліку наданих їм послуг	30	70
Організація професійного навчання зареєстрованих безробітних	17,6	82,4
Інформування щодо реалізації державної політики у сфері зайнятості населення	24	76
Надання громадянам юридичної консультації щодо організації підприємницької діяльності	27	73
Реалізація фінансової підтримки в організації підприємницької діяльності	20,2	79,8

Так, 28,1% ВПО скоріше задоволені своїм становищем у суспільстві. 24,3% зазначили, що є спеціалістами у галузі науки, культури, охорони здоров'я, освіти, дошкільного виховання. 64,4% ВПО володіють повною вищою освітою. 92,1% ВПО перебувають на обліку в органах державної влади як ВПО. 33,1% ВПО загалом задоволені своїм життям. Отже, констатуємо, що ВПО становили високоресурсну групу населення.

Відповідно, варто виділити моделі соціального самопочуття ВПО на території сучасної України. Звертаючи увагу на вищенаведені статистичні дані, доходимо висновку, що ВПО притаманна стабільна модель соціального самопочуття. В цьому разі ВПО можуть оцінювати своє життя як стабільно добре, так і стабільно погане. Судячи зі статистичних даних, зазначаємо, що вони оцінюють свою позицію у суспільстві як стабільно добру.

П'ять років перебування поза межами дому дали змогу чітко зрозуміти, що повернення на окуповані території найближчим часом не є можливим. Отже, ВПО змушені були облаштуватися на теперішньому місці проживання, дбати про свій побут і нормальну життєдіяльність. За цей час вони розпочали цілком нове життя: знайшли роботу, налагодили зв'язки із соціальним середовищем, подбали про свій добробут, зайняли активну життєву позицію.

Однак дещо іншою видається поведінка ВПО під час вирішення життєвих ситуацій. Окреслено три типи поведінки в цьому випадку, а саме адаптанти, утриманці, тимчасові.

1) Адаптанти. 24,3% ВПО є спеціалістами у галузі науки, культури, охорони здоров'я, освіти, дошкільного виховання; 8,6% займаються дрібним бізнесом, індивідуальним підприємництвом; 38,6% респондентів задоволені життям у населеному пункті, де зараз проживають; 28,8% зазначають, що не бажають виїжджати з цього населеного пункту.

2) Утриманці. 56,4% отримують щомісячні грошові виплати; 21,7% не знають, чи задоволені своїм життям у населеному пункті після переселення; 30,7% не можуть визначитися з бажанням виїжджати з населеного пункту, де зараз проживають.

3) Тимчасові. 39,7% зовсім не задоволені життям у населеному пункті, де зараз проживають; 40,4% зазначають, що хотіли б виїхати з цього населеного пункту; 1,8% не мають постійного місця роботи; 35,2% не задоволені своїм соціальним становищем у суспільстві,

Отже, ВПО перебувають на межі між двома типами поведінки, такими як адаптанти та утриманці. Вагома частка людей уже змирилася, що повернення на території до моменту переселення не є можливим. Отже, вони організують власний побут на новому місці проживання. Розглядають це як нову можливість для власного розвитку. Проте інша частка ВПО (утриманці) вважає, що у всьому винна українська владна верхівка, отже, вона зобов'язана забезпечити їх усіма необхідними засобами для існування.

Залежно від рівня ресурсних можливостей, показників достатності/недостатності наявних соціальних благ у роботі виокремлено та виміряно соціальне самопочуття високоресурсних та низькоресурсних ВПО. У перших (високоресурсні, або адаптанти) зафіксовано середній рівень самопочуття, адже вони розглядають життєву ситуацію, що склалася, як шанс переглянути своє особисте життя, осмислити свій шлях і кожного дня вчитися чомусь новому. Це переважно молодь та люди середнього віку. У низькоресурсних, або утриманців, констатуємо негативне соціальне самопочуття у зв'язку з обмеженими можливостями, низьким рівнем оплати праці, відсутністю житла, суттєвої державної підтримки. Вони вважають, що місцеве населення ставиться до них негативно. ВПО відчувають постійний стрес від розуміння того, що немає впевне-

ності в завтрашньому дні: можуть залишитися без житла, втратити роботу і засоби до існування. Є напруга щодо майбутнього власних дітей. У них відсутнє почуття довіри. Високоресурсні ВПО, маючи високу статусну позицію, рівень освіти та престижне місце зайнятості, володіють матеріальними цінностями, майном та соціальними благами, що сприяло їхній успішній інтеграції та адаптації до нових умов життєдіяльності в приймаючих громадах. Низькоресурсні ВПО не володіють цими позиціями достатньою мірою, що впливає на значно нижчі можливості працевлаштування, задоволення основних потреб, отже, вони мають обмежений доступ до основних соціальних благ.

Висновки з проведеного дослідження.

Результати авторського дослідження дають змогу зробити такі узагальнення. Сформульовано таке визначення поняття «соціальне самопочуття ВПО»: інтегральна характеристика задоволеності наявними соціальними благами відповідно до рівня ресурсних можливостей; різними аспектами суспільного життя; соціальним становищем порівняно з іншими індивідами та групами; самореалізацією і якістю життя.

Обґрунтовано поняття «соціальне самопочуття» як достатньо складний, багатоплановий, комплексний і динамічний показник соціальних переживань не лише особистості, але й соціальних груп і спільнот, який доцільно вивчати на трьох рівнях, а саме мікро-, мезо- та макрорівнях (суспільство). Наукове дослідження цього соціального феномена передбачає його постійне відстеження, вимірювання, фіксування та оцінювання завдяки використанню авторського інструментарію показників.

Означено поняття «ВПО» таким чином: особи або групи осіб всередині країни, яких змусили рятуватися втечею або які залишили свої домівки чи місця звичного проживання в результаті або задля уникнення наслідків воєнного конфлікту, масового насильства, порушень прав людини, стихійного чи викликаного людською діяльністю лиха, а також які не перетинали міжнародно визнаних кордонів держави.

Щодо загальнонаціонального рівня, то соціальне самопочуття ВПО у 2019 р. перебуває на середньому рівні. Чинники, що впливають на рівень соціального самопочуття ВПО, є достатньо вагомими та схожими за своєю структурою. ВПО на території сучасної України притаманна стабільна модель соціального самопочуття. Для ВПО характерні два типи поведінки, а саме адаптанти та утриманці. Адаптанти змирилися, що повернення на території до моменту переселення є неможливим, й надалі організують та облаштовують своє життя на новому місці проживання. Проте інша частка ВПО – утриманці – вважають, що

у всьому винна влада, яка зобов'язана забезпечити їх усіма необхідними засобами для існування.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Балакірева О. Трудовий потенціал та рівень державної підтримки внутрішньо переміщених осіб. URL: <http://ief.org.ua/wp-content/uploads/2015/02/Balakireva-2.pdf>.
2. Балацкий Е. Методы диагностики социального самочувствия населения. *Мониторинг общественного мнения: экономические и социальные перемены*. 2005. № 3 (75). С. 47–53.
3. Бондар Т. Доступ до медичних послуг та психологічний стан внутрішньо переміщених осіб. URL: <http://ief.org.ua/wp-content/uploads/2015/02/Bondar.pdf>
4. Внутрішньо переміщені особи (ВПО). URL: <https://www.unhcr.org/ua>.
5. Головаха Е., Панина Н. Интегральный индекс социального самочувствия (ИИСС): конструирование и применение социологического теста в массовых опросах. Киев : Институт социологии НАН Украины, 1997. 64 с.
6. Дембіцький С. Інтегральний індекс соціального самопочуття: альтернативний підхід. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2017. № 4. С. 109–129.
7. Динаміка міграції в Україні: де зареєстровано найбільше переселенців. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2021/03/30/infografika/suspilstvo/dynamika-mihracziyi-ukrayini-zhyve-najbilshe-zareyestrovanyh-pereselencziv>.
8. Єлейко М. Соціальне самопочуття населення у суспільстві періоду трансформацій: методологія та методи дослідження : автореф. дис. ... канд. соц. наук : спец. 22.00.02 «Методологія та методи соціологічних досліджень». Київ, 2012. 16 с.
9. Іванкова-Стецюк О., Марков І. Між двома світами: актуальні життєві стратегії постраждалих від військового конфлікту на сході. *Народознавчі зошити*. 2018. № 1. С. 103–111.
10. Мінсоцполітики: Обліковано 1 459 170 внутрішньо переміщених осіб. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/minsocpolitiki-oblikovano-1-459-170-vnutrishno-peremishchenih-osib>.
11. Міхеєва О., Серєда В. Соціологічне дослідження «Сучасні українські внутрішньо переміщені особи: основні причини, стратегії переселення та проблеми адаптації». URL: <http://www.ostrovok.lg.ua/sociology/nauka/oksana-miheieva-viktoriya-sereda-sociologichne-doslidzhennya-suchasni-ukrayinski-vnutrishno>.
12. Панина Н. Избранные труды по социологии : в 3 т. Т. 2 : Теория, методы и результаты социологического исследования образа жизни, психологического состояния и социального самочувствия населения / сост. и ред. Е. Головахи. Киев : Факт, 2008. 312 с.
13. Петрова Я. Соціальні механізми інтелектуальної міграції : автореф. дис. ... канд. соціол. наук : спец. 22.00.04 ; Харківський національний університет ім. В. Каразіна. Харків, 2008. 20 с.
14. Русалинова А. Социальное самочувствие человека в современном мире как научная проблема. *Вестник СПбГУ*. 1994. Сер. 6. № 1. С. 49–61.

15. Самопочуття. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D0%B0%D0%BC%D0%BE%D0%BF%D0%BE%D1%87%D1%83%D1%82%D1%82%D1%8F>.

16. Як змінилася кількість переселенців в Україні за 2016–2017 роки? URL: <https://www.slovoidilo.ua/2018/02/02/infografika/suspilstvo/yak-zminylasya-kilkist-pereselencziv-ukrayini-2016-2017-roky>.

17. Andrews F.M., Withey S.B. Social Indicators of Well-being: Americans' Perceptions of Life Quality. N. Y. : Plenum Press, 1976. 357 p.

18. Biswas-Diener R., Diener E., Tamir M. The psychology of subjective well-being. *Daedalus*. 2004. Vol. 133. № 2. P. 18–25.

19. Diener E., Emmons R., Larsen R., Griffin S. The Satisfaction with Life Scale. *Journal of Personality Assessment*. 1985. № 49.1. P. 71–75.

20. Easterlin R.A. Does Economic Growth Improve the Human Lot? Some empirical evidence. *Nations and Households in Economic Growth: Essays in Honor of Moses Abramovitz*. NY : Academic Press, 1974. P. 89–125.

21. Fisher J. Subjective Well-being as Welfare Measure: Concepts and Methodology. 2009. 42 p. URL: <https://mpira.ub.uni-muenchen.de/16619>.

22. Kahneman D., Krueger A. Developments in the Measurement of Subjective Well-Being. *Journal of Economic Perspectives*. 2006. Vol. 20. № 1. P. 3–24.

23. Veenhoven R. Sociological theories of subjective wellbeing. *The Science of Subjective Wellbeing: A tribute to Ed Diener*. New York : Guilford Publications, 2008. URL: <https://personal.eur.nl/veenhoven/Pub2000s/2008c-full.pdf>.

НЕРІВНІСТЬ В ОСВІТІ: СВІТОВІ ТЕНДЕНЦІЇ ТА НАЦІОНАЛЬНІ ВИКЛИКИ

INEQUALITY IN EDUCATION: GLOBAL TRENDS AND NATIONAL CHALLENGES

У статті актуалізовано вагомe значення соціального інституту освіти, його вплив на розвиток суспільства. Освіта розглядається як феномен, що виконує соціокультурні функції, та виступає чи не найголовнішим чинником розвитку окремих сфер, таких як політика, культура, економіка. Авторкою розкривається потенціал освіти, що представлено як інтенсивний спосіб входження у світ науки та культури; потужний ресурс соціалізації; механізм формування суспільного й духовного життя особистості; процес трансляції культурно-схвальних зразків поведінки; функцію розвитку регіональних систем та національних традицій; засіб забезпечення втілення базових культурних традицій та цілей; активний прискорювач культурних змін та перетворень. Порушення системи освітніх практик ставить під загрозу життєдіяльність суспільства, формуючи нові соціально вразливі групи осіб, які опинилися в ситуації ексклюзії, тобто стані соціального виключення. В цьому контексті розглянуто нові соціальні нерівності, зокрема в освіті, що зумовлені поширенням нового агресивного вірусу COVID-19. Зміни в життєдіяльності суспільства обумовили також введення нових практик взаємодії, що передбачали соціальне дистанціювання, а також у професійній діяльності. Освіта у відповідь на загрозу переформатувала традиційний навчальний процес на дистанційну форму. В роботі визначаються проблемні позиції стрімкої діджиталізації, таких як низький рівень технічного оснащення закладів усіх типів, відсутність швидкісного Інтернету, недостатній рівень цифрової культури суб'єктів навчального процесу тощо. Окреслено групи осіб, зокрема представників родин із низьким рівнем доходу та батьківської освіти, мігрантів, сільських мешканців, дітей з особливими освітніми потребами, що відчують загрозу обмеженого доступу до освітніх послуг за різних факторів. Здійснено спробу порівняння світових тенденцій нерівностей в освіті та національних викликів. Запропоновано рекомендації інституціям, що мають впливати на виправлення ситуації, що склалася в освіті, забезпечивши рівний доступ до освітніх послуг всім, хто навчається.

Ключові слова: освіта, пандемія, дистанційне навчання, нерівність, ексклюзія, вразливі групи.

The article highlights the importance of the social institution of education and its impact on social development. Education is considered a phenomenon that performs socio-cultural functions and is perhaps the main factor in developing specific areas, such as politics, culture, economics, and more. The author reveals the potential of education, which is presented as an intensive way to enter the world of science and culture; powerful resource of socialization; mechanism of formation of the individual's social and spiritual life, the process of translation of behavioral cultural-approving patterns; function of the regional systems development and national traditions; means of ensuring the implementation of basic cultural traditions and goals; an active accelerator of cultural change and transformation. Violation of the system of educational practices endangers the vital social functions, forming new socially vulnerable groups of people who find themselves in a situation of exclusion, i.e. a state of social exclusion. In this context, the paper considers new social inequalities, particularly in education, due to the spread of a new aggressive virus, COVID-19. Changes in the life of society have led to the introduction of new practices in interaction, involving social distancing, and in professional activities. Education, in response to the threat, has reformatted the traditional learning process into distance learning. This paper identifies the problematic positions of rapid digitalization, such as the low level of technical equipment of all educational institutions, lack of high-speed Internet, insufficient level of digital culture of the educational process participants, etc. The author outlines the groups of people, including representatives of low-income families and parental education, migrants, rural residents, children with special educational needs, who are threatened by limited access to educational services due to various factors. An attempt is made to compare global trends of inequalities in education and national challenges. Recommendations are offered to institutions that should influence education correction, ensuring equal access to educational services for all learners.

Key words: education, pandemic, distance learning, inequality, exclusion, vulnerable groups.

УДК 37.018.43:316.344.34
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2021.24.1.9>

Дікова-Фаворська О.М.

д.соціол.н., професор,
професор кафедри суспільно-гуманітарних дисциплін
Житомирський інститут післядипломної педагогічної освіти

Постановка проблеми. Актуальна ситуація у світі, зумовлена боротьбою з надзвичайно агресивним, непередбачуваним ворогом, загострила певні проблеми, передусім пов'язані зі збереженням та охороною здоров'я, наявним рівнем та станом готовності системи охорони здоров'я на всіх рівнях боротьби з COVID-19, низьким рівнем санітарної культури та соціальної відповідальності в період епідеміологічних обмежень.

Вплив пандемії змусив здійснити переоцінку цінностей та змінити стратегічні век-

тори розвитку на тактичні, короткотривалі з головною метою, що полягає у збереженні здоров'я та життя людини. Рішення органів державної влади ґрунтувались на ресурсних можливостях медичної галузі та обмежувальних заходах взаємодії. Логічною складовою частиною управлінських рішень стало переведення закладів освіти всіх рівнів на дистанційну (віддалену) форму навчання задля попередження поширення небезпечного вірусу та збереження здоров'я громадян. Запропонований формат навчального процесу виявив

низку гострих питань, що потребують негайного вирішення та постійного моніторингу. Це, по-перше, низький рівень технічного оснащення закладів освіти, включаючи наявність швидкісного Інтернету. По-друге, стрімка, всеохоплююча діджиталізація освітнього процесу, що виявила низький рівень інформаційної культури всіх суб'єктів навчального процесу, які потребували організації додаткового навчання цифровим технологіям, цифровим інструментам у паралельному режимі для забезпечення дистанційного навчання на якісному організаційному рівні.

Проте поза увагою як державної влади, так і місцевих громад залишилися соціальні групи вразливих верств населення, які опинилися в ситуації соціального виключення (ексклюзії), що привело до поглиблення стану соціальної нерівності в освіті через певні бар'єри у доступі до запропонованої освітньої послуги.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Дослідження ролі освіти як соціального інституту завжди залишалося в центрі уваги як класиків світової соціології, так і сучасних учених. Е. Дюркгейм освіту та виховання сприймав як колективні факти, що справляють вплив на особистість [1]. Суспільні та колективні норми й цінності, засвоєні в процесі освіти та виховання через індивідуальну свідомість, мають зворотній вплив, що перетворює життя суспільства. Освіті, за веберівської концепції, «надається» обов'язковість участі в кожній соціальній дії. Вона виступає необхідним компонентом мотивації поведінки індивідів, чим сприяє розумінню колективних дій як засобів організації дій окремих індивідів [2]. Л. Уорд саме з освітою пов'язував успіх соціальних реформ, що дають змогу досягти соціальної рівності [3].

Основними проблемами досліджень явища соціальних нерівностей є поширення цього феномена, поглиблення впливу на розвиток суспільства (В. Хмелько, С. Оксамитна, С. Бабенко). Л. Клевчик досліджує особливості соціальної нерівності як основну диспропорцію в суспільстві, оскільки бідність, економічна нестабільність, неможливість самореалізуватися – це фактори, які ведуть до нерівності життя [4].

Постановка завдання. Метою статті є спроба окреслення світових тенденцій та національних викликів у сфері освіти, що пов'язані з поглибленням соціальної нерівності.

Виклад основного матеріалу дослідження. Суспільне значення освіти важко переоцінити, адже вона виступає як автономна система, що має відносну самостійність, здатність чинити активну дію щодо функціонування й розвитку суспільства. Освіта являє собою одночасно і процес, і результат. Водночас це

система установ і державна політика в галузі отримання освітніх послуг, гарантована Конституцією України. Освіта завжди була й залишається невід'ємною і важливою сферою людської діяльності. Оскільки освіта виступає чинником соціально-економічного прогресу, вона належить до пріоритетних аспектів політики держави. Розглядаючи освіту як феномен, що виконує соціокультурні функції та виступає чи не найголовнішим чинником розвитку окремих сфер, таких як політика, культура, економіка, а також усього суспільства, потенціал освіти можемо визначити таким чином.

1) Один з оптимальних та інтенсивних способів входження людини у світ науки та культури. Саме в процесі освітньої діяльності людина опановує культурні цінності, занурюється у світ різноманітної культурної спадщини, знайомиться з повсякденними практиками. Сучасний світ сьогодні об'єднує ресурсні можливості освіти задля виховання людини, здатної до емпатії, толерантності та сприйняття. Вибудовується стратегія освіти людини глобального рівня незалежно від місця проживання, рівня та типу освіти. Освіта – це чи не перший соціальний інститут, який сміливо руйнує кордони, мовні бар'єри, формує нові правила міжособистісної взаємодії, в тому числі на міжнародному рівні. У такий спосіб освіта виступає процесом трансляції культурно схвальних форм суспільного життя. З огляду на вищевикладене можемо відзначити залежність розвитку країн від рівня та якості освіти, культури суспільства.

2) Потужний ресурс соціалізації особистості та спадкоємності поколінь. Особливо в період реформ та криз освіта виступає стабілізуючим чинником між новими соціальними уявленнями та ідеалами попередніх поколінь, що обумовлені історично. Таким чином, освіта дає змогу утримувати процес відтворення й передачі історичного та соціального досвіду, водночас формувати нові актуальні для часу орієнтири соціального й культурного розвитку. Головним завданням освіти залишається підготовка молоді людини до самостійного життя через формування необхідних компетентностей. В ситуації швидкоплинності подій, соціальних процесів, зміни соціальних уявлень освіта забезпечує стабілізуючу функцію і сприяє успішній адаптації та інтеграції молоді людини в суспільний простір. У такий спосіб соціальна функція освіти не тільки виконує завдання з підготовки молодого покоління до майбутнього, що має будуватися на формуванні соціально схвального способу життя, реалізації різних форм діяльності, пов'язаних з багатобарвністю сфер життєдіяльності людини, але й розвиває духовний потенціал особистості для повноцінної самореалізації.

3) Механізм формування суспільного та духовного життя особистості. Соціальна цінність освіти визначається соціальною вагою освіченої людини в суспільстві. Саме соціальний інститут освіти забезпечує розвиток пізнавальних і духовних потреб особистості, його успішне функціонування сприяє розвитку інтелектуального та духовного потенціалу країни.

4) Процес трансляції культурно оформлених зразків людської діяльності. Процес навчання забезпечує засвоєння соціокультурних норм історично-культурного значення. Таким чином, засвоюються норми моралі, етичної поведінки, що дає змогу відтворювати форми суспільного життя в просторі культури.

5) Функція розвитку регіональних систем і національних традицій. Регіональні освітні системи враховують освітні запити різних соціокультурних груп населення, зокрема закритих етнічних груп. Освіта виступає потужним механізмом інтеграції та інклюзії молоді людини в суспільні практики громади.

6) Засіб забезпечення втілення базових культурних цінностей та цілей розвитку суспільства. Освітні системи – це соціальні інститути, що готують молоду людину до самостійного життя. Цілі та завдання освіти базуються на соціальному замовленні країни. В цьому контексті набувають особливого значення прогнозування та планування розвитку освіти, саме вони закладають основу державної освітньої політики держави.

7) Активний прискорювач культурних змін та перетворень у суспільному житті. Людина культурно збагачується через занурення в культурну спадщину власної родини, культурну традицію свого народу, яку вона опановує впродовж життя засобами освіти, виховних процесів, професійної діяльності та повсякденних практик. Проте саме освіта забезпечує прискорення цих процесів, дає змогу особистості набутти цілісності, духовної рівноваги, соціальної зрілості як суб'єкта соціальної дії, не втрачаючи власної індивідуальності.

Підсумовуючи вищевикладене, підкреслюємо провідне місце освіти як ресурсу та механізму розвитку суспільства, її значення у забезпеченні сталості розвитку країни.

Отже, будь-які прояви розбалансування системи освіти приводять до непередбачуваних наслідків для суспільств. Сучасна ситуація, що пов'язана зі стрімким поширенням небезпечного вірусу COVID-19, призвела до поглиблення соціальної нерівності у сфері освіти.

Тема соціальної нерівності є незмінною та актуальною в розробках представників різних наукових сфер. У фокусі уваги вчених перебувають і передумови формування соціальної нерівності, і механізми її відтворення, і, безумовно, наслідки цього феномена на суспільні процеси. Одна з форм соціальної нерівності –

це економічна нерівність, яка активно досліджується як вітчизняними вченими, так і їх закордонними колегами [5; 6; 7].

Економічна нерівність є базовим типом цього явища, тому що саме вона породжує всі інші її прояви. Дослідження економічної нерівності впритул пов'язано з вивченням бідності, соціальної справедливості. Саме ці явища визначають «випадіння» дітей та молоді із системи формальної освіти під час пандемії.

Сучасні соціальні концепції, що пояснюють проблему соціальної нерівності, умовно поділяємо на такі два напрями:

1) концепції, що базуються на тезисі, що нерівність – природний засіб виживання суспільства (теорія функціоналізму Еміля Дюркгейма, К. Девіса, теорія статусних груп М. Вебера);

2) концепції, в яких стверджується, що можливо досягти соціальної рівності шляхом соціальних революцій або на основі реорганізації економічної та соціальної систем (теорія класів К. Маркса).

За визначенням З. Голенкової, «соціальна нерівність – специфічна форма соціальної диференціації, за якої окремі індивіди, соціальні групи та класи перебувають на різних щаблях вертикальної соціальної ієрархії, мають нерівні життєві шанси та можливість для свого розвитку та задоволення соціальних і культурних потреб» [8]. Виокремлюються типи соціальної нерівності, такі як систематична і структурна; випадкова та короткочасна; така, що стосується тимчасових суспільних явищ. Сучасна ситуація, безумовно, демонструє останній тип соціальної нерівності, проте незрозуміло, наскільки тимчасово ми опинилися в ситуації невизначеності та обмежень, яким чином ця ситуація вплине на майбутні соціальні процеси, наскільки поглибитися стан ексклюзії певних соціальних груп. Ексклюзія – ситуація соціального виключення (відторгнення), що пов'язана з обмеженим доступом до обміну ресурсами, як матеріальними, так і, що надзвичайно важливо в умовах ізоляції, моральними, інформаційними тощо. Інклюзія, протилежна до соціальної ексклюзії, – технологія, що забезпечує залучення й прийняття суспільством представників певних соціальних груп, організацію доступу до ресурсів, що дасть їм змогу побудувати життєву стратегію успіху, закріпити позитивні життєві шанси.

Автором здійснено спробу окреслити соціальні групи осіб, які навчаються, для визначення больових точок в організації навчального процесу в закладах освіти всіх типів, що кардинально змінився у зв'язку з пандемією.

Відповідно до результатів дослідження, що проведені у низці країн протягом 2020 р., соціальна нерівність в доступі до освіти перш

за все вплинула на представників родин із низьким рівнем матеріального забезпечення та батьківської освіти [9; 10; 11].

Другою групою соціально виключених визначено мігрантів, проблемам яким особливо увагу приділяють міжнародні організації, серед яких слід назвати Дитячий Фонд ООН ЮНІСЕФ, Міжнародну організацію праці, Європейський Союз [12; 13; 14].

Характерною ознакою карантинних обмежень виявилось, за результатами дослідження, посилення та поширення всіх форм домашнього насильства, в тому числі сексуального [15; 16; 17].

Ситуація, що сформувалася в Україні та пов'язана з тривалою ізоляцією як чи не однією з ефективних форм протидії поширенню небезпечного вірусу, суттєво не відрізняється від світових тенденцій, проте має власні ознаки. Так, найбільш вразливою групою тих, хто навчається, виявились учні закладів освіти сільської місцевості. Це пов'язано перш за все з відсутністю швидкісного Інтернету, що унеможливило організацію навчального процесу в дистанційному форматі на належному рівні. Крім того, рівень індивідуального забезпечення сучасною комп'ютерною технікою, смартфонами та іншими гаджетами всіх суб'єктів навчального процесу вкрай незадовільний.

Другою групою виявились учні – представники родин з низьким рівнем доходу та безробітних. До проблем технічного забезпечення домашнього навчання додалась проблема домашнього харчування. У зв'язку із закриттям навчальних закладів за вимогами карантину ця категорія дітей була позбавлена харчування, що забезпечувалося місцевою громадою в стінах закладу освіти.

В родинях з асоціальною моделлю поведінки посилюються випадки домашнього насильства всіх типів. Okремо треба відзначити поглиблення стану емоційного вигорання та психологічного дискомфорту, що пояснюються тривалим перебуванням на обмеженій території родини в повному складі. Обмеження повноцінного міжособистісного спілкування, заборона прогулянок, відсутність достатньої кількості необхідної техніки для виконання виробничих завдань у віддаленому форматі та дистанційне навчання поглибили негативні психологічні стани в родинях.

Треба наголосити на тому, що зазнали суттєвого виключення учні з особливими освітніми потребами, що знаходились на інклюзивному навчанні. Саме ці учні, які представляли одну з груп ризику, що об'єктивно обумовлено станом здоров'я, були одночасно повністю виключені з навчального процесу. В такій ситуації їх навчальні досягнення, що так складно та повільно формувалися, опинились під загрозою нівелювання.

Окреслені проблемні групи осіб опинилися в ситуації соціального відторгнення (ексклюзії), що пов'язано з ризиками, викликаними пандемією COVID-19. Задля комплексного вирішення означеної проблеми ми пропонуємо алгоритм превентивної негати́вних явищ, що можуть суттєво порушити стабільність суспільства та загальмувати сталий розвиток.

На рівні держави слід вжити таких заходів:

- посилити технічне оснащення закладів освіти всіх рівнів, передбачивши забезпечення персональною комп'ютерною технікою осіб, з особливою увагою на тих, хто має низький рівень матеріального стану, задля повноцінної участі у навчальному процесі;

- забезпечити покриття швидкісним Інтернетом сільської місцевості задля стабільності зв'язку під час дистанційного навчання та здійснити підвищення кваліфікації педагогічних працівників у віддаленому форматі.

На рівні місцевих громад слід вжити таких заходів:

- організувати підтримку родин, які перебувають у складних життєвих обставинах, задля попередження дитячого голоду та обмеження доступу до освітніх послуг;

- об'єднати ресурси соціальних служб та Національної поліції задля попередження всіх проявів домашнього насильства, булінгу тощо;

- оптимізувати роботу громадських організацій щодо виявлення загрозливих ситуацій в окремих соціальних групах чи родинях задля швидкого реагування на виклики сьогодення.

На рівні професійної спільноти слід вжити таких заходів:

- передбачити швидке опанування новими цифровими технологіями для наповнення сучасного навчального заняття новим змістом та можливостями;

- посилити командну співпрацю «заклад освіти – батьківська громада – ті, хто навчаються» задля превентивної «випадання» з навчального процесу представників вразливих соціальних груп;

- забезпечити методичним супроводом в організації домашнього навчання батьків, які контролюють виконання домашніх завдань, зокрема батьків, діти яких знаходяться на інклюзивному навчанні;

- активізувати формування інклюзивних практик задля посилення згуртованості колективів навчальних закладів в ситуації виклику, невизначеності та певного соціального ризику.

Висновки з проведеного дослідження. Ситуація, що склалася в світі, сповнена ризиками та викликами, до того ж достатньо невизначена за термінами тривалості. Це все вимагає швидкого реагування, чутливої адаптації до поточної ситуації, гнучкості та мобільності в кожному окремому випадку, можливо, роз-

роблення адресного алгоритму для окремого закладу освіти. Проте у фокусі уваги керівників усіх рівнів та громади мають перебувати вразливі соціальні групи, які потребують уваги, підтримки, контролю задля того, щоб жодна дитина, молода людина не втратила можливість здобути якісну освіту, реалізувати свою життєву стратегію, досягти успіху та стати повноцінним актором суспільних процесів.

На порядку денному перебувають наслідки впливу пандемії на освіту та прогноз щодо долі конкретного покоління. Це питання потребує ґрунтовних наукових досліджень задля розроблення довгострокової стратегії із запобігання поширенню соціальної нерівності у сфері освіти.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Дюркгейм Э. Социология образования. Москва : ИНТОР, 1996. 80 с.
2. Вебер М. Избранные произведения / пер. с нем. ; сост., общ. ред. и послесл. Ю. Давыдова ; предисл. П. Гайденко. Москва : Прогресс, 1990. 808 с.
3. Уорд Л. Динамическая социология : в 2 т. Москва, 1991. 451 с.
4. Клевчик Л. Соціальна нерівність як основна диспропорція в суспільстві. *Економіка та держава*. 2019. № 4. С. 48–51. DOI: 10.32702/2306-6806.2019.4.48.
5. Балакірева О., Дмитрук Д. та ін. Детермінанти соціально-економічної нерівності в сучасній Україні : монографія. Київ : НАН України ; Інститут економіки та прогнозування, 2011. 592 с.
6. Оксамитна С. Інституціональне середовище відтворення соціальної нерівності. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2010. № 4. С. 4–29.
7. Новые социальные неравенства / под ред. С. Макеева. Киев : Институт социологии НАН Украины, 2006.
8. Соціологічна енциклопедія / уклад. В. Городяненко. Київ : Академвидав, 2008. 456 с.
9. Engzell P., Frey A., Verhagen M.D. Learning loss due to school closures during the COVID-19 pandemic. *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America*. 2021. № 118 (17). E2022376118. URL: <https://doi.org/10.1073/pnas.2022376118>.
10. Grewenig E., Lorgetporer Ph., Werner K., Woessmann L., Zierow L. COVID-19 and Educational Inequality: How School Closures Affect Low- and High-Achieving Students. *IZA Discussion Papers*. 2020. № 13820. Institute of Labor Economics (IZA), Bonn.
11. Simulating the Potential Impacts of COVID-19 School Closures on Schooling and Learning Outcomes: a Set of Global Estimates, June / World Bank (WB). 2020. URL: <https://www.worldbank.org/en/topic/education/publication/simulating-potential-impacts-of-covid19-school-closures-learning-outcomes-a-set-of-global-estimates>.
12. Caarls K., Cebotari V., Karamperidou D., Alban C.M.C., Zapata J., Zhou R.Y. Lifting Barriers to Education During and After COVID-19: Improving education outcomes for migrant and refugee children in Latin America and the Caribbean. *Innocenti Research Report*. 2021. UNICEF Office of Research. Innocenti, Florence.
13. Policy Brief: Education during COVID-19 and beyond. UNICEF. Social Protection for Children and Families in the Context of Migration and Displacement during COVID-19 : Technical Note / UN. 2020. URL: <https://www.unicef.org/media/74031/file> 13 August 2020.
14. Evans D.P. COVID-19 and violence: a research call to action. *BMC Women's Health*. 2020. № 20. P. 249. URL: <https://doi.org/10.1186/s12905-020-01115-1>.
15. Wanqing Z. Domestic violence cases surge during COVID-19 epidemic. Sixth Tone. 2020. URL: <https://www.sixthtone.com/news/1005253/domestic-violence-cases-surge-during-covid-19-epidemic>.
16. Taub A. A new COVID-19 crisis: domestic abuse rises worldwide. *The New York Times*. 2020. URL: https://www.nytimes.com/2020/04/06/world/coronavirus-domestic-violence.html?campaign_id=2.
17. COVID-19 and ending violence against women and girls / UN Women. 2020. URL: <https://www.unwomen.org/en/digital-library/publications/2020/04/issue-brief-covid-19-and-ending-violence-against-women-and-girls>.

ОСОБЛИВОСТІ ВИБОРУ ШЛЮБНОГО ПАРТНЕРУ СУЧАСНОЮ УКРАЇНСЬКОЮ МОЛОДДЮ (НА МАТЕРІАЛАХ ДОСЛІДЖЕННЯ ВПОДОБАНЬ СТУДЕНТІВ МЕЛІТОПОЛЬСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО ПЕДАГОГІЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ)

PECULIARITIES OF CHOOSING A MARRIAGE PARTNER BY UKRAINIAN YOUTH IN A MULTICULTURAL ENVIRONMENT (BASED ON THE RESEARCH OF THE PREFERENCES OF STUDENTS OF MELITOPOL STATE PEDAGOGICAL UNIVERSITY)

У статті розглянуто питання трансформації сімейно-шлюбних відносин та особливості переваг у виборі шлюбного партнера у сучасному студентському середовищі. Виклад основного матеріалу починається з опису розвитку класичної форми сім'ї та причин її тривалого існування. На основі раніше проведених досліджень, у яких сім'я розглядається як соціальний ліфт, установлено, що сучасна молодіжна сім'я складається з людей, які підтримують один одного соціально, економічно чи психологічно незалежно від наявності дітей і спільного житла. Задля визначення соціально-рольових очікувань студентів та їхніх переваг у виборі шлюбного партнера, а також виділення можливих конфліктних позицій у 2019–2021 роках було проведено локальне соціологічне дослідження, у якому брали участь 320 студентів МДПУ. На першому етапі експерименту вивчалися самооцінка уявлень студентів власної ролі в сім'ї та очікування до виконання соціальних ролей шлюбного партнера. На другому етапі вивчалися самооцінка та оцінка можливостей шлюбних партнерів в поданні дівчат і хлопців. Аналіз отриманих результатів показав збереження традиційних сімейних цінностей у представників усіх етнічних груп. При цьому зафіксовано, що швидше за всіх переорієнтація гендерних ролей у поліетнічному середовищі відбувається у представників слов'янських етнічних груп, німців і болгар, а найважче – у ромів та представників сімей-вихідців із Середньої Азії і Кавказу. Аналіз результатів самооцінки та оцінки можливостей шлюбних партнерів показує значні гендерні розбіжності в розумінні сучасною молоддю статусних прав, обов'язків і привілеїв у сім'ї. Ці показники відображають високий рівень виникнення конфліктів і, відповідно, тенденцію до нестійкості сімейно-шлюбних відносин.

Ключові слова: шлюбний партнер, самооцінка та оцінка можливостей.

The article deals with the transformation of family and marriage relations and the peculiarities of preferences in choosing a marriage partner in the modern student environment. Based on previous sociological studies, in which the family was initially viewed as a social elevator, it has been established that a modern youth family consists of people who support each other socially, economically or psychologically, regardless of the presence of children and joint housing. In order to determine the social and role expectations of modern students and their preferences in choosing a marriage partner, as well as to highlight possible conflict positions, a local sociological study. At the first stage of the experiment, the self-assessment of students' ideas of their own role in the family and expectations for fulfilling the social roles of a marriage partner were studied. At the second stage, self-esteem and assessment of the capabilities of marriage partners in the representation of girls and boys were studied. In the course of the study, the analysis of the results obtained showed the preservation of traditional family values among representatives of all ethnic groups. At the same time, it was recorded that the fastest reorientation of gender roles in a multiethnic environment occurs among representatives of Slavic ethnic groups, and most difficult – among representatives of families from Asia and the Caucasus. An analysis of the results of self-assessment and assessment of the capabilities of marriage partners shows significant gender differences in the understanding of modern youth's status rights, responsibilities and privileges in the family. These indicators reflect the high level of conflicts and, accordingly, the instability of family and marriage relations.

Key words: marriage partner, self-assessment and assessment of opportunities.

УДК 316.356.2
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2021.24.1.10>

Ідрісов Бахтійор

к.соціол.н.,
доцент кафедри соціології
Мелітопольський державний
педагогічний університет
імені Богдана Хмельницького

Постановка проблеми. Необхідність дослідження сімейно-шлюбних відносин як основи соціальної організації суспільства визначається тим, що сім'я не тільки відповідає за якісні характеристики своїх членів, але й є механізмом персоналізації особистісних соціальних позицій. У ході розвитку шлюбно-сімейних відносин формуються базові схеми сприйняття та соціальні практики, в тому числі цілі соціального розвитку та знання про механізми соціального просування. У зв'язку з тим, що в родині формуються соціальні норми й правила, а також забезпечуються стартові умови особистісного розвитку,

цей контент соціальних відносин розглядався в працях Аристотеля, Платона, Сократа, Т. Гоббса, І. Канта, З. Фрейда та інших учених різних епох. Однак на сучасному етапі розвитку суспільства роль цього інституту в Західному світі значно знизилася, що було викликано переходом основних соціальних функцій від сім'ї до інших суспільних інститутів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Результатом зростання наукового інтересу до вивчення причин трансформацій класичних сімейно-шлюбних відносин і факторів розвитку нових форм шлюбу із середини ХХ – початку ХХІ століть стали роботи Б. Адамса, С. Голода,

М. Кімела, В. Кішідзе, Н. Лавріненко, М. Мід, Дж. Прістлі, Л. Руссея, А. Харчева, К. Шевченко і багатьох інших зарубіжних та вітчизняних соціологів. Однак, незважаючи на значну кількість наукових публікацій з цієї проблеми, питання оцінки та самооцінки сучасної студентської молоді в контексті готовності до виконання соціальних ролей у шлюбі в умовах трансформації сімейно-шлюбних відносин залишаються актуальними, що визначило тему нашого дослідження.

Постановка завдання. Метою статті є стратифікація соціальних очікувань сучасних студентів у виборі шлюбного партнера, а також виділення їхніх особливостей в поліетнічному середовищі. Теоретико-методологічною базою дослідження є роботи Е. Арансона, Н. Лавріненко та С. Паркінсона, в яких розглядаються соціальні питання сімейно-шлюбних відносин.

Виклад основного матеріалу дослідження. Слід наголосити на тому, що класична (від лат. "classicus" – «зразковий») форма шлюбу стала складатися у IV–III тисячолітті до нашої ери, в період між середнім і вищим ступенями варварства. Ф. Енгельс у роботі «Походження сім'ї, приватної власності і держави» виділив такий взаємозв'язок у розвитку людства: ослаблення матриархальних відносин – посилення ролі чоловіків – розвиток майнової диференціації – виникнення рабства й держави [13]. Отже, сім'я стала першим в історії людства соціальним інститутом, який справив вирішальний вплив на розвиток економічних, правових, культурних і політичних відносин. Згодом інший соціальний інститут – церква (незалежно від цивілізаційних відмінностей) – закріпив сформовані патріархальні сімейно-шлюбні відносини як основу соціальної стратифікації суспільства з відповідними правами, обов'язками та привілеями їхніх учасників.

У XIX столітті патріархальна форма сім'ї була закріплена законодавчо у французькому Цивільному кодексі 1804 року, який став основою сучасного громадянського права більшості європейських держав (Титул V) [4].

У зв'язку з розвитком науки у XX столітті деякими соціологами сім'я починає розглядатися як основний елемент соціальної мобільності. Так, П. Сорокін у роботі «Соціальна стратифікація і мобільність» визначив сім'ю як основний механізм соціального відбору [9].

У. Уорнер у роботі «Соціальне життя сучасного суспільства» стверджує, що сім'я є найбільш надійним «підйомним механізмом», надаючи початковий статус дітям. При цьому рух вгору за соціальними сходами людина може здійснити тільки одночасно зі своєю сім'єю, тобто перехід у більш високий клас разом із сім'єю закріплює нове положення індивіда [15, с. 211].

Однак розвиток глобалізаційних процесів у 1960-х роках не тільки привів до зміни структури сімейно-шлюбних відносин, але й справив значний вплив на різні сегменти соціально-стратифікаційного простору.

На думку зарубіжних дослідників, за рахунок розвитку різних моделей сім'ї та зміни сімейних практик відбулося пом'якшення сімейно-рольових контрастів, заміщення інституційних і психологічних залежностей у шлюбному партнерстві. Якщо ще в середині 1960-х років у європейських суспільствах найбільш поширеною була класична форма шлюбу, то вже у середині 1980-х років нідерландським ученим Д. ван де Каа були виділені такі зміни ставлення європейській молоді до сімейно-шлюбних відносин:

1) перехід від «золотого століття» шлюбу до кохабітаційного союзу, тобто до цивільного шлюбу;

2) перехід від пари «дитина – король з батьками» до пари «королі з дитиною»;

3) перехід від контрацепції задля запобігання до контрацепції як самовираження;

4) перехід від однорідного господарства до плюралістичних, у тому числі до одностатевих типів сім'ї у веденні господарства [14, с. 210–211].

Це ствердження підтверджується дослідженнями С. Голода, який визначив, що класична моногамія звужує свої кордони, а поширення цивільних шлюбів пояснюється тим, що сучасні «юнаки і дівчата вважають кращим інтенсивне спілкування, включаючи і сексуальну близькість, але юридично оформляють свої відносини найчастіше у тому випадку, коли за обопільною згодою дружина вагітніє. Водночас ці контакти, які існують досить довго, правовим закріпленням можуть і не завершитися» [3, с. 105]. Також у дослідженні А. Ніколаєвської, опублікованому у 2008 році, фіксується, що дошлюбні сексуальні відносини схвалювали тією чи іншою мірою 93% українських студентів [6, с. 167]. Подібні висновки дають змогу припустити, що сучасна молодіжна сім'я досить часто складається з людей, які підтримують один одного соціально, економічно чи психологічно незалежно від наявності дітей і спільного житла. Однак у запропонованій дефініції від самого початку передбачається, що шлюб перестав бути довічним інститутом. Відповідно, відбувається не тільки ослаблення відповідальності молодих людей один перед одним, але й зростання конфліктності, що викликані розбіжністю рольових очікувань шлюбних партнерів.

Саме тому є необхідним визначення соціально-рольових очікувань сучасних студентів та їхніх вподобань у виборі шлюбного партнера, а також виділення можливих конфліктних позицій. Для досягнення поставленої

мети у 2019–2021 роках було проведено дослідження, у якому брали участь 320 студентів (200 дівчат і 120 хлопців) віком 18–27 років.

Відзначимо, що МДПУ ім. Б. Хмельницького розташований у місті, де проживають представники понад ста національностей, а у самому ВНЗ навчаються представники усіх регіонів України. Саме тому проведення дослідження зі включенням до нього поліетнічної складової частини є найбільш оптимальним саме в Мелітополі.

На першому етапі дослідження застосовувався опитувальник «Хороша дружина/хороший чоловік», який був представлений у Державній доповіді «Стан забезпечення гендерної рівності в Українському суспільстві» [10]. Цей опитувальник був презентований авторським колективом у складі Н. Лавріненко, О. Мельник та О. Пішуліної у 2007 році.

Однак з огляду на те, що більше 30% студентів, які брали участь у дослідженні, були представниками неслов'янських національностей (наприклад, діти батьків, які мігрували із Середньої Азії та Північного Кавказу), в анкету були включені інші питання. Так, поряд із загальноприйнятими «хороша дружина – це хороша господиня у домі» або «хороший чоловік повинен матеріально забезпечувати сім'ю» були наведені такі категорії: «Відсутність сексуального досвіду», «Репутація сім'ї», «Наявність вищої освіти», «Краса і зовнішній вигляд». Крім того, був включений пункт «Якщо Ви не проти, вкажіть будь ласка, свою національність». На питання респонденти відповідали за такими двома позиціями:

- дати самооцінку баченню своєї соціальної ролі у шлюбі: дівчата – хороша дружина; хлопці – хороший чоловік;
- показати очікування щодо виконання соціальних ролей шлюбного партнера: дівчата – хороший чоловік; хлопці – хороша дружина.

Необхідно зазначити, що у табл. 1, 2 відображено лише 10 найбільш поширених відповідей з 15 запропонованих, тому що останні 5 показали результати менше 10%.

Аналіз відповідей дівчат показав результати, які відображені в табл. 1.

Відзначимо, що в поданні дівчат позиції «хороша дружина» найчастіше передбачається готовність до самопожертви, а «хороший чоловік» – ієрархія претензій до шлюбного партнера.

Аналіз уявлень хлопців про соціальні ролі чоловіка й дружини відображені в табл. 2.

Аналіз переваг показує значні відмінності у баченні студентами соціальних ролей шлюбних партнерів. Крім того, високі показники таких характеристик, як репутація сім'ї, наявність вищої освіти і відсутність сексуального досвіду, отримані більшою мірою

за рахунок відповідей студентів некорінних національностей. При цьому їхнє бачення обов'язків не завжди відповідає уявленням про сім'ю студентів з інших етнічних груп. Цей показник підтверджує висновки Л. Афанасьєвої і Н. Глебової, що швидше за всіх переорієнтація гендерних ролей у поліетнічному середовищі відбувається в українців, росіян і білорусів, а також, у німців і чехів, а набагато повільніше – у татар, циган і вихідців з Кавказу [1, с. 86].

На другому етапі дослідження задля стратифікації соціальних можливостей шлюбних партнерів в уявленні студентів було запропоновано заповнити таблицю, складену на основі «Таблиці придатності» С. Паркінсона [7, с. 82–83]. Ця таблиця, представлена вчепним, є публіцистичною, тому вона була адаптована нами під умови проведеного соціологічного експерименту.

Відповідно до поставлених завдань, респонденти мали дати самооцінку позитивних і негативних характеристик за вісьмома критеріями (наприклад, «Зовнішня привабливість» і її протилежність «Непоказний»), які оцінюються максимально до плюс 20 і до мінус 20 балів відповідно. Також оцінювалися соціальні можливості («Високе соціальне становище сім'ї» – «Сумнівні родичі»). Характеристики «Високий рівень особистого спілкування» – «Невігластво» й «Тактовність і хороші манери» – «Низький рівень виховання» максимально оцінювалися у 10 балів. Як позитивні, так і негативні характеристики оцінювалися сумарно до 100 балів. Потім із суми балів позитивних характеристик віднімалася сума балів їхніх протилежностей. Отримане підсумкове число співвідносилось з таблицею стратифікації можливостей шлюбних партнерів.

За тими ж критеріями оцінювалися зовнішні, соціально-психологічні та соціально-економічні характеристики партнера/партнерки, які також співвідносились відповідно до таблиці. У таблиці можливостей дуже високий рівень оцінюється у 100–90 балів; високий – 89–70; середній – 69–40; низький – 39–20, дуже низький – 19–0 балів. Оцінка рівнів можливостей шлюбних партнерів отримала відображення у табл. 3, 4.

Відзначимо, що дуже високий і високий рівні зафіксовані у дівчат з мігрантських сімей, а середній рівень самооцінки ідентифікований незалежно від етнічної приналежності. При цьому недооцінка власних сил і можливостей зафіксовані у дівчат, які навчаються за спеціальностями «Дошкільна освіта» й «Початкова освіта».

Аналіз змісту табл. 3, 4 дає підстави для припущення, що у дівчат із віком знижується самооцінка можливостей у виборі шлюбного партнера, а у хлопців, навпаки, набуття жит-

Таблиця 1

Готовність до виконання соціальних ролей та очікування їхнього виконання шлюбним партнером у поданні дівчат

Хороша дружина			Хороший чоловік		
1	Хороша господиня в домі	68%	1	Матеріально забезпечує сім'ю	81%
2	Красива, вміє стежити за собою	62%	2	Непитущий	58%
3	Займається вихованням дітей	60%	3	Вміє вирішувати проблеми сім'ї	52%
4	Добра і лагідна	56%	4	Кохає дружину	44%
5	Непитуща	50%	5	Допомагає в роботі по дому	34%
6	Невимоглива	44%	6	Має почуття гумору	33%
7	Володіє спокійним характером	38%	7	Вміє робити «чоловічу роботу»	28%
8	З родини з хорошою репутацією	24%	8	Невимогливий	27%
9	Є вища освіта	22%	9	Володіє спокійним характером	22%
10	На початок шлюбу відсутній сексуальний досвід	12%	10	Є вища освіта	10%

Таблиця 2

Готовність до виконання соціальних ролей та очікування їхнього виконання шлюбним партнером в поданні хлопців

Хороший чоловік			Хороша дружина		
1	Матеріально забезпечує сім'ю	62%	1	Хороша господиня в домі	72%
2	Володіє спокійним характером	60%	2	Красива, вміє стежити за собою	70%
3	Вміє робити «чоловічу роботу»	54%	3	Добра і лагідна	64%
4	Має почуття гумору	50%	4	Володіє спокійним характером	54%
5	Вміє вирішувати проблеми сім'ї	48%	5	Невимоглива	52%
6	Непитущий	34%	6	Займається вихованням дітей	48%
7	Піклується про дружину	32%	7	З родини з хорошою репутацією	34%
8	Має вищу освіту	24%	8	Має вищу освіту	26%
9	Невимогливий	16%	9	На початок шлюбу відсутній сексуальний досвід	22%
10	Допомагає в роботі по дому	11%	10	Кохає чоловіка	14%

Таблиця 3

Стратифікація можливостей шлюбних партнерів в поданні дівчат

Самооцінка можливостей			Оцінка можливостей партнера	
Рівень	Вік респондентів		Рівень	
	18–22 роки	23–27 років		
Дуже високий	6%	2%	Дуже високий	4%
Високий	10%	3%	Високий	8%
Середній	82%	87%	Середній	84%
Низький	2%	8%	Низький	2%
Дуже низький	0%	0%	Дуже низький	2%

Таблиця 4

Стратифікація можливостей шлюбних партнерів в поданні хлопців

Самооцінка можливостей			Оцінка можливостей партнерки	
Рівень	Вік респондентів		Рівень	
	18–22 роки	23–27 років		
Дуже високий	1%	7%	Дуже високий	2%
Високий	5%	12%	Високий	4%
Середній	86%	81%	Середній	71%
Низький	8%	0%	Низький	19%
Дуже низький	0%	0%	Дуже низький	4%

тевого досвіду додає впевненості у власних силах і можливостях. Однак така переоцінка власних можливостей і недооцінка партнера обов'язково приведе до зростання конфліктності у шлюбі. За ствердженням Е. Аронсона, першого дослідника теорії когнітивного дисонансу, якщо рівень конфліктності між партнерами досягає 25%, то це призводить до неминучого розриву сімейно-шлюбних відносин [1]. Відповідно до цього твердження, зафіксовані у нашому дослідженні значні розбіжності у самооцінці та оцінках можливостей партнерів навіть у рамках одного рівня свідчать про високу ймовірність конфліктів у шлюбі і, відповідно, розриву шлюбного союзу.

Висновки з проведеного дослідження.

Зафіксовані у дослідженні уявлення студентів про соціальні ролі шлюбних партнерів свідчать про збереження традиційних сімейних цінностей. Аналіз бачення ключових характеристик шлюбних партнерів показує, що швидше за всіх переорієнтація гендерних ролей у поліетнічному середовищі відбувається у представників слов'янських етнічних груп, а найважче – у представників сімей-вихідців із Середньої Азії і Кавказу.

Результати самооцінки та оцінки можливостей шлюбних партнерів показують значні гендерні розбіжності у розумінні сучасною молоддю статусних прав, обов'язків і привілеїв у сім'ї. Ці показники відображають високий рівень виникнення конфліктів між шлюбними партнерами і, відповідно, нестійкість сімейно-шлюбних відносин у сучасній студентській молоді. Проведене дослідження є локальним, тому не відображає всю гаму шлюбних вподобань сучасної української студентської молоді, але воно є перспективним у контексті вивчення трансформації цього соціального інституту.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Аронсон Э. Ошибки, которые были допущены (но не мной): почему мы оправдываем глупые убеждения, плохие решения и пагубные действия / пер.

с англ. А. Лисовского. Москва, 2012. 336 с. URL: <https://www.litmir.me/br/?b=250640&p=1>.

2. Афанасьева Л., Глебова Н. Гендерні стереотипи як чинник етнокультурної адаптації мігрантських меншин в український соціум. *Вісник Львівського університету*. 2014. Вип. 8. С. 82–89.

3. Голод С. Современная семья: плюрализм моделей. *Социологический журнал*. 1996. № 3–4. С. 99–108.

4. Гражданский кодекс (Кодекс Наполеона) 1804 года. URL: https://pnu.edu.ru/ru/faculties/full_time/uf/iogip/study/studentsbooks/histsources2/igpzio49.

5. Лавриненко Н. О новых методологических подходах к исследованию института гендера. *Социология: теория, методы, маркетинг*. 2006. № 2. С. 103–115. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/90307>.

6. Николаєвська А. Реалії моральної повсякденності в оцінках пострадянського студентства. *Вісник ХНУ ім. В. Каразіна*. 2008. № 795. С. 166–172.

7. Паркинсон С. Законы Паркинсона : сборник / сост. и авт. предисл. В. Муравьева. Москва, 1989. 448 с.

8. Пищуліна О. Гендерна рівність і розвиток: погляд у контексті Європейської стратегії України. Київ : Центр Разумкова, 2016. 244 с.

9. Сорокин П. Социальная стратификация и мобильность. Москва, 1992. С. 302–373. URL: https://sociology.mephi.ru/docs/sociologia/html/sorokin_soc_strat_mobile.html.

10. Стан забезпечення гендерної рівності в українському суспільстві : щорічна державна доповідь. Київ, 2007. 223 с. URL: http://wu.cn.ua/files/pdf_public/02_Stan_rivnosti.pdf.

11. Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства. Москва, 1986. 639 с. URL: http://souz.info/library/marx/family_and_state.htm.

12. Van de Kaa D. Europe's Second Demographic Transition. *Population Reference Bureau*. 1987. Vol. 42. № 1. P. 341–379. URL: <https://estvitaesydemografia.files.wordpress.com/2013/04/europec2b4s-second-demographic-transition.pdf>.

13. Warner W.L. The Social Life of a Modern Community. Oxford university press, 1941. 460 p. URL: <https://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/000271624222100176>.

ТРАНСНАЦІОНАЛЬНА ТРУДОВА МІГРАЦІЯ УКРАЇНЦІВ: ЗМІНА ТРЕНДІВ В УМОВАХ ПАНДЕМІЇ

TRANSNATIONAL LABOR MIGRATION OF UKRAINIANS: CHANGING TRENDS IN PANDEMIC

Вивчення трудової міграції у межах транснаціонального підходу актуалізується з огляду на те, що вона визначається як модель транзиту робітників, які, залишаючи країну-донора на тривалий час, починають нове життя у країні-реципієнті, проте не розривають зв'язки остаточно, створюючи транснаціональні соціальні простори. Наявні тренди трудовіміграційних процесів змінилися кардинально у 2019 р. у зв'язку зі світовою епідемією коронавірусу й жорсткими обмеженням прав пересування людей. Автори статті мали на меті визначити основні тенденції транснаціональної трудової міграції українців в умовах поширення пандемії Covid-19 з огляду на аналіз наявних статистичних даних, а також результатів емпіричних соціологічних досліджень. До початку 2019 р. зміни трендів переміщення заробітчан були переважно пов'язані з подіями на сході України, що спричинили зміщення центру тяжіння з Росії до ЄС. Не менш значимими стали тенденції укріплення взаємозв'язку між освітньою та трудовою міграціями, а також суттєвого омолодження контингенту заробітчан. Прагнення до тимчасової зайнятості за кордоном поступилося бажанню виїхати з України назавжди й оселитися там всією родиною. Дані соціологічного опитування заробітчан засвідчили укріплення їх намірів залишитися у країні-реципієнті за рахунок посилення бажання відкрити там власний бізнес, придбати нерухомість, отримати дозвіл на постійне проживання. В умовах пандемії відбулися якісні зміни у мотивації трудових переміщень, навіть попри тимчасове зростання ксенофобії та нетерпимості. Перехід на дистанційний формат роботи та навчання лише посилив бажання працевлаштуватися у закордонних фірмах, навчатися у європейських закладах вищої освіти. Іноземні роботодавці лише посилили наявні тенденції трудовіміграційних процесів, живши низку залобіжних заходів для утримання заробітчан (надання соціальних гарантій, підвищення рівня заробітної плати, міграційна амністія).

Ключові слова: транснаціональна трудова міграція, заробітчани, мотивація, тренд, пандемія, трудовіміграційні процеси.

The study of labor migration within the framework of the transnational approach is relevant due to the fact that it is defined as a model of the transit of workers who, leaving the donor country for a long time, begin a new life in the recipient country, but do not break ties completely, thus creating transnational social spaces. The existing trends in labor migration processes changed dramatically in 2019 due to the global coronavirus epidemic and severe restrictions on the rights of movement of people. The authors of this article aimed to determine the main trends of transnational labor migration of Ukrainians in the conditions of the spread of the Covid-19 pandemic, in view of the analysis of available statistical data, as well as the results of empirical sociological studies. By the beginning of 2019, changes in the trends in the movement of guest workers were mainly associated with events in the east of Ukraine, which led to a shift of the center of gravity from Russia to the EU. The trends of strengthening the relationship between educational and labor migration, as well as a significant rejuvenation of the contingent of guest workers, have become no less significant. The desire for temporary employment abroad gave way to the desire to leave Ukraine forever and settle there with the whole family. The data of the sociological survey of guest workers showed that their intentions to stay in the recipient country were, purchase real estate, and obtain a permanent residence permit. In the conditions of the pandemic, there have been qualitative changes in the motivation of labor movements, even despite the temporary growth of xenophobia and intolerance. The transition to a distance format of work and education only strengthened the desire to find a job in foreign companies, to study in European institutions of higher education. Foreign employers only intensified the existing trends in labor migration processes by implementing a number of precautionary measures to retain guest workers (providing social guarantees, higher wages, and migration amnesty).

Key words: transnational labor migration, guest workers, motivation, trend, pandemic, labor migration processes.

УДК 316.4:339.91

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2021.24.1.11>

Калашнікова Л.В.

д.соціол.н.,
доцент кафедри соціології
Чорноморський національний
університет імені Петра Могили

Чорна В.О.

к.соціол.н.,
доцент кафедри соціології
Чорноморський національний
університет імені Петра Могили

Воробій М.О.

магістрантка V курсу спеціальності
«Соціологія»
Чорноморський національний
університет імені Петра Могили

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку міжнародної економіки переміщення робочої сили мають масовий характер, що спричинено як глобалізаційними процесами, так і об'єктивною необхідністю задоволення потреб працездатної частини населення у пошуку робочих місць, реалізації свого потенціалу. Нерівномірність розміщення ресурсів економіки детермінує появу центрів тяжіння робочої сили, інтенсивність та напрямки міграції. Роль і місце транснаціональної трудової міграції не слід недооціню-

вати, адже вона впливає на розвиток усіх без винятку сфер соціального буття.

Вивчення переміщень робочої сили в межах транснаціонального підходу актуалізується з огляду на те, що трудового мігранта розглядають не лише як особистість, яка відірвана від своєї країни і вимушена асимілюватися чи інтегруватися, але й як людину, що представляє дві та більше ідентичностей, будучи включеною до соціального, економічного, політичного життя кількох суспільств одночасно [15]. Феномен транснаціоналізму у його широкому

розумінні характеризується постійним рухом трудового мігранта між різними національними світами, просторами повсякденності, фінансовою участю в економіці кількох країн. Саме тому транснаціональна трудова міграція при цьому визначається як модель транзиту робітників, які, залишаючи країну-донора на тривалий час, починають нове життя у країні-реципієнті, проте не розривають зв'язки остаточно, створюючи транснаціональні соціальні простори [12]. Іншими словами, на відміну від класичних форм переміщень робочої сили, які характеризуються набором статичних зв'язків і позицій, транснаціональна міграція є динамічним суспільним процесом, що вирізняється розширенням простору діяльності її учасників.

За оцінками експертів міжнародної організації з міграції ООН, транснаціональна мобільність населення України активізувалась після подій 2014 р., набула свого піку у 2017 р. з моменту запровадження безвізового порядку в'їзду до країн ЄС [7, с. 7]. Відбулися не лише кількісні, але й якісні зрушення в орієнтації трудовіміграційних потоків з панівного східного напрямку у бік Росії на західний у ЄС, зокрема Польщу, Чехію, Італію. Активізувалась не лише трудова, але й освітня міграція українців, яка у період 2013–2017 рр. подвоїлася, сягнувши 77,6 тис. осіб [7, с. 9]. Освітня міграція тісно взаємопов'язана з трудовими переміщеннями, адже, з одного боку, перша з них частково детермінує появу другої внаслідок тривалого перебування молоді за межами України, а з іншого боку, потоки студентів спрямовані в бік об'єднання з батьками – трудовими мігрантами в країнах їх перебування, що спричиняє збільшення наявних транснаціональних просторів.

Тенденції змінилися кардинально у 2019 р. у зв'язку зі світовою епідемією коронавірусу й жорсткими обмеженнями прав пересування людей. Мігранти більше за інші групи населення постраждали від впровадження карантинних заходів, адже на ринку праці суттєво зросла конкуренція через масове безробіття, спричинене частковим призупиненням діяльності чи закриттям підприємств у таких галузях, як будівництво, ресторанний і готельний бізнес, оптова та роздрібна торгівля. За оцінками експертів Організації економічного співробітництва і розвитку, найближчим часом навіть за умови повного відновлення економіки ситуація лише погіршиться у зв'язку з трансформацією ринку праці та масовим запровадженням віддалених форматів роботи. Наявна залежність економік європейських країн від присутності трудових мігрантів актуалізувала потребу швидких ефективних управлінських рішень проблем, пов'язаних із необхідністю стабілізації економічної ситуації і захистом

прав трудових мігрантів як із боку країн-реципієнтів, так і з боку країн-донорів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Транснаціональний підхід до вивчення міграції у своїх роботах застосовували Г. Шіллер, П. Ківісто [15], Е. Моравська [16], Д. Мессі. Аналізуючи проблеми транснаціональних переміщень, А. Портес акцентував увагу на адаптації трудових мігрантів [17]. Натомість Т. Файст здійснив класифікацію транснаціональних соціальних просторів, що являють собою сукупність трудових мігрантів та значимих для них об'єктів матеріальної культури, цінностей, ідеалів [13]. Серед українських дослідників, що присвячували свої роботи транснаціональній трудовій міграції, слід виокремити таких, як Е. Лібанова, О. Позняк [4], О. Малиновська [5], О. Годованська [1]. З огляду на наявні напрацювання слід зазначити, що розв'язання проблемних аспектів транснаціональних переміщень робочої сили, вивчення актуальних тенденцій трудовіміграційних процесів та обґрунтування перспектив їх розвитку з урахуванням світових глобалізаційних тенденцій не втрачають своєї актуальності.

Постановка завдання. Метою статті є визначення основних трендів транснаціональної трудової міграції українців в умовах поширення пандемії Covid-19.

Вклад основного матеріалу дослідження. За даними Міжнародної організації з міграції, на кінець 2020 р. кількість міжнародних мігрантів в Україні становила 6,14 млн. осіб [14, с. 48], що в 1,2 рази більше, ніж у 2019 р. [2, с. 318]. Згідно з інформацією, яка оприлюднена Радою національної безпеки та оборони України, загальна кількість українських міжнародних трудових мігрантів суттєво вища й сягає 9 млн. осіб, з яких 3,2 млн. осіб працюють за межами країни на регулярній основі [6]. Наявні розбіжності у представлених даних можуть бути пов'язані з використанням різних методологічних підходів до обліку трудових мігрантів, зокрема коли йдеться про нерегульовані, разові, повторні, тимчасові чи відносно постійні переміщення української робочої сили за кордон.

Багаторічний міграційний досвід і наявні тенденції трудовіміграційних процесів останніх років сприяли формуванню міграційних мереж, які, будучи формою соціального капіталу у транснаціональному просторі, суттєво підвищують вірогідність переміщень робочої сили з огляду на можливість мінімізації ризиків, пов'язаних із пошуком місця роботи, проживання тощо, адже такі мережі як самостійний чинник активізації трудової мобільності незалежно від її першопричин (масового безробіття й зубожіння населення) стали поштовхом до виїзду українців на заробітки до країн

ЄС ще на початку 1990-х рр. і залишаються чинними досі.

За підсумками 2019 р. Україна посіла 8 місце серед країн походження міжнародних емігрантів, поступившись Індії, Мексиці, Китаю, Росії, Сирії, Бангладешу і Пакистану [2, с. 31]. Серед країн у східній частини Європи Україна замикає четвірку лідерів походження емігрантів в регіоні [2, с. 99].

З моменту початку військового конфлікту 2014 р. кількість українців, що покинули межі країни, різко зросла, також суттєво змінились напрямки переміщень. За період 2014–2016 рр. кількість українців, що виїхала на заробітки до країн ЄС, збільшилась на 42%, переважно за рахунок відмови від пропозицій у Росії. У 2017 р. Польща видала іноземцям 660 тис. дозволів на постійне проживання, з них 85% отримали українці [2, с. 105]. За даними Міністерства іноземних справ Польщі, у 2019 р. польські консульства видали українцям більше 900 тис. віз, з яких 895,7 тис. є національними [10]. У 2019 р. кількість вперше виданих українцям трудових віз тривалістю на 1 рік і більше у Чехії зросла до 33,1 тис. (порівняно з 9,1 тис. у 2017 р.), у Польщі – до 44 тис. (порівняно з 28,1 тис. у 2017 р.), у Угорщині – до 22,9 тис. (порівняно з 5,3 тис. у 2017 р.), у Словаччині – до 9,3 тис. (порівняно з 1,6 тис. у 2017 р.) [3, с. 5].

Більшість ухвалених державних рішень, зокрема підписання у 2015 р. Закону «Про зовнішню трудову міграцію», запровадження у 2017 р. дорожніх карт для трудових мігрантів та членів їх родин, була спрямована на укріплення соціального й правового захисту, спростивши процес офіційного працевлаштування українців за кордоном. Попри суттєві втрати робочої сили, поглиблення демографічної кризи, українська влада зробила ставку на збільшення надходжень до бюджету країни. За даними Національного банку України, обсяг приватних грошових переказів у 2020 р. сягнув рекордних 12,1 млрд. дол., що становить близько 10% ВВП країни [9]. Таке зростання за умови скорочення потоку транснаціональних трудових переміщень в умовах карантинних заходів може бути пояснене збільшенням заробітної плати трудових мігрантів та пом'якшенням умов перебування, адже роботодавці прагнуть утримати мігрантів на якомога більш тривалій термін. Так, влада Польщі, Італії, Іспанії прийняла рішення про «міграційну амністію» – автоматичне відтермінування візи на 30 днів після її завершення для усіх іноземних працівників, які на момент локдауну знаходилися в країні. Проте ці заходи були неефективними з огляду на те, що подати свої документи могли лише ті працівники, які мали легальне право на працю. Натомість більшість українських заробітчан, які роками були зайняті

у сільському господарстві, сфері обслуговування без офіційних дозволів, узаконити своє перебування не змогла. Відновивши роботу, консульства віддавали пріоритет у видачі робочих віз українцям, зайнятим в аграрному секторі. Аналогічні кроки були зроблені з боку урядів інших країн ЄС щодо українських заробітчан у період сезонних робіт.

З іншого боку, таке нарощення грошових переказів може свідчити про посилення потреби у грошовій підтримці родин трудових мігрантів в Україні. Для обґрунтування однозначної відповіді на це питання варто проводити додаткові дослідження серед переміщених осіб та представників їх сімей.

Задля організації соціального захисту прав заробітчан у більшості країн ЄС (Данія, Франція, Німеччина, Італія, Нідерланди, Бельгія, Естонія) було запроваджено одноразові екстрені виплати по безробіттю працівникам, які втратили роботу через карантинні заходи. У Польщі реалізовувалася державна програма «Антикризовий щит», в межах якої іноземців, які були врегульовано працевлаштовані, проте втратили джерело доходів через економічну кризу, отримали соціальні виплати у розмірі близько 1400–2080 злотих (10,3–13,5 тис. грн.). Під час закриття дитячих садків додаткову допомогу могли оформити працівники, що мали дітей до 8 років [3, с. 16].

Всеукраїнська асоціація компаній з міжнародного працевлаштування повідомила, що з березня по травень 2020 р. до України повернулося близько 500 тис. трудових мігрантів (5–10% від загальної кількості тих, хто перебуває за кордоном), серед них переважно ті, хто мав короткострокові контракти, був зайнятий на сезонних роботах. Натомість ті, хто мав довгострокові контракти, а також дозвіл на постійне проживання в країнах-реципієнтах, навіть втративши роботу через економічну кризу, викликану епідемією, залишалися за кордоном [4].

Як слушно зауважують К. Ніколаєць, Ю. Ясько, загальна кількість тих трудових мігрантів, які повернулися до України, залишалася суттєво меншою, ніж кількість тих, хто регулярно перетинав кордон, а також тих, хто раніше виїхав на постійне місце проживання, тобто припущення про масове повернення українців з країн ЄС майже не стосувалося сезонних працівників. Відмова від повернення на Україну може свідчити про суттєву зміну мотиваційних чинників транснаціональних трудових мігрантів [8], тобто, якщо раніше для українців превалювали економічні (нерівномірність економічного розвитку, прагнення матеріального добробуту) й соціальні (можливість самоствердження, гідні умови праці) мотиви міжнародних переміщень робочої сили, то сьогодні йдеться про зсув у бік політичних

(втеча від переслідування, уникнення дискримінації), військових (проведення військових дій на території рідної країни) мотивів, адже разом із негараздами соціально-економічного характеру актуалізувалися частково породжені ними проблеми ксенофобії та нетерпимості. Зокрема, йдеться про висловлювання з боку як представників корінного населення країн-реципієнтів, так і співвітчизників, які звинувачували трудових мігрантів у поширенні коронавірусної інфекції.

К. Кульчицька, П. Кравчук, І. Сушко здійснили моніторинг онлайн-медіа за допомогою інформаційно-аналітичної системи «Семантрум» щодо появи дискримінаційних за змістом повідомлень протягом січня 2019 р. – серпня 2020 р., що так чи інакше спонукали розпал ворожнечі щодо трудових мігрантів чи членів їх родин [3, с. 20].

За результатами аналізу було виявлено, що найбільша частка таких повідомлень з'явилася на початку пандемії і поступово зменшувалася за ступенем зменшення кількості зафіксованих інфікованих. У січні 2019 р. зафіксовано 2 220 повідомлень, що відповідало піку значень, після певного спаду сплеск було відзначено у травні 2019 р., а у серпні 2020 р. зареєстровано лише 813 повідомлень. За оцінками авторів, майже третина з числа усіх повідомлень мала негативне емоційне забарвлення. Постає питання щодо методики оцінки тональності згадувань та об'єктивних передумов їх появи. Окрім того, для повноти картини доречно було б вивчати не лише вітчизняний контент, але й повідомлення в європейських засобах масової інформації.

Для того, щоб верифікувати гіпотези про наявні зсуви у тенденціях транснаціональних трудових переміщень українців в умовах пандемії було здійснено спробу узагальнення результатів емпіричного соціологічного дослідження, проведеного аналітичним центром компанії з міжнародного працевлаштування "Gremi Personal" (Польща) у лютому 2020 р. з використанням технологій комп'ютеризова-

ної системи телефонних опитувань CASI серед 1 100 українських заробітчан, які працювали в Польщі [11]. Звісно, отримані узагальнення не можна поширити на всіх без винятку українських заробітчан, які перебувають за кордоном, оскільки у різних країнах умови їх перебування суттєво різняться, проте деякі загальні тенденції означене дослідження дало змогу виокремити.

Перші зрушення у трендах транснаціональної трудової міграції пов'язані з омолодження контингенту заробітчан, адже виїжджає переважно працездатне населення (віком до 39 років). Україна продовжує втрачати інтелектуальну еліту, оскільки третина респондентів-мігрантів має вищу освіту (28,4%), а кожен другий інформант – професійно-технічну чи середню спеціальну освіту (47,8%).

Більшість опитаних (68,3%) певною мірою задоволена умовами праці в Польщі. Серед основних причин, що спонукають залишити їх власні домівки на батьківщині, респонденти відзначили суттєво вищий рівень заробітної плати порівняно з Україною (80,6%), наявність стабільної економічної ситуації в Польщі (27,9%) та відносно простішу можливість отримати робочу візу чи дозвіл на тимчасове перебування, ніж в інших країнах ЄС (25,4%). Гальмівними факторами повернення додому заробітчани вважають нестачу робочих місць в Україні (70,9%), погану економічну ситуацію (49%), відсутність перспектив, можливостей для самореалізації (23,2%), політичну нестабільність (22,8%), корупцію (14%). При цьому, як не дивно, найменше інформантів турбують військовий конфлікт на сході країни (7,2%), втрата бізнесу (4,1%), злочинність (1,2%) та неякісне медичне обслуговування (3,1%).

Кожен п'ятий опитаний (18,6%) невдоволений ставленням поляків до них на роботі, особливо з огляду на посилення тенденцій дискримінації за умов пандемії.

Говорячи про інтеграційні наміри, зазначимо, що половина опитаних (46,4%) висловила бажання залишитися жити у Польщі.

Таблиця 1

Динаміка кількості повідомлень про трудових мігрантів в онлайн-медіа із січня 2019 р. по серпень 2020 р. [3, с. 20]

Період	Січень	Лютий	Березень	Квітень	Травень	Червень	Липень	Серпень	Вересень	Жовтень	Листопад	Грудень
	2019 р.											
Кількість	2 220	2 154	2 053	1 638	2 012	1 439	1 745	1 512	1 514	1 623	1 424	1 990
2020 р.												
Кількість	1 509	1 809	1 281	964	1 320	948	862	813				

Понад третини респондентів (35,1%) взагалі не розглядає можливість повернення до України. Прямим підтвердження означених тенденцій є намір більшості заробітчан (66,5% у 2021 р. порівняно з 60% у 2020 р.) отримати дозвіл на постійне перебування в Польщі. Окрім того, 51,7% (у 2020 р. ця цифра становила 41%) українців планують перевезти до Польщі свою родину. Також показовим є прагнення українських трудових мігрантів відкрити власний бізнес у Польщі. Так, у 2020 р. такі наміри мали 25% опитаних, натомість у 2021 р. бажаючих стало суттєво більше (39,8%). Удвічі збільшилося число тих мігрантів, що розглядають можливість придбання власного житла та іншої нерухомості в Польщі, а саме з 34% у 2020 р. до 55,5% у 2021 р.

Помітне збільшення усіх цих показників свідчить про зростання інтеграційних настроїв українців, значне розширення транснаціональних просторів.

Більше половини інформантів (54,1%) у разі погіршення ситуації в Польщі у зв'язку з пандемією висловили наміри продовжити переміщення до інших країн ЄС у пошуках роботи. Ця тенденція навіть з огляду на пандемію та локдаун не змінилась порівняно з результатами аналогічних досліджень, проведених у 2020 р. Серед найбільш прийнятних напрямів можливої трудової мобільності українці розглядають Німеччину, країни Скандинавії, Чехію, Канаду, США. Зокрема, інтерес до країн Скандинавії зріс майже вдвічі (42,5% опитаних у 2021 р. порівняно з 22% у 2020 р.).

Висновки з проведеного дослідження.

Зміна трендів транснаціональної трудової міграції українців до початку 2019 р. передбачала зміщення центру тяжіння у напрямку країн ЄС, зокрема Польщі, Угорщини та Чехії, укріплення взаємозв'язку між такими видами переміщень, як освітня та трудова міграції, суттєве омолодження заробітчан. Прагнення до тимчасової, маятникової трудової мобільності поступилося бажанню виїхати з України назавжди й оселитися за кордоном всією родиною. Після 2019 р. в умовах пандемії Covid-19 ситуація лише погіршилась, адже повернулося додому не більше 5–10% від загальної кількості заробітчан, що засвідчує якісні зміни у мотивації трудових переміщень, навіть попри тимчасове зростання ксенофобії та нетерпимості. Перехід на дистанційний формат роботи та навчання лише посилив бажання працевлаштуватися у закордонних фірмах, навчатися у європейських закладах вищої освіти. Особливо це зіграло «на руку» іноземним роботодавцям, які в умовах пандемії, усвідомивши залежність успіху свого бізнесу від нестачі української робочої сили, швидко реалізували низку запобіжних заходів для утримання заробітчан (надання соціальних

гарантій, підвищення рівня заробітної плати, міграційна амністія). За таких умов поки українська економіка не буде генерувати достатню кількість робочих місць, надавати гідні умови праці та високі заробітки з огляду на наявний людський капітал, вітчизняні роботодавці все більше будуть потерпати від нестачі кваліфікованих працівників, програючи боротьбу за трудові ресурси на світовому ринку праці, а Україна буде залишатись головним постачальником висококваліфікованих працівників для країн ЄС.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Годованська О. Новітня українська діаспора. Трудові мігранти в Італії, Іспанії та Португалії. Львів : Інститут народознавства НАН України, 2011. 191 с.
2. Доклад о миграции в мире 2020 / Международная организация по миграции. 2020. 550 с. URL: https://publications.iom.int/system/files/pdf/final-wmr_2020-ru.pdf (дата звернення: 03.03.2021).
3. Кульчицька К., Кравчук П., Сушко І. Трансформації трудової міграції з України до ЄС під час пандемії Covid-19 / ред. К. Ярмолюк-Крьюк. Київ : Представництво Фонду ім. Фрідріха Еберта в Україні, 2020. 32 с. URL: <http://library.fes.de/pdf-files/bueros/ukraine/17320.pdf> (дата звернення: 03.03.2021).
4. Лібанова Е., Позняк О. Зовнішня трудова міграція з України: вплив COVID-19. *Демографія та соціальна економіка*. 2020. № 4 (42). С. 25–40. URL: <https://dse.org.ua/arhchive/42/2.pdf> (дата звернення: 12.03.2021).
5. Малиновська О. Міграційна політика: глобальний контекст та українські реалії : монографія. Київ : Національний інститут стратегічних досліджень, 2018. 472 с.
6. Мелановски Дж. Миллионы украинских трудовых мигрантов вынуждены искать работу в Европе в небезопасных условиях. 2020. URL: <https://www.wsws.org/ru/articles/2020/06/12/ukra-j12.html> (дата звернення: 14.03.2021).
7. Міграція в Україні: цифри і факти. Київ : Фонд розвитку MOM, 2019. 20 с. URL: https://iom.org.ua/sites/default/files/iom-ukraine_facts-ukr_2019.pdf (дата звернення: 18.03.2021).
8. Николаєць К., Ясько Ю., Николаєць О. Мотиваційні чинники зовнішньої трудової міграції населення України. *Економіка та держава*. 2020. № 10. С. 34–38.
9. Обсяг переказів в межах України за 2020 рік зріс майже на чверть / Національний банк України. 2021. URL: <https://bank.gov.ua/ua/news/all/obsyag-perekaziv-v-mejah-ukrayini-za-2020-rik-zris-mayje-nachvert> (дата звернення: 12.03.2021).
10. Последние тренды трудовой миграции: Польша – лидер в ЕС. *Українформ*. 2020. URL: <https://www.ukrinform.ru/rubric-economy/3150478-poslednie-trendy-trudovoj-migracii-polsa-lider-v-es.html> (дата звернення: 12.03.2021).
11. Степанов А. Транснациональный подход в современных миграционных исследованиях. *Вестник Санкт-Петербургского университета. Социология*. 2018. Т. 11. Вып. 1. С. 116–127.

12. Faist T. Transnationalism. *Routledge International Handbook of Migration Studies* / eds S.J. Gold, S.J. Nawin. New York : Routledge, 2013. P. 449–459.

13. International Migration 2020. Highlights. United Nations / Department of Economic and Social Affairs. 2021. 60 p. URL: https://www.un.org/development/desa/pd/sites/www.un.org.development.desa.pd/files/undesd_pd_2020_international_migration_highlights.pdf (дата звернення: 12.03.2021).

14. Kivisto P. Theorizing transnational immigration: a critical review of current efforts. *Journal of Ethnic and Racial Studies*. 2010. Vol. 24. № 4. P. 549–577.

15. Moravska E. In Defense of the Assimilation Model. *Journal of American Ethnic History*. 1994. № 13. P. 76–87.

16. Portes A., Zhou M. The New Second Generation: Segmented Assimilation and Its Variants. *Annals of the American Academy of Political and Social Science*. 1993. № 530. P. 74–96.

ОСНОВНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ ГЕНДЕРНИХ СТЕРЕОТИПІВ В ІНТЕРНЕТ-ПРОСТОРИ: ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ

BASIC PRINCIPLES OF FORMATION OF GENDER STEREOTYPES IN INTERNET SPACE: THEORETICAL ANALYSIS

Стаття присвячена дослідженню й аналізу гендерних стереотипів, впливу інтернет комунікацій і соціальних мереж на формування гендерних стереотипів. Розглянуто теоретичні аспекти проблеми гендеру та гендерних стереотипів. Зроблено висновок, що оцінка ролі гендерного стереотипу має подвійний характер. З одного боку, гендерні стереотипи призводять до викривлення і спрощення соціального середовища, заважають його адекватній оцінці, обмежують поведінку особи низкою гендерних ролей та очікувань. З іншого боку, варто зважати на конструктивні вияви гендерного стереотипу, які полягають у впорядкуванні й систематизації інформації про нову реальність і суб'єктів цієї реальності в суспільстві, що трансформуються. Без наявності в індивідів низки стереотипних уявлень їм доведеться б детально інтерпретувати кожен новий факт, явище, а це б значно уповільнило суспільні перетворення та процес набуття нового досвіду. Проаналізовано гендерні стереотипи у віртуальній реальності. Це дає змогу зробити висновки, що в мові інтернет спілкування можна відзначити явне переважання тем, присвячених особистому й інтимному життю людини. Тематика праці, професійної діяльності, виробничих успіхів залишається незатребуваною. Однаковою є частота вживання лексем «чоловік» і «жінка» в мові інтернет користувачів. Важливо відзначити інтерес жінок до професійної діяльності. Для осіб усіх статей притаманна досить висока частотність лексем, що позначають родинні взаємини, що свідчить про значущість сімейних цінностей. Тож гендерні стереотипи в суспільному інтернет-дискурсі прямо переизуються з реальним життям людей, які переносять свої думки та емоції у віртуальний світ. Також розкрито зміст основної класифікації гендерних стереотипів. Розглянуто чинники впливу гендерних стереотипів на особистісне становлення людини. Виокремлено концепти маскуліності й фемінності. Зазначено, що інтернет комунікації та соціальні мережі відіграють важливу роль у формуванні гендерних стереотипів. Відображено основні тенденції розвитку гендерних стереотипів у соціальних мережах.

Ключові слова: гендер, гендерні стереотипи, гендерна політика, інтернет комунікація, медіа, вплив.

The article is devoted to the study and analysis of gender stereotypes, the impact of Internet communications and social networks on the formation of gender stereotypes. Theoretical aspects of the problem of gender and gender stereotypes are considered. It is concluded that the assessment of the role of gender stereotype is twofold. On the one hand, gender stereotypes lead to distortion and simplification of the social environment, hinder its adequate assessment, limit a person's behavior to a number of gender roles and expectations. On the other hand, it is necessary to take into account the constructive manifestations of the gender stereotype, which are to organize and systematize information about the new reality and the subjects of this reality in a transforming society. Without individuals having a number of stereotypes, they would have to interpret in detail each new fact, phenomenon, and this would significantly slow down social transformations and the process of gaining new experience. Gender stereotypes in virtual reality are analyzed. This allows us to conclude that in the language of Internet communication can be noted a clear predominance of topics devoted to personal and intimate life. Topics of labor, professional activity, industrial success remain unclaimed. The frequency of using the tokens «man» and «woman» in the language of Internet users is the same. It is important to note the interest of women in professional activities. For persons of all sexes is characterized by a fairly high frequency of tokens denoting family relationships, which indicates the importance of family values. Therefore, gender stereotypes in the public Internet discourse directly resonate with the real lives of people who transfer their thoughts and emotions to the virtual world. The article also reveals the content of the main classifications of gender stereotypes. The factors of influence of gender stereotypes on personal formation of the person are considered. The concepts of masculinity and femininity are singled out. It is noted that the Internet of communication and social networks play an important role in shaping gender stereotypes. The main trends in the development of gender stereotypes in social networks are reflected.

Key words: gender, gender stereotypes, gender policy, internet communication, media, influence.

УДК 316.346.2:316.614
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2021.24.1.12>

Максимчук О.В.

викладач кафедри соціальних та правових дисциплін
Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

Шачковська Л.С.

к.політ.н.,
професор кафедри соціальних та правових дисциплін
Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

Постановка проблеми. Проблема формування й функціонування гендерних стереотипів на даний сьогодні є активно обговорюваною, особливо під час процесу глобальних трансформаційних переходів у розвитку суспільств, зокрема, і в Україні. Активні соціальні перетворення, що сьогодні відбуваються, значно змінюють життєві стереотипи, ідейні конструкції та соціальні засади, змінюються та трансформуються й гендерні стере-

отипи особистості. Ці перетворення активно осмислюються на різних рівнях, з'являються нові наукові напрями, що розвиваються та мають на меті усвідомити і сформулювати ці зміни. Гендерні стереотипи існують майже стільки, скільки й, власне, людство, виконуючи як позитивні, так і негативні функції в житті людини. Однак лише впродовж останніх століть з'явилася цілеспрямована протидія їх згубному впливу – політика на досягнення

гендерної рівності, насамперед через те що повернення до традиційного патріархального ладу стало, вочевидь, неможливим. Цінності й умови функціонування традиційного патріархального ладу здебільшого детермінують гендерні стереотипи, що передусім сприяють обмеженню прав і можливостей жінок. Їх дія не є спрямованою суто на жінок, та історична ретроспектива дає змогу виявити, що саме жінки найбільше зазнавали негативних наслідків від широкого розповсюдження цього виду стереотипів. Актуальність дослідження полягає не тільки в його важливості, а й у слабкій вивченості гендерних стереотипів на прикладах інтернету, які належать до різновиду електронного побутового дискурсу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Проблему гендеру та гендерних стереотипів досліджували в наукових працях Л. Карамушка, О. Бондарчук, Т. Говорун, О. Горошко, Т. Говорун, О. Кікінежді, О. Кісь, В. Кравець, Л. Даниленко, В. Олійник, Л. Ставицька, О. Нежинська. Також такі науковці-дослідники, як Ван Дер Хейд, Л. Лангвелл, Дж. Антоні, Дж. Вальтер, Дж. Кім, С. Тонг, вивчали основні положення та принципи використання соціальних мереж, досліджували прогнозування взаємодії людей на теренах інтернет простору. Дослідженням мотивації інтернет користувачів і користувачів соціальних мереж, їх вплив на соціалізацію та формування особистості займалися науковці: А. Голдберг, Ю. Данько, Є. Акімова, Ю. Бабаєва, О. Белінська, А. Войскунський, Д. Грінфілд, О. Філатова, К. Янг, А. Жичкина, Є. Крилов, О. Камінська, С. Архипова, крім того, вони займалися вивченням особливостей психології комунікації у віртуальному інтернет просторі.

Постановка завдання. Робота присвячена теоретико-методологічному обґрунтуванню формування гендерних стереотипів у інтернет просторі, з'ясуванню загальних закономірностей та актуалізації гендерних стереотипів. Для досягнення поставленої мети визначено такі наукові завдання: розглянути теоретичні аспекти з питань гендеру, гендерні дослідження як міждисциплінарний науковий напрям; проаналізувати особливості формування гендерних стереотипів у соціальних мережах, дослідити гендерні стереотипи в інтернет просторі.

Виклад основного матеріалу дослідження. У медійній інтернет сфері в Україні, як і в усьому світі, репрезентуються гендерні стереотипи, есплікуються гендерна асиметрія. Тут не тільки відображаються погляди, уявлення і стереотипи, а й відбувається латентна, якісно замаскована маніпуляція свідомістю споживачів інформації. Відповідно до усталених у нашому суспільстві стереотипів, жінкам приписується менша цінність, ніж чоловікам.

Визначено, що гендерні стереотипи формуються на основі виявлення способів, за допомогою яких індивіди й соціальні групи беруть участь у створенні соціальної реальності. А відтак гендер сприймається як традиційно вже вибудовані соціумом відносини за ознакою статі. Тому можемо говорити, що гендерні стереотипи формуються на усталеному погляді на проблему. У соціальному розумінні жіночі й чоловічі стереотипи породжуються самим суспільством, а отже, не існує «жіночого» й «чоловічого» як природного, а гендерні символи створюються внаслідок тривалих соціальних комунікацій. Гендерні стереотипи діють як специфічні гендерні схеми, що допомагають усвідомленню і сприйняттю людини стереотипно, запам'ятовуючи та інтерпретуючи її образ, відповідно до сформованих у неї уявлень про маскуліне та фемінне [4].

Гендер включає в себе певний тип ментальності й тип соціальної поведінки, а також різні форми комунікацій і позиціонування себе в соціокомунікативному просторі. Зазначимо, що є різні думки з приводу цих типів. В. Макаров виділяє набір якостей, притаманних жінкам і чоловікам, сфокусувавшись на тому, що для чоловіків характерні логічність, схильність до узагальнення, цікавість до абстрактного, раціональність, практичність, рішучість, войовничість, владність, імпульсивність [2]; для жінки – відчуття інтуїції, схильність до аналізу, цікавість до конкретного, чуттєвість, емоційність, обережність, милосердя, мінливість і старанність. Перелічені якості в масовій комунікації сприймаються як щось усталене, традиційне, що допомагає формувати чіткі образи-символи, а відтак стереотипи. Стереотип чоловіка – це набір характеристик, що ототожнюється із соціально-необмеженим стилем поведінки, компетенцією і раціональними здібностями, активністю й ефективністю [2]. Жіночий образ містить особливості, які пов'язані із соціальними та комунікативними вміннями, що супроводжуються емоційністю. Гендерні стереотипи є невід'ємними атрибутами повсякденного мислення, самоусвідомлення та взаємодії індивідів в соціальному просторі. Варто зазначити, що вони також є важливим складником і базою соціалізації, адже за умов відсутності вищезгаданих усталених уявлень людини довелося б пізнавати всі речі заново, що, в принципі, неможливо за умов сьогоденного суспільного устрою – інформаційного суспільства.

Стосовно походження гендерних стереотипів, то в цьому питанні вчені розходяться в поглядах. Дехто з них вважає, що гендерні стереотипи засвоюються та конструюються через систему соціалізації, дехто – через систему розподілу праці та культурні норми; відповідно до цього, існують різні теорії сто-

совно їх формування, які ми й спробуємо розглянути [4].

Виокремлюють декілька груп гендерних стереотипів: до першої належать стереотипи маскуліності-фемінності. У стереотипному уявленні маскуліності фіксуються «активно-творчі» характеристики, інструментальні риси особистості, такі як активність, доміантність, упевненість у собі, агресивність, логічне мислення, здатність до лідерства. Фемінність, навпаки, характеризується як «пасивно-відтворююче начало», що проявляється в експресивних особистісних характеристиках (залежність, піклування, тривожність, низька самооцінка, емоційність). Маскулінні характеристики зазвичай протиставляються фемінним [4].

Друга група гендерних стереотипів включає уявлення про розподіл сімейних і професійних ролей між чоловіками і жінками. Для жінок найбільш значущою соціальною роллю вважається роль домогосподарки, матері. Жінці відводиться місце в приватній сфері життя – дім, народження дітей, на неї накладається відповідальність за взаємини в сім'ї.

Третя група гендерних стереотипів, за даними І. Кльоциної [4], визначається специфікою змісту праці. Згідно з традиційними уявленнями, передбачається, що жіноча праця повинна мати виконуючий, обслуговуючий характер, бути частиною експресивної сфери діяльності. Жінки найчастіше працюють у сфері торгівлі, медицини, освіти. Для чоловіків можлива творча та керівна робота, їхня праця визначається в інструментальній сфері діяльності.

Розглядаючи медійний гендерний дискурс, ми можемо говорити про нього як про систему гендерних образів і символів, що сформована під впливом суспільних поглядів, про роль чоловіка та жінки в соціумі. Питанням стереотипізації ґрунтовно займаються такі дослідники, як О. Залізняков, А. Кириліна, Ю. Маслово, Б. Місонжиков, О. Помазан, Н. Сидоренко, М. Скорик, Л. Таран, С. Штурхецький та ін. [9, с. 253]. Дослідники стверджують, що в українському медійному середовищі, а разом з тим і на шпальтах газет продовжують зловживати такими мовними штампами, як «справжні чоловіки», «прекрасна половина людства». Деякі позитивні зміни помітні в тлумаченні суспільних проблем, зокрема гендерного паритету, суто жіночими виданнями. Сьогодні в країні існує понад сорок подібних часописів. Разом із тим варто зазначити, що до стандартів громадянського суспільства рівних можливостей нам ще дуже далеко. І не в останню чергу в цьому «заслуга» сфери українського медіа, адже саме медійний простір продовжує багато в чому визначати напрями суспільної думки та уявлення про розподіл ролей

у суспільстві. ЗМІ сьогодні є провідною ланкою у формуванні суспільної думки та образу й, за визначенням М. Скорика [9, с. 254], стають своєрідною ареною боротьби різноманітних соціально-політичних, соціально-економічних угруповань за можливість доступу до масової аудиторії заради поширення та впровадження своїх уявлень про суспільне облаштування, створюючи сприятливі умови для символічної боротьби «за легітимацію уявлень про соціальну реальність».

Аналіз останніх досліджень і публікацій показує, що цілі комунікації соціальні й перебувають під впливом суспільства. Електронна комунікація, як відомо, – це різновид масової комунікації, процес якої відбувається за допомогою комп'ютера. Багато вчених говорить про позитивні й негативні сторони впливу Інтернету на наше спілкування, мислення і мову [1, с. 151].

Вивчення гендерної специфіки інтернет спілкування здійснено Л. Компанцевою в роботах «Гендерні основи Інтернет-комунікації в пострадянському просторі» [10]. Робота Л. Компанцевої є аналізом гендерних основ російськомовного інтернету з погляду дискурсивних практик. Вона аналізує гендерну компоненту мовної віртуальної особистості на матеріалі асоціативного тезауруса чоловіків і жінок, складеного на основі даних мережі. Один із основних висновків цієї роботи говорить про виникнення нової комунікативної спільноти, де віртуальне спілкування буде ґрунтуватися не на принципах конфронтації маскулінного і фемінного типів дискурсу, а на їх толерантності й взаємодії. На прикладі чатів Л. Компанцева показала, що саме жіночий комунікації притаманні емпатія і прихований комплімент, жінки і чоловіки «відпрацьовують в Інтернеті моделі поведінки, які їм не властиві, але були б бажаними в реальному житті. Невпевненість у собі, незадоволення собою, занижена самооцінка, бажання вирватися з екзистенціального й соціального вакууму – ось ті причини, які слугують основою формування нового Інтернет образу та Інтернет-поведінки» [9, с. 8].

В інтернеті існує величезна кількість інтернет-контенту, який ділиться на жіночий, чоловічий і загальний. На жіночих інтернет-каналах беруть участь сотні тисяч осіб. Здебільшого тут обговорюються теми, безпосередньо пов'язані зі стереотипними уявленнями про смаки, інтереси й ролі жінок у реальному житті суспільства. Це канали про чоловіків, кохання, жіночу дружбу, весілля, вагітність і пологи, дітей і материнство, жіноче здоров'я, моду, стиль, шопінг тощо. Інтернет-канали для чоловіків стосуються стереотипних уявлень про діяльність та інтереси сильної статі: спорт, чоловічі хобі, автомобільні новинки, робота

й кар'єра, комп'ютери, суспільство і політика. Хоча трапляються також і такі напрями, такі як мода, стиль, краса, і книга улюблених рецептів, які чоловіки практично не відвідують. У загальному контенті трапляються нейтральні теми: діти – наше все, здоров'я, знайомства тощо.

Основний гендерний стереотип, який акцентується в чоловічих коментарях, – це жінка як сексуальний об'єкт. У жіночих і в загальних коментарях жінці насамперед присуджують роль матері і дружини. Деякі жінки високо оцінюють власну професійну діяльність і незалежність.

Таким чином, аналіз гендерних стереотипів у віртуальній реальності дає змогу зробити висновки, що в мові інтернет спілкування можна відзначити явне переважання тем, присвячених особистому та інтимному життю людини. Тематика праці, професійної діяльності, виробничих успіхів залишається незатребуваною. Однаковою є частота вживання лексем «чоловік» і «жінка» в мові Інтернет користувачів. Важливо відзначити інтерес жінок до професійної діяльності. Для осіб усіх статей притаманна досить висока частотність лексем, що позначають родинні взаємини, що свідчить про значущість сімейних цінностей. Тож гендерні стереотипи суспільному інтернет-дискурсі прямо перегукуються з реальним життям людей, які переносять свої думки та емоції у віртуальний світ.

Феномен інтернету й соціальних мереж і їх вивчення з кожним роком привертають увагу дедалі більшої кількості науковців: психологів, соціологів, політологів, лінгвістів. Виникнення інтернету суттєво змінило традиційні уявлення про суспільство і його зв'язки: «електронна павутина» охоплює найрізноманітніші соціальні групи, під її впливом відбуваються істотні зміни в соціальній, політичній, економічній, правовій і професійній сферах життєдіяльності суспільства [5 с. 8]. У зв'язку з цим у зарубіжних країнах швидко розвиваються наукові дослідження цього феномена та його впливів на людину, які отримали статус самостійного дослідницького напрямку. В Україні дослідження соціальних мереж тільки починає розвиватися. На сучасному етапі соціологічний погляд на проблему появи нового комунікаційного середовища – віртуальних соціальних мереж – недостатньо розвинений і теоретично обґрунтований. Можна сміливо стверджувати, що парадигма гуманітарних знань ХХ–ХХІ століть є антропоцентричною. Тобто в цій парадигмі основна дослідницька увага прикута до людини й різних її характеристик (у тому числі й гендерних). Саме гендерні аспекти інтернет-комунікацій та аналіз гендерних відносин у соціальних мережах, особливості конструювання віртуальної ідентичності стають украй затребуваними [5, с. 9].

Зважаючи на це, дослідження формування гендерних стереотипів у соціальних мережах є надзвичайно актуальним. Це питання вимагає постійного наукового вивчення, щоб мати уявлення про наявний стан впливу соціальних мереж на формування гендерних стереотипів і прогнозувати наслідки такого впливу на людину та суспільство загалом. Гендерні аспекти інтернет-комунікацій та аналіз гендерних відносин у соціальних мережах, особливості конструювання віртуальної ідентичності стають украй затребуваними.

Трансформаційні процеси соціального, економічного, політичного й культурного характеру, які відбуваються в українському суспільстві, позначаються на його гендерній картині, визначаючи її неоднорідність і різноплановість, нівелюючи або, навпаки, загострюючи гендерну зумовленість соціальних суперечностей. Як наслідок, гендерні стереотипи поширюються та закріплюються у свідомості українців [10, с. 88].

Гендерні стереотипи є спрощеними, схематизованими, емоційно забарвленими стійкими уявленнями про чоловіків і жінок. Вони продукуються та поширюються практично в усіх соціальних інститутах, у тому числі й у соціальних мережах [4]. Соціальні мережі певною мірою виконують замовлення суспільства й окремих соціальних груп щодо впливу на населення загалом та на окремі вікові й соціальні категорії. Вони здійснюють потужний вплив на особистість і на процес формування поведінки, а інформація в них є недостатньо організованою та керованою. Аналіз діяльності в соціальних мережах дає змогу відобразити їх зміст у вигляді структури, яка включає в себе низку взаємопов'язаних компонентів: комунікаційний, ціннісний, пізнавальний і поведінковий.

У процесі використання соціальних мереж для спілкування у віртуальному просторі, що становить комунікаційний компонент, відбувається вплив на комунікативні процеси особистості. Під час спілкування в соціальних мережах створюється особливий простір (віртуальна реальність) з характерним для нього видом спілкування, де виникають нові правила та закони [4]. Задоволення потреби в спілкуванні, моральній підтримці – найважливіші потреби особистості. Якщо немає можливості задовольнити їх у реальному житті, то саме соціальні мережі дають можливість «утекти» від проблем, труднощів, що виникли на певному етапі соціалізації.

Користуючись соціальними мережами, індивід засвоює таким чином певні моделі поведінки, які є прийнятними для віртуального простору, і з часом переносить їх у реальне життя. Ті знання та навички, що людина отримує в процесі діяльності в мережі Інтернет, дають можливість засвоєння та пошуку інфор-

мації, що розміщена на веб-сайтах, метою якої є розширення, поглиблення, уточнення власного уявлення про світ, реальну та віртуальну дійсність. За допомогою соціальних мереж людина формує стереотипи та моделі поведінки, норми діяльності, свою соціальну ідентичність, власну самооцінку, що, на жаль, не завжди є адекватною [2].

Гендерні стереотипи, які пропагують в інтернет просторі та соціальних мережах, активно впроваджуються у свідомість споживачів, яким нав'язуються певні соціально схвалені ролі. Як правило, для жінки це хазяйновитість, краса й сексуальність, доглянутість, недостатня компетенція в певних питаннях, здатність прислухатися до думки чоловіка й подруги. Чоловік постає в образі успішного бізнесмена на дорогому автомобілі, у хорошому костюмі, спортсмена з відмінним тілом, який веде здоровий спосіб життя, майстерного спокусника в оточенні жінок, «тусовщика». Таким чином, можемо зробити висновок про важливу роль соціальних мереж у формуванні та становленні гендерних стереотипів.

Висновки з проведеного дослідження.

Отже, ми дослідили особливості формування гендерних стереотипів в інтернет просторі та фактори, що на них впливають. У зв'язку з цим можемо акцентувати увагу на таких гендерних стереотипах: для чоловіків – ставлення до представників сильної статі, уміння захистити, матеріальне забезпечення сім'ї, споживання жіночої сексуальності; для жінок – материнство, сексуальний об'єкт, власна висока сексуальність, естетизація жіночої зовнішності, градація за віком, кольором волосся, внутрішніми рисами. Важливо відзначити інтерес жінок до професійної діяльності. Робимо висновок, що гендерні стереотипи в суспільному інтернет-дискурсі прямо перегукуються з реальним життям людей, які переносять свої думки та емоції у віртуальний світ. Аналіз останніх досліджень і публікацій показує, що цілі комунікації соціальні й перебувають під впливом суспільства. Електронна комунікація, як відомо, – це різновид масової комунікації, процес якої відбувається за допомогою комп'ютера. Визначено, що аналіз гендерних стереотипів у віртуальній реальності дає змогу зробити висновки, що в мові інтернет спілкування можна відзначити явне переважання тем, присвячених особистому

та інтимному життю людини. Тематика праці, професійної діяльності, виробничих успіхів залишається незатребуваною. Для осіб усіх статей притаманна досить висока частотність лексем, які позначають родинні взаємини, що свідчить про значущість сімейних цінностей. Тож гендерні стереотипи в суспільному інтернет-дискурсі перегукуються з реальним життям людей, які переносять свої думки та емоції у віртуальний світ. Наголошено, що пізнавальний компонент діяльності людини в мережі Інтернет дає можливість пошуку та засвоєння інформації, яка розміщена на веб-сайтах, метою якої є розширення, поглиблення, уточнення власного уявлення про світ, реальну та віртуальну дійсність.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Безбогова М.С. Соціальні мережі як фактор формування соціальних установок сучасної молоді : дис. ... канд. псих. наук : 19.00.05. Київ, 2016. 222 с.
2. Гендерні відмінності і прагнення до самоактуалізації. URL: <https://zu.edu.ua/spf/pdf/Gender1/gn3.pdf>.
3. Гендерні стереотипи та уявлення про гендерну дискримінацію користувачів України. URL: https://ir.kneu.edu.ua/bitstream/handle/2010/26817/MU_18_4_3.pdf?sequence=1&isAllowed=y.
4. Гендерні стереотипи, або чого очікує суспільство від чоловіків та жінок. URL: [http://gender.at.ua/publ \[19/12/09; 12:37\]](http://gender.at.ua/publ [19/12/09; 12:37]).
5. Гірняк О. Гендерні стереотипи у медійному інтернет-дискурсі. *Львівський філологічний часопис*. 2020. № 8. С. 40–45.
6. Горошко О.І. Становлення інформаційного суспільства як фактор трансформації гендерного дискурсу. *Вісник Міжнародного слов'янського університету. Серія «Соціологічні науки»* : український науково-теоретичний журнал. Харків, 2008. № 1. С. 6–11.
7. Карєпова О. Вплив гендерних стереотипів на сприйняття в сучасному суспільстві. URL: <http://psyfactor.org/lybr74.htm>.
8. Кравець Т. Об'єктивація гендерних стереотипів в українському масмедійному дискурсі. *Мовні і концептуальні картини світу* : збірник наукових праць. 2013. № 43/2. С. 252–257.
9. Магдюк Л. Вплив гендерних стереотипів на представлення жінок і чоловіків на ринку праці. *Terrasoft*. 2011. № 5. С. 7–10.
10. Пелещишин А.М. Гендерні та вікові відмінності мови у Інтернет комунікації. *Людина. Комп'ютер. Комунікація* : збірник наукових праць. Київ, 2018. С. 88–90.

СИТУАТИВНА ТА ПЛИННА ТОЛЕРАНТНІСТЬ ПОСТМОДЕРНУ¹

SITUATIVE AND LIQUID TOLERANCE IN POSTMODERN

У статті йдеться про феномен плинної толерантності. Толерантність розглядається як соціальне явище та спосіб поведінки в контексті соціальних змін, які визначаються через період постмодерну. Толерантність постмодерну – ситуативна та плинна. Така її характеристика обумовлена зломом соціальних інститутів, які її закріплювали, естановленням і зміцненням мережі новітніх інститутів громадянського суспільства з посиленням мінливих функцій динаміки соціальних структур. Нестабільними умовами сучасної толерантності визначається плаский плинний соціальний часопростір її існування. Топологія соціального простору теперішньої толерантності – транзитивна, перехідна. Ситуативна толерантність – це узручена форма демонстративної терпимості, яке більше є показовою, ніж ціннісною поведінкою. Сучасні практики толерування крізь призму ситуаціонізму полягають у тому, що толерантність приймає рамки ситуації і стає формою варіативної (гнучкої) поведінки. Зокрема, толерантність характеризується в її відтворенні як спектаклю – сценічного узгодженого ситуативного демонстративного сюжетного формату в публічному ігровому полі соціальної історії. Спектаклевість сучасної плинної толерантності описується як ситуативна гра в умовах визначених домовленостей, але не усталених патернів моралі й етики.

Зазначається потреба як у теоретичному, так і в емпіричному оновленому знанні про толерантність.

Зауважується, що викликом у дослідженні толерантності є потреба в розробці інструментарію, здатного фіксувати динамічний стан раніше усталених конструкцій. Пропонується дві технології роботи з плинністю: ущільнення й розрідження. Означено два підходи до керованих змін: швидкий – реорганізація всієї суспільної системи якісними перетвореннями, і повільний – стратегія покладається на ідеологію усвідомленого гальмування в загальному пришвидшеному глобальному русі.

Ключові слова: толерантність, плинність, постмодерн, гіпермодерн, суспільство спектаклю, ситуаціонізм.

The article is about the phenomenon of liquid tolerance. Tolerance is seen as a social phenomenon and a way of behaving in the context of social change, which is determined by postmodern period. Postmodern tolerance is situational and liquid. This characteristic of tolerance is due to the breakdown of social institutions that consolidated it, the establishment and strengthening of a network of new institutions of civil society with the strengthening of the changing functions of the dynamics of social structures. Unstable condition of modern tolerance is the flat liquid social time-space. The topology of the social space of the modern tolerance is transitive and transitional. Situational tolerance is a demonstrative form of tolerance that is more demonstrative than value-based behavior. Modern practices of tolerance through the prism of situationism are that tolerance takes the framework of the situation and becomes a form of variable (flexible) behavior. Tolerance is reproduced as a spectacle. This social performance is a stage agreement of certain situations. The plot of the play Tolerance is demonstrative and playing out in the public space of social history. The spectacularity of modern liquid tolerance is described as a situational play in terms of certain agreements, but not established patterns of morality and ethics.

There is a need for both theoretical and empirical updated knowledge about tolerance.

It is noted that the challenge in the study of tolerance is the need to develop tools that can capture the dynamic state of previously established structures. Two technologies of work with liquidity are offered: consolidation and rarefaction. Two approaches to managed change are identified: fast – reorganization of the entire social system by qualitative transformations, and slow – the strategy relies on the ideology of conscious inhibition in the general accelerated global movement.

Key words: tolerance, liquid, postmodern, hypermodern, performance society, situationism.

УДК 316. 454.4+177.7
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2021.24.1.13>

Петренко-Лисак А.О.

к.соціол.н.,
доцент кафедри галузевої соціології
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка

Постановка проблеми. Плинний світ – світ постмодерну або гіпермодерну, вогкий і плаский, флексибельний і мінливий... Метафоризація спрощує розуміння, вона є тим інструментарієм, яким послуговуються теоретики метамодерну, гіпермодерну, постмодерну та постструктуралізму, щоправда, будучи критикованими своїми колегами-традиціоналістами. Але метафоризація не спрощує пояснення, вона потребує не менш потужної інтелектуальної сили й навичок усвідомлення та осмислення того, що відбувається в соціумі.

Та нічого ж принципово нового в моральному плані людство не вигадало останнім часом, хіба яскраво вдосконалило наявні досягнення попередніх поколінь. Серед одвічних компонентів соціальних цінностей, які є складником переліку універсальних, продовжує мати місце толерантність. Завжди вона осмислювалася та переосмислювалася в пошуку не просто теоретичної відповіді на свою сутність, а й у намаганні віднайти важелі трансформації зміни ставлення до неї самої і до її місця в загальному переліку цінностей особистості.

¹ Стаття є розширеною версією тез виступу на Міжнародній науково-практичній конференції «Толерантність на кордонах Європи: вимір для України», що опубліковані в збірці матеріалів: Петренко-Лисак А.О. Простір транзитивної толерантності. Толерантність на кордонах Європи: вимір для України : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції / упоряд. : І. Вегеш, М. Колодій ; відпов. за вип. М. Вегеш. Ужгород : ФОРМ Наумченко Н.В., 2019. С. 27–30.

Що ж таке сучасна толерантність? Чому досі стоїть питання знайти відповідь на її суть? Мабуть, тому, що вона стала дещо інакшою. Ми вважаємо, що вона набула плинної, мінливої, нестабільної форми, лиш загальний зміст компонентів якої лишився незмінним. Не змінний у загальних визначеннях, проте досить ситуативний у локальних.

Постановка завдання. Мета статті – висвітлити феномен плинної толерантності, розглянути толерантність як соціальне явище та спосіб поведінки в контексті соціальних змін, які визначаються через період постмодерну.

Виклад основного матеріалу дослідження. Толерантність як соціальне явище та спосіб поведінки соціальних суб'єктів не є й навряд були усталеними, попри досить чітке етимологічне та епістемологічне становище. Окремі суперечки щодо термінологічної точності дещо живлять евристику, тоді як реальні соціальні процеси і зміни вимагають порозумітися з трансформаціями не стільки в соціальних відносинах, скільки в їх феноменах, до яких можна віднести й толерантність. Чому феномен? Тому що, попри узагальнене наукове оформлення поняття, саме явище толерантності існує в соціальному полі буденних практик незалежно від науково-теоретичної описової моделі, яка повсякчас наздоганяє соціальну реальність. Проте цінність моделі якраз у тому, що вона виконує роль мірила (ідеального типу), який застосовується у вимірювальних практиках емпіричних розвідок. Зокрема, у черговий раз дослідницька й аналітична спільнота постають перед необхідністю визначитися в координатах. Причиною тому стала пришвидшена динаміка змін. Плинна модерність диктує не тільки потребу в оновленому сприйнятті соціальної реальності, а і її оцінку, що відіграватиме роль діагностичної функції, завдання якої – порозумітися з умовами і швидко визначитися з подальшими перспективами. Толерантність плинних часів – це явище транзитивного характеру. Транзитивність толерантності проявляє себе в її змінюваних несталих поточних координатах. Особливої складності визначення набуває через чітке означення вихідної точки, проте розмите розуміння точки спрямованого руху. Рух і зміни стають нестійкими, дискретними, беззпечними, непевними.

Транзитивна толерантність – це соціальний процес, що відбувається в наявному соціокультурному полі та супроводжується зломом інститутів, які її закріплювали, установленням і зміцненням мережі новітніх інститутів громадянського суспільства з посиленням мінливих функцій динаміки структур.

У рамках екзистенційно-гуманістичного підходу толерантність вважається цінністю в рамках життєвої позиції індивіда, яка важлива як

вільний і відповідальний вибір. Диверсифікаційний підхід керується тезою складності й багатомірності феномена толерантності через її розмаїття форм і проявів. Психологічний підхід, зосереджений на індивідуальних проявах толерантності, акцентований на психічних основах поведінкових моделей. Діалогічний підхід вимагає шукати толерантність у практиках домовленостей, взаємних згод і готовності приймати сторонні позиції. Зрештою, фасилітативний підхід визначає шляхом до толерантності просвіту, свідоме формування та впровадження її засад. Кожен підхід окремо цікавий і дієвий у ролі теоретичної обгортки, тоді як у системній єдності всі підходи здатні постати соціально-технологічним інструментом формування й контролю явища з боку соціальних інститутів, які дотримуються ідеології значимості толерантності в системі соціальних відносин особливо в умовах нестабільності.

Нестабільні умови толерантності – це плинний соціальний часопростір її існування. Толерантність у медіаполі здобула статус «номінальної краси» чи «рейтингового гачка», що декларується нормативними документами й наказами. Проста у визначенні, але досить складна у функціонуванні, толерантність мінлива в обох формах. Здавалося б, що може змінюватися в таких зрозумілих ознаках, як терпимість, взаємоповага, усвідомлення різноманіття. За «твердих» часів дійсно не тільки поняття, а й нормативні вимоги до поведінки були досить сталими та незмінними. Але час «поплив»... Соціальні форми стали «плинними», і толерантність теж набула все більше поширюваних перехідних форм, про що досить ґрунтовно та аргументовано писав у низці праць З. Бауман.

У полі права толерантність уміло конфігурується адвокатськими практиками на користь вигідної для клієнта позиції. У полі медіа толерантність репрезентується оціночними текстами, що відображають позицію власника медіаресурсу (від держави до приватної особи). У полі науки толерантність функціонує як ідеальний конструкт в аспектному баченні; вона дискурсивна та поліваріантна. У полі освіти й виховання толерантність виконує роль домінуючих у соціумі інституцій: держави, релігії чи сім'ї. У точках перетину полів утворюються зони зіткнень або утворюється густе нашарування сенсів. У першому випадку – конфлікт, у другому – ущільнення. Але й конфлікт, й ущільнення за умов плаского світу (про який можна прочитати в роботах Т. Фрідмана та П. Гілена, і характеристиками якого є плинність, нестабільність, відкритість, мобільність) постають у форматі топологічної логіки і кривизни простору. Толерантність за таких умов теж стає нестабільною, плинною і мобільною, при-

стосовуючись до мінливого оточення. Топологія соціального простору толерантності – транзитивна, а саме перехідна в неозначеному фіналом стані переходу. Постійні викривлення соціального простору (через пришвидшення процесів нерівномірного розподілу й поширення благ, соціальних груп і процесів, міграції людей, речей та ідей) посилюють ускладнення в спробах зафіксувати прояви толерантності в тих чи інших точках соціального простору і часу. Зокрема, процеси мобільності – переміщення не тільки в форматі міграцій людей, а й ідей і речей. Толерантність як настановна регулятивна основа соціальної поведінки перманентно трансформується, конфігурується й утілюється у форми соціальних дій, не означених сталістю й переконаністю діючого суб'єкта. Толерантність постає ситуативною.

Надто явно сучасний світ (ре)презентує спектаклеві форми свого існування чи то пак функціонування... Будучи йменованим посмодерновим у 60-х роках ХХ століття, або ж суспільством спектаклю, проголошеним Г. Дебором, яке зручно розташувалося в атмосфері симулякрів, філігранно виписаних Ж. Бодріаром, у загальному світі гіпермодерну, поміченому М. Оже, і в просторовій мінливості плинної модерності, стверджуваної З. Бауманом. Світ перетнув межу реальності, почавши глибоке занурення у віртуальність і кібервіртуальність. Одних інтелектуалів це злякало, і породився цілий пласт скептиків і прихильників краху людства, але якому постали оптимісти, яких зміни скоріше надихали, тож вони просили зберігати спокій і рівновагу, адже новітні зміни просто є настільки швидкими, що людська свідомість не здатна наздогнати їх критичним осмисленням, тому потрапила в міфічний кокон і лякливо споглядає зміни, нотуючи трансформації та поступово генеруючи адаптивні механізми.

Ситуаціонізм більш відомий як ліворадикальна бунтівна течія, в основі якої полягала ідея протесту капіталістичним змінам у суспільних відносинах. Наша увага до нього в контексті теми толерантності виникла у зв'язку із запитанням: якою ж є сучасна толерантність, якщо вона мінлива, плинна, а почасти ситуативна? Ситуаціоністи проголосили суспільство спектаклем, у якому постійно програвються сцени. «Спектакль водночас являє собою й власне суспільство, і частину суспільства, й інструмент уніфікації»; «Спектакль – це не сукупність образів, а суспільні відносини між людьми, опосередковані образами» [1, с. 8]. І саме образи конструюють реальність, по суті, вони її собою замінюють. Немає ніякого викривлення соціальної реальності, а є світогляд і його носії, який забезпечує тим об'єктивність сприйняття буття. Образом стала й толерантність.

Розгортаючи думку Дебора (одного з авторитетів методологічного обґрунтування ситуаціонізму) поза межі критики тогочасного капіталізму, ми аналізуємо сучасне так зване посткапіталістичне суспільство – інформаційне, де вироблення інформації, її споживання, переробка й відходи, її свіжість і цінність, шкідливість і всеїдність, великі й маленькі порції, доступність і закритість продовжують творити суспільство спектаклю, хіба що з оновленими засобами декорацій, репертуару та сценічного реквізиту.

Викликом у дослідженні толерантності є потреба в розробці інструментарію, здатного фіксувати динамічний стан, здавалося б, ustalених конструкцій з метою не стільки констатації і діагностики (що безсумнівно необхідне), скільки для визначення вихідної умовної точки соціальних змін з метою їх передбачення (і посилення їх дії через ущільнення) або конструювання (як упередження небажаних наслідків). Дві технології роботи з плинністю: ущільнення та розрідження – можуть бути як дослідницькою стратегією, так і конструктивною.

Ущільнення потоку – це створення гальмівних умов, плинність уповільнюється, система контактів переходить у домінанту сильних зв'язків. Розрідження потоку, навпаки, є створенням прискорювальних стимулів, плинність стає миттєвою, система контактів переходить у слабкі зв'язки. Толерантність як характеристика поведінки соціальних суб'єктів у потоках транзитів – технологічних переходів від повільності до пришвидшення набуває транзитивних рис, а саме динамічних ознак як локальних вигод. Спроби вибудувати модель толерантності стають успішними тоді, якщо пристосовуються до тимчасових формацій (плинних конструкцій соціальної реальності) при незмінному залученні інституцій, здатних впливати на конфігурації простору (від фізичного до ментального) та сприйняття часу (профанного й сакрального). Вагома роль тут у суб'єктів модерності поля толерантності – жорстких інституцій: сім'ї, церкви, політики, і «рідких»: соціальних медіа, де суб'єктами стають окремі індивіди. Толерантність вислизає з-під контролю жорстких інституцій і, замість кристалізації, розпорошується множинністю публічних сценаріїв презентації, наприклад, кібервіртуальної поведінки. Толерантність, медійована кібервіртуальними соціальними мережами, почасти стає біфуркаційною точкою соціальних змін, передбачити які можна, якщо сформувати якісний діагностичний інструментарій з убудованими елементами упередження небезпечних трансформацій.

Можна означити два підходи до керованих змін. Перший: у результаті транзитивних процесів відбувається реорганізація всієї суспільної системи, постає її якісна зміна через

набуття нею нових властивостей. Цей процес, будучи швидким, призводить до того, що нова суспільна форма набуває значних переваг перед попередньою. Такий варіант апелює до необхідності швидких змін, які визначаються гарантією успіху. І другий, навпаки, якщо процес змін повільний, то нова форма не встигає стати ефективною, руйнуючись чи трансформуючись у процесі слабкого руху. Тож існує інший підхід – у свідомій повільності. У цьому випадку стратегія покладається на ідеологію усвідомленого гальмування в загальному пришвидшеному глобальному русі. Виграшем постає ґрунтовна міцна логіка, якість результату чи продукту, створеного тривалим вивіреном процесом.

Спостерігаючи за ситуаціями, які виникають у сучасних відносинах на різних рівнях (від особистісних до глобальних міжнародних чи міждержавних), ми засумнівалися в сталості толерантності як цінності передусім у її проявах. А власне: знецінення. Попри проголошення її важливості, наголошенні на важливості її присутності чи затребуваності у відносинах, почасти ситуація, яка її вимагає, демонструє не стільки прояви толерантності, скільки байдужості чи під її прикриттям ховаються раціональний прагматизм, прагнення до збільшення чи збереження власних соціальних активів і капіталів.

Сучасні практики толерування кризь призму ситуаціонізму полягають у тому, що толерантність приймає рамки ситуації і стає формою варіативної поведінки. Тактики персоналізму в поведінці вимагають від людини чітко визначеної диспозиції в конкретних ситуаціях, тоді як ситуаціонізм пріоритетизує ситуації, котрі завжди унікальні та потребують різноманітних реакцій. Як кажуть: «Нічого особистого, просто так складаються обставини чи такими є правові норми». Міжнародна дипломатія, прикриваючись гаслами толерантності, вирішує питання економічно чи політично вигідні й далекі від справжньої терпимості. Під образом терпимості ховаються зневага або зверхність. Не менш проблемним є спектакль медіа: під свободою слова допускаються радикальні й образливі меседжі, припудрені гаслами вільної думки та права й самовираження. Проте не всім сценарії однакові. І ось тут він – ситуаціонізм. Одні прояви самозахисту честі та гідності, навіть попри різкий і радикальний вислів, толеруються зацікавленими суб'єктами, але інші заперечуються, критикуються й вимагають пояснень чи виправдань. Толерантність стає досить ситуативною, користується скоріше вигодами від спектаклю, ніж моральним задоволенням.

Плинний модерн потребує від людини гнучкості, від суспільств стійкості процесів, і сталості поступу, і ніякої стабільності. Уміння

й навички адаптації до постійно змінюваних умов є чи не найзатребуванішими в сучасному світі. Тож чи може толерантність залишатися стабільною в мінливому світі? Виявляється, ні. Попри словникову й академічну стабільність, спостережуване соціальне життя демонструє її невизначеність. Невизначеність – нормальна характеристика світу гіпермодерну. Вона не є негативною чи позитивною. Вона лишень натякає на швидкоплинність змін, на необхідність стрімко реагувати на виклики. Викликом сучасності, зокрема, є питання того, наскільки швидко й вигідно встигне адаптуватися до оновленого середовища елемент системи.

Ще одним пояснювальним «озброєнням» до поведінкового аспекту аналізу толерантності в ситуативному контексті нам видаються результати досліджень ситуативної поведінки соціальним психологом К. Левіним, який з'ясував, що поведінка людини є функціональним комплексом особистості й ситуації (власне індивіда як такого та наявних у його психіці уявлень про навколишнє середовище) [2]. Зокрема, він зазначив вплив ситуаційних і диспозиційних детермінант поведінки, зафіксувавши експериментально здатність ситуаційних чинників і соціальних маніпуляцій впливати на поведінку індивіда, яку традиційно прийнято вважати відображенням його особистісних диспозицій і пріоритетів. Основною тезою ситуаціонізму К. Левіна є те, що соціальний контекст пробуджує потужні сили, які стимулюють або обмежують поведінку людини. Попри низку критичних зауважень до підходу К. Левіна, ми звернулися до нього не як за доказовою базою, радше як до спроби знайти пояснення соціальним вчинкам людей, які мають суперечливий чи мінливий характер.

Відчутна мінливість соціального світу накладає на публічну поведінку окремих індивідів і соціальних груп своєрідний стимулюючий «відбиток», що виражається в спектаклетворенні (як активному, так і пасивному), з програванням тематичних ролей згідно зі сценарієм і, власне, виправданням своєї поведінки аргументом того, що таким уже є написаний текст (законів, договорів, нормативних актів, конвенцій тощо). Прагматична раціональність звернення до загальних засад рівності знецінює прояви унікальності, право на власну ідентичність, думку. Це потребує оновлених навичок перебування в мінливому (читай, ситуативному) середовищі, де домінують не усталені форми, а формати «домовленостей», коли під політикою прощення й умиротворення приховується прагматизм співпраці з агресорами або під прикриттям боротьби за право рівності знищуються різноманіття й прояви унікальності.

Ситуативна толерантність – це узручнена форма демонстративної терпимості, що

межує з презирством, зверхністю, мовчазною зневагою, але публічним парасприйняттям, демонстративним захистом слабких, яке більше є грою на сцені, ніж поведінкою за лаштунками, де кожен, зрештою, стає тим, ким є насправді. Залаштункової толерантності не існує, вона сценічна, спектаклева. Досить складно відрізнити награну толерантність від іманентної. За лаштунками спектаклю існують мораль і цінності, які вкрай нечасто проявляють себе публічно, адже сценічного соціального простору набагато більше, ніж особистого, приватного. І перший завжди ситуативний, де виграшні образи домінують над реальністю. Дозволити собі справжню публічну толерантність мають змогу «сміливіці»-нонконформісти, адже ситуації вимагають від індивідів і груп проявів схвалюваної поведінки, толерантність досі продовжує бути фронтірним «агентом», то наближаючись, то віддаляючись від зовнішнього світу соціального до внутрішнього індивідуального.

Толерантність, на нашу думку, передусім є моральною чеснотою, глибоко вкоріненою в конструкт особистих цінностей (габітусів і фреймів), вона почасти більшою мірою ірраціональна, емоційна, ніж раціональна. Якщо особисті цінності суперечать зовнішнім медійно публічно-артикульованим догмам у формі нормативних декларацій, то це стає поживним середовищем для існування саме ситуативної толерантності. Тож Марксова теза, що немає нічого більш нерівного, ніж рівне ставлення до нерівних людей, коли застосування рівних умов, рівного підходу до людей, у яких різні здатності й можливості, призводить до виникнення суцільно відмінних, різних результатів, є не менш підходящою й до критики толерантності як складника неоліберальної ідеології. Прописна публічна толерантність – власне «демонстративна толерантність», яка міститься в універсалиях декларацій рівності, не робить рівними людей. Вона скоріше сприяє породженню чергових фантомів чи симулякрів «рівності», ігноруючи реальність, де існує не тільки нерівність, несправедливість, упередженість, а й різноманіття, право на свободу, на індивідуальність, на власну позицію, цін-

ності, відчуття й почуття. Тому, допоки толерантність підтримуватиметься конформністю, а не глибинними іманентними переконаннями та «правом на нерівність» і свободу «на біле говорити біле», вона й надалі гратиме на сцені саме ситуативний сценарій. І головним аспектом тут є цінності, що є активними спонукально-мотиваційними важелями та критеріями суджень. Парадокс – метод формування проактивної толерантності – це публічність, діалог у боротьбі з демонстративною, публічною толерантністю – власне ситуативною, вигідною та прагматичною.

Висновки з проведеного дослідження.

Сучасний науковий дискурс, з одного боку, має досить широкий спектр вивчення й досліджень феномена толерантності, який можна використовувати в подальших розвідках. З іншого боку, сама толерантність, будучи змінним, нестабільним утворенням соціального світу в його цінностях, відносинах, практиках, викликає потребу постійного оновлення тлумачення поняттєвого апарату. За умов мінливої реальності, плінних часів модерну та нестабільності інституцій толерантність трансформується в її вираженні та сприйнятті, оцінці подій і ситуацій, що містять її елементи. З одного боку, вона здатна бути фоном суспільного життя, конфігуруючи соціальні події; з іншого боку, вона є наслідком соціальних відносин, що вибудовують формат умов, за яких і визначаються координати толерантності. Потреба в оновленому інструментарії її дослідження знову постає перед науково-дослідницькою спільнотою. І перед потужним емпіричним кроком варто визначитися в оновлених рисах ключового поняття, що постануть основою гіпотез, не забуваючи, що поки триватиме процес вивчення, швидкоплинна реальність вже знову натякатиме на нові виклики.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Дебор Г. Общество спектакля. URL: <https://ru.theanarchistlibrary.org/library/gi-debor-obschestvo-spektaklya.pdf>.
2. Левин К. Теория поля в социальных науках / пер. Е. Сурпина. Санкт-Петербург : Речь, 2000. 368 с.

МОТИВИ НАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ СТУДЕНТІВ РІЗНИХ ФОРМ НАВЧАННЯ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ

MOTIVES OF EDUCATIONAL ACTIVITY OF STUDENTS OF DIFFERENT FORMS OF EDUCATION: COMPARATIVE ANALYSIS

У статті розглядаються мотиви навчальної діяльності студентів різних форм навчання. Викладено методологічні основи дослідження. Охарактеризовано інструментарій емпіричного соціологічного дослідження, проведеного автором. Проведене автором анкетне опитування дозволило виявити відмінності у мотивації навчальної діяльності студентів бюджетної і контрактної форм навчання. Розроблено рейтинг мотивів навчальної діяльності студентів різних форм навчання за їх значущістю. Проаналізовано основні відмінності між мотивацією студентів бюджетної і контрактної форм навчання. Доведено, що найбільш значущими для студентів бюджетної форми навчання є такі мотиви: стати висококваліфікованим фахівцем, отримати диплом, забезпечити успішність майбутньої професійної діяльності. Найменш значимими для них є такі мотиви: бути постійно готовим до чергових занять, виконувати педагогічні вимоги, не запускати вивчення предметів навчального циклу. Окрім того, для студентів бюджетної форми навчання є більш значущими такі мотиви, як «бути прикладом для однокурсників», «стати висококваліфікованим фахівцем» і «постійно отримувати стипендію», ніж для студентів контрактної форми навчання. Показано, що найбільш значущими для студентів контрактної форми навчання є такі мотиви: придбати глибокі і міцні знання, отримати диплом, стати висококваліфікованим фахівцем. Найменш значимими для них є такі мотиви: виконувати педагогічні вимоги, бути прикладом для однокурсників, постійно отримувати стипендію. Окрім того, для студентів контрактної форми навчання є більш значущими такі мотиви, як «успішно продовжити навчання на подальших курсах», «бути постійно готовим до чергових занять» і «не запускати вивчення предметів навчального циклу», ніж для студентів бюджетної форми навчання.

Ключові слова: мотив, навчальна діяльність, студент, бюджетна форма навчання, контрактна форма навчання.

The article considers the motives of educational activities of students of different forms of education. The methodological bases of the research are stated. The tools of the empirical sociological research conducted by the author are described. The questionnaire conducted by the author revealed differences in the motivation of educational activities of students of budgetary and contractual forms of education. The rating of motives of educational activity of students of various forms of education on their significance is developed. The main differences between the motivation of students of budget and contract forms of education are analyzed. It is proved that the most important for students of the budget form of education are the following motives: to become a highly qualified specialist, to obtain a diploma, to ensure the success of future professional activities. The least important for them are the following motives: to be constantly ready for the next lessons, to fulfill pedagogical requirements, not to postpone the study of subjects of the educational cycle. In addition, for students of the budget form of education, such motives as "to be an example for classmates", "to become a highly qualified specialist" and "to receive a scholarship constantly" are more important than for students of the contract form of education. It is shown that the most significant for students of the contract form of education are the following motives: to acquire deep and solid knowledge, to obtain a diploma, to become a highly qualified specialist. The least important for them are the following motives: to fulfill pedagogical requirements; to be an example for classmates, to receive a scholarship constantly. In addition, for students of the contract form of education, such motives as "to continue their studies in further courses successfully", "to be constantly ready for the next classes" and "not to postpone studying subjects of the educational cycle" are more important than for students of the budget form of education.

Key words: motive, educational activity, student, budget form of education, contract form of education.

УДК 316.74:37
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2021.24.1.14>

Рожанська Н.В.
к.соціол.н.,
доцент кафедри соціології
Чорноморський національний
університет імені Петра Могили

Постановка проблеми. Проблема мотивації навчальної діяльності належить до числа важливих проблем соціології освіти і педагогічної психології. Це пояснюється, з одного боку, тим, що головною характеристикою будь-якої людської діяльності, в тому числі і навчання, є її мотивація. З іншого боку, розробка технології управління навчальною мотивацією дозволить підвищити ефективність управління навчальним процесом, що є досить важливим для досягнення його успішності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню мотивів навчальної діяльності присвячені роботи багатьох закордонних та вітчизняних вчених: А.А. Вербицького,

В.К. Вилюнас, А.І. Гебос, О.С. Гребенюк, Є.П. Ільїна, Т.І. Ільїної, О.М. Леонтєва, Т.І. Лях, А.К. Маркової, Є.Ю. Патяєвої, А.О. Реана, П. М. Якобсона, В.О. Якуніна та інших. У цих та інших роботах доведено, що мотивація до навчальної діяльності студентів визначається рядом факторів: освітньою системою держави; освітнім закладом, де здійснюється навчальна діяльність; організацією освітнього процесу; суб'єктними особливостями студента (вік, стать, інтелектуальний розвиток, здібності, рівень домагань, самооцінка, взаємодія студента з одногрупниками і так далі); суб'єктними особливостями викладача і передусім системою його ставлення до студента,

до дисципліни; специфікою навчальної дисципліни. Багато наукових робіт присвячено дослідженню відмінностей у мотивації навчальної діяльності студентів різних курсів навчання (зокрема, студентів молодших і старших курсів). Але недостатньо уваги, на нашу думку, приділяється дослідженню відмінностей у мотивації студентів різних форм навчання.

Сьогодні в Україні навчання у закладах вищої освіти здійснюється за двома формами: бюджетною і контрактною. Таким чином, усіх здобувачів вищої освіти можна поділити на дві соціальні групи: студентів-бюджетників і студентів-контрактників. Але наскільки відмінними є ці дві групи? В економічній психології неодноразово висувалася гіпотеза про те, що якщо людина платить за певну послугу, то вона більше її цінує, ніж ту, яку вона отримує безкоштовно. Можливо, навчання за контрактною формою може бути фактором мотивації до успішного навчання у ЗВО? На жаль, наукові дослідження показали, що платність навчання не є фактором, що підвищує мотивацію студентів до освоєння навчальних програм. Скоріше, спостерігається протилежна ситуація: приватні інвестиції підмінюють готовність і здатність відмінно засвоювати навчальну програму [3, с. 36].

Постановка завдання. Метою нашого дослідження було порівняти мотиви навчальної діяльності студентів бюджетної і контрактної форм навчання. Методом дослідження було анкетне опитування. В якості респондентів виступили студенти 1–5 курсів Чорноморського національного університету імені Петра Могили (n=200). Дослідження було проведене у січні-березні 2020 р. за квотною вибіркою (50% – студенти бюджетної форми навчання, 50% – контрактної). Серед опитаних студентів 37% – хлопці і 63% – дівчата; середній вік респондентів складає 19 років.

Виклад основного матеріалу дослідження. Для дослідження мотивів навчальної діяльності студентів ЧНУ ім. П. Могили нами використовувалася анкета, один з блоків якої був розроблений на основі методики А.О. Реана та В.О. Якуніна «Вивчення мотивів навчальної діяльності студентів» [2, с. 434–437]. Ця методика була створена на кафедрі педагогічної психології Ленінградського університету у радянський період; вона має два варіанти, відмінності між якими визначаються процедурою проведення і відображені в інструкції до неї. Методика містить 16 запитань (мотивів), які були включені нами до анкети. Опитувані студенти мали прочитати список мотивів і обрати п'ять з них, найбільш значущих для них. Окрім того, анкета містила паспортичку, де респонденти вказували свою спеціальність, курс навчання, форму навчання, стать і вік. Перелік досліджуваних мотивів

навчальної діяльності студентів вказаний у таблиці 1.

Таблиця 1

Перелік досліджуваних мотивів навчальної діяльності студентів

№	Мотив
1	Стати висококваліфікованим фахівцем
2	Отримати диплом
3	Успішно продовжити навчання на подальших курсах
4	Успішно вчитися, скласти іспити на «добре» і «відмінно»
5	Постійно отримувати стипендію
6	Придбати глибокі і міцні знання
7	Бути постійно готовим до чергових занять
8	Не запускати вивчення предметів навчального циклу
9	Не відставати від однокурсників
10	Забезпечити успішність майбутньої професійної діяльності
11	Виконувати педагогічні вимоги
12	Досягти поваги викладачів
13	Бути прикладом для однокурсників
14	Домогтися схвалення батьків і оточуючих
15	Уникнути осуду і покарання за погане навчання
16	Отримати інтелектуальне задоволення

У сучасній науці є кілька класифікацій мотивів навчальної діяльності. З одного боку, мотиви навчальної діяльності поділяються на зовнішні (не пов'язані з навчальним процесом) і внутрішні (похідні від різних характеристик навчання) [1]. З іншого боку, О.М. Леонтьєв виділяє «мотиви-стимули» і «сенсотворчі» мотиви. «Одні мотиви, спонукаючи діяльність, разом з тим надають їй особистісного сенсу; ми будемо називати їх сенсотворчими мотивами. Інші, співіснуючі з ними, виконуючи роль спонукальних чинників (позитивних або негативних) – часом гостро емоційних, афективних, – позбавлені змістотворчих функцій; ми будемо умовно називати такі мотиви мотивами-стимулами» [4, с. 153].

Вдала класифікація мотивів навчання запропонована А.К. Марковою та ін. [5] За спрямуванням та рівнями автори виділяють дві групи мотивів, характеристика яких представлена в таблиці 2. Слід також додати, що в мотивації навчальної діяльності студентів завжди поєднуються власне навчальний і професійний компоненти. У зв'язку з цим у структурі навчальної мотивації студентів потрібно розрізняти власне навчальні мотиви і професійні мотиви, які визначають спрямованість активності студентів на професійну діяльність і різні її сторони. Як можна поба-

чити, методика А.О. Реана та В.О. Якуніна «Вивчення мотивів навчальної діяльності студентів» дає можливість вивчити значущість мотивів різного типу.

Після зібрання емпіричної інформації за допомогою анкетного опитування нами були проаналізовані отримані дані. Було зроблено одновимірний і двовимірний математико-статистичний аналіз отриманих даних і на його основі проведено ранжування мотивів навчальної дальності студентів за їх значущістю. Результати опитування студентів ЧНУ ім. П. Могили представлено в таблиці 3.

Як можна побачити з таблиці 3, найбільш значущими для опитаних студентів ЧНУ ім. П. Могили є такі мотиви: 1) стати висококвалі-

лікованим фахівцем; 2) придбати глибокі і міцні знання; 3) отримати диплом. Найменш значимими для них є такі мотиви: 1) виконувати педагогічні вимоги; 2) бути прикладом для однокурсників; 3) бути постійно готовим до чергових занять. Результати опитування студентів бюджетної форми навчання представлено в таблиці 4.

Як можна побачити з таблиці 4, найбільш значущими для опитаних студентів бюджетної форми навчання є такі мотиви: 1) стати висококвалікованим фахівцем; 2) отримати диплом; 3) забезпечити успішність майбутньої професійної діяльності. Найменш значимими для них є такі мотиви: 1) бути постійно готовим до чергових занять; 2) виконувати педагогічні

Таблиця 2

Класифікація мотивів навчальної діяльності за А.К. Марковою та ін.

Група мотивів	Характеристика	Підгрупа мотивів	Характеристика
Пізнавальні мотиви	Спрямовані на процес пізнання, підвищення ефективності його результатів – знань, умінь, навичок, а також на способи пізнання і придбання знань, прийоми і методи навчальної роботи, на підвищення ефективності цих способів і методів пізнання	Широкі пізнавальні мотиви	Спрямованість на знання
		Навчально-пізнавальні мотиви	Спрямованість на способи добування знань
		Мотиви самоосвіти	Спрямованість на способи самостійного поповнення знань
Соціальні мотиви	Характеризують активність учня щодо тих чи інших сторін взаємодії з іншою людиною в ході навчання, до результатів спільної діяльності і способів цих взаємодій, до підвищення ефективності результатів і способів цих взаємодій	Широкі соціальні мотиви	Обов'язок, відповідальність
		Вузькі соціальні або позиційні мотиви	Прагнення до схвалення оточуючих
		Мотиви соціального співробітництва	Прагнення опанувати способами взаємодії з оточуючими людьми

Таблиця 3

Рейтинг мотивів навчальної діяльності опитаних студентів

Позиція у рейтингу	Мотив	Н	%
1	Стати висококвалікованим фахівцем	200	72,5
3	Отримати диплом	200	65
9	Успішно продовжити навчання на подальших курсах	200	25,5
7	Успішно вчитися, складати іспити на «добре» і «відмінно»	200	32
6	Постійно отримувати стипендію	200	33
2	Придбати глибокі і міцні знання	200	66
14	Бути постійно готовим до чергових занять	200	12
10	Не запускати вивчення предметів навчального циклу	200	19
11	Не відставати від однокурсників	200	17,5
4	Забезпечити успішність майбутньої професійної діяльності	200	63
16	Виконувати педагогічні вимоги	200	8
12	Досягти поваги викладачів	200	17
15	Бути прикладом для однокурсників	200	11,5
8	Домогтися схвалення батьків і оточуючих	200	31
13	Уникнути осуду і покарання за погане навчання	200	14,5
5	Отримати інтелектуальне задоволення	200	56,5

Таблиця 4

Рейтинг мотивів навчальної діяльності студентів бюджетної форми навчання

Позиція у рейтингу	Мотив	N	%
1	Стати висококваліфікованим фахівцем	100	81
2	Отримати диплом	100	64
10	Успішно продовжити навчання на подальших курсах	100	17
7	Успішно вчитися, скласти іспити на «добре» і «відмінно»	100	29
6	Постійно отримувати стипендію	100	51
4	Придбати глибокі і міцні знання	100	62
16	Бути постійно готовим до чергових занять	100	7
14	Не запускати вивчення предметів навчального циклу	100	11
12	Не відставати від однокурсників	100	14
3	Забезпечити успішність майбутньої професійної діяльності	100	63
15	Виконувати педагогічні вимоги	100	9
9	Досягти поваги викладачів	100	18
11	Бути прикладом для однокурсників	100	16
8	Домогтися схвалення батьків і оточуючих	100	28
13	Уникнути осуду і покарання за погане навчання	100	13
5	Отримати інтелектуальне задоволення	100	59

Таблиця 5

Рейтинг мотивів навчальної діяльності студентів контрактної форми навчання

Позиція у рейтингу	Мотив	N	%
3	Стати висококваліфікованим фахівцем	100	64
2	Отримати диплом	100	66
7	Успішно продовжити навчання на подальших курсах	100	34
6	Успішно вчитися, скласти іспити на «добре» і «відмінно»	100	35
12	Постійно отримувати стипендію	100	15
1	Придбати глибокі і міцні знання	100	70
10	Бути постійно готовим до чергових занять	100	17
8	Не запускати вивчення предметів навчального циклу	100	27
9	Не відставати від однокурсників	100	21
4	Забезпечити успішність майбутньої професійної діяльності	100	63
13	Виконувати педагогічні вимоги	100	7
11	Досягти поваги викладачів	100	16
13	Бути прикладом для однокурсників	100	7
7	Домогтися схвалення батьків і оточуючих	100	34
11	Уникнути осуду і покарання за погане навчання	100	16
5	Отримати інтелектуальне задоволення	100	54

вимоги; 3) не запускати вивчення предметів навчального циклу. Результати опитування студентів контрактної форми навчання представлено в таблиці 5.

Як можна побачити з таблиці 5, найбільш значущими для опитаних студентів контрактної форми навчання є такі мотиви: 1) придбати глибокі і міцні знання; 2) отримати диплом; 3) стати висококваліфікованим фахівцем. Найменш значимими для них є такі мотиви: 1) виконувати педагогічні вимоги; 2) бути прикладом для однокурсників 3) постійно отримувати стипендію. У таблиці 6

представлено результати порівняльного аналізу мотивів навчальної діяльності студентів бюджетної і контрактної форм навчання.

Як можна побачити з таблиці 6, деякі мотиви мають доволі різну значущість для студентів бюджетної і контрактної форм навчання. Це стосується наступних мотивів:

– успішно продовжити навчання на подальших курсах. Цей мотив є значущим для 34% студентів контрактної форми навчання і лише для 17% студентів бюджетної форми навчання.

– бути постійно готовим до чергових занять. Цей мотив є значущим для 17% сту-

Мотиви навчальної діяльності студентів бюджетної і контрактної форм навчання

Мотив	%	
	Студенти бюджетної форми навчання (n=100)	Студенти контрактної форми навчання (n=100)
Стати висококваліфікованим фахівцем	81	64
Отримати диплом	64	66
Успішно продовжити навчання на подальших курсах	17	34
Успішно вчитися, скласти іспити на «добре» і «відмінно»	29	35
Постійно отримувати стипендію	51	15
Придбати глибокі і міцні знання	62	70
Бути постійно готовим до чергових занять	7	17
Не запускати вивчення предметів навчального циклу	11	27
Не відставати від однокурсників	14	21
Забезпечити успішність майбутньої професійної діяльності	63	63
Виконувати педагогічні вимоги	9	7
Досягти поваги викладачів	18	16
Бути прикладом для однокурсників	16	7
Домогтися схвалення батьків і оточуючих	28	34
Уникнути осуду і покарання за погане навчання	13	16
Отримати інтелектуальне задоволення	59	54

дентів контрактної форми навчання і лише для 7% студентів бюджетної форми навчання.

– не запускати вивчення предметів навчального циклу. Цей мотив є значущим для 27% студентів контрактної форми навчання і лише для 11% студентів бюджетної форми навчання.

– бути прикладом для однокурсників. Цей мотив є значущим для 16% студентів бюджетної форми навчання і лише для 7% студентів контрактної форми навчання.

– постійно отримувати стипендію. Цей мотив є значущим для 51% студентів бюджетної форми навчання і лише для 15% студентів контрактної форми навчання.

– стати висококваліфікованим фахівцем. Цей мотив є значущим для 81% студентів бюджетної форми навчання і лише для 64% студентів контрактної форми навчання.

Отже, для студентів бюджетної форми навчання є більш значущими такі мотиви, як «бути прикладом для однокурсників», «стати висококваліфікованим фахівцем» і «постійно отримувати стипендію», ніж для студентів контрактної форми навчання. А для студентів контрактної форми навчання є більш значущими такі мотиви, як «успішно продовжити навчання на подальших курсах», «бути постійно готовим до чергових занять» і «не запускати вивчення предметів навчального циклу», ніж для студентів бюджетної форми навчання.

Висновки з проведеного дослідження. В результаті проведеного автором анкет-

ного опитування серед студентів Чорноморського національного університету імені Петра Могили було з'ясовано і порівняно значущість різних мотивів навчальної діяльності для студентів бюджетної і контрактної форм навчання.

Найбільш значущими для студентів бюджетної форми навчання є такі мотиви: 1) стати висококваліфікованим фахівцем; 2) отримати диплом; 3) забезпечити успішність майбутньої професійної діяльності. Найменш значимими для них є такі мотиви: 1) бути постійно готовим до чергових занять; 2) виконувати педагогічні вимоги; 3) не запускати вивчення предметів навчального циклу. Окрім того, для студентів бюджетної форми навчання є більш значущими такі мотиви, як «бути прикладом для однокурсників», «стати висококваліфікованим фахівцем» і «постійно отримувати стипендію», ніж для студентів контрактної форми навчання.

Найбільш значущими для студентів контрактної форми навчання є такі мотиви: 1) придбати глибокі і міцні знання; 2) отримати диплом; 3) стати висококваліфікованим фахівцем. Найменш значимими для них є такі мотиви: 1) виконувати педагогічні вимоги; 2) бути прикладом для однокурсників 3) постійно отримувати стипендію. Окрім того, для студентів контрактної форми навчання є більш значущими такі мотиви, як «успішно продовжити навчання на подальших курсах», «бути постійно готовим до чергових занять» і «не запускати вивчення предметів навчального циклу», ніж для студентів бюджетної форми навчання.

Перспективою подальших наукових пошуків у цьому напрямі може бути порівняння мотивів навчальної діяльності студентів державних і приватних ЗВО. Це дасть можливість проаналізувати вплив типу навчального закладу на мотивацію навчальної діяльності студентів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Изучение мотивации поведения детей и подростков. За ред. Л. И. Божович и Л. В. Благондежиной. Москва : «Педагогика», 1972. 352 с.

2. Ильин Е.П. Мотивация и мотивы. Санкт-Петербург : Питер, 2002. 512 с.

3. Коваленко С.А. Контрактное обучение как фактор мотивации к успешной учёбе. *Человек. Сообщество. Управление.* 2009. № 1. С. 30–37.

4. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. Москва : Смысл, 2005. 352 с.

5. Маркова А.К., Матис Т.А., Орлов А.Б. Формирование мотивации учения: книга для учителя. Москва : Просвещение, 1990. 191 с.

PROBLEMS AND TENDENCIES OF DEVELOPMENT OF HIGHER EDUCATION IN UKRAINE

ПРОБЛЕМИ ТА ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ВИЩОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ

The article deals with notion of innovations in the higher education system of Ukraine. It is noted that there is another serious problem that affects the development of market mechanisms for regulating the education system. The main hypothesis of the study was that the processes of transformation of higher education institutions are directly dependent on how in the context of the Bologna Declaration changed the ideology of training in universities, formed new challenges for the educational process, in which the main place is given to education focused on personal development, on the formation of professional competence, sustainable motivation to learn throughout life.

The article reveals the results of an interview conducted as part of a research of the Department of Sociology and Political Science (National Aviation University, 2020), which covered the audience of teachers of higher education. The purpose of the survey was to assess the results of the implementation of innovations, various aspects of education and the educational process: the quality of education, the level of corporate culture, etc. by teachers of higher education institutions. The article states that the system of Ukrainian higher education is currently undergoing changes of a high degree of complexity caused by changes in the economic, organizational and socio-cultural conditions of universities. These transformations are expressed in the processes of reforming higher education; various ways and consequences of adaptation of higher education institutions to changing conditions, restructuring of relations on the labor market, as well as in the socio-cultural dynamics of motivations of higher education entities. To solve the problems of transformation of the institute of higher education, the publication of regional and departmental regulations that contribute to the institutionalization of the institution of higher education; on their basis – the development of local documents of the university, which regulate the process of creating new management structures of the organization in the field of quality management of education, multilevel training, international cooperation; systematic training of managers and increase funding from the budget to address these issues.

Key words: higher education, university, institute, innovation, transformation.

У статті здійснено аналіз поняття інновацій у системі вищої освіти України. Зазнача-

ється, що існує ще одна серйозна проблема, яка впливає на розвиток ринкових механізмів регулювання системи освіти. Основна гіпотеза дослідження полягала в тому, що процеси трансформації вищих навчальних закладів знаходяться в прямій залежності від того, як у контексті Болонської декларації змінилась ідеологія підготовки фахівців у вузах, сформувались нові завдання розвитку освітнього процесу, в якому основне місце приділяється освіті, орієнтованій на розвиток особистості, на формування професійної компетентності, стійкої мотивації до навчання протягом усього життя.

У статті розкриваються результати інтерв'ю, проведеного в рамках дослідження кафедрою соціології та політології (Національний авіаційний університет, 2021 р.), що охоплювало аудиторію викладачів вищого навчального закладу. Метою опитування було оцінювання викладачами вищих навчальних закладів результатів впровадження інновацій, різних аспектів навчання та навчально-виховного процесу: якості навчання, рівня корпоративної культури тощо. У статті зазначено, що система української вищої освіти нині зазнає змін високого ступеню складності, викликаних зміною економічних, організаційних і соціокультурних умов існування вишів. Ці трансформації виражаються в процесах реформування вищої школи; різноманітних способах і наслідках адаптації ЗВО до мінливих умов, реструктуризації відносин на ринку праці, а також у соціокультурній динаміці мотивації суб'єктів вищої освіти. Для вирішення завдань із трансформації інституту вищої освіти зазначено: видання регіональних та відомчих нормативних актів, що сприяють інституціоналізації діяльності установи вищої професійної освіти під час входження в єдиний європейський освітній простір; на їх основі – розроблення локальних документів ЗВО, які регламентують процес створення нових управлінських структур організації в галузі управління якістю освіти, багаторівневої підготовки, міжнародне співробітництво; систематичне підвищення кваліфікації управлінських кадрів і збільшення фінансування з коштів бюджету для вирішення цих проблем.

Ключові слова: вища освіта, університет, інститут, інновація, трансформація.

UDC 316.422: 378.1(477)
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2021.24.1.15>

Stryhul M.V.

Ph.D. in Sociology, Associate Professor, Associate Professor at the Department of Sociology and Political Science National Aviation University

Khomeriki O.A.

Doctor of Sociological Sciences, Professor, Head of the Department of Sociology and Political Science National Aviation University

Formulation of the problem. The problems recorded during the research and way of an exit from them to some extent allow to put forward the provision that for ensuring transformation of higher education at the level of the state conditions are created: Ukraine has signed the Bologna declaration, in the concept of modernization of native education its principles are considered, the Ministry of Education and Science has approved the normative documents considering existence of governing bodies of quality of edu-

cation in higher education institution, introduction of multilevel training of students, existence of the international exchanges of teachers and students.

The need for carrying out comparative estimates became aggravated need of the development of policy of higher education institutions in relation to processes of the European integration of the educational system (Bologna Process).

The main purpose of an empirical research is the identification of problem zones which

demand a profound understanding of processes, their adjustment taking into account requirements of entry of the Ukrainian higher education into the European education space. The developed forms to semistandard deep interview consider specifics socio-humanistic educations (fast renewability of knowledge, the subjective nature of judgment and perception of information streams, possible divergence of the European and Ukrainian installations as criteria of the cognitive field, etc.).

In methodical documents on holding an interview it is recommended to build assessment and to state judgments in comparison of the actual results to the norms offered by the Ministry of Education and Science of Ukraine. Estimating activity of higher school in chosen the directions, it was considered within the research program developed by the author which consisted of three stages and attracted both quantitative (poll), and qualitative methods.

Analysis of recent research and publications. Modern development of foreign education sociology is described in papers by M. Archer, J. Beaulieu, R. Boudon, J. Coleman, N. Luhmann, J. Meyer, J. Passeron. The authors mentioned consider the education system within the context of its socio-typological, morphogenetic, functional-systemic specific features, as an instrument of establishing distinctions, communication, gabitualization [1; 4]. All the processes mentioned are inherent in the system of education of both institutionalized and non-institutionalized forms. Institutionalization of the education system is accompanied by its establishment as a completely autonomous system able to develop following on from the limited interference of other social subsystems with its operation.

The attention of the Ukrainian sociological community is constantly drawn to education as a social institution and social aspects of higher education. Special attention is to be paid to the achievements sociologists of the second half of the 20th century including A. Astakhova, O. Dikova-Favorska, V. Dobrenkov, V. Nechaiev, S. Oksamytna, A. Osypov, Y. Podolska, M. Rutkevych, L. Rubin, L. Sokurianska, M. Titma, V. Turchenko, F. Filippov, A. Shereha, S. Shchudlo, O. Yakuba and other scholars. These authors studied issues regarding the role of education in the development of the society, in social mobility, life plans of youth and social characteristics of lecturers and teachers [3].

Major functional aspects of education should be considered within the framework of the systemic approach. Education is a sophisticated multifunctional system, and its operating efficiency can be estimated through analyzing the complex of objective connections of education as a society subsystem with other subsystems and taking into account their interinfluence [7].

The main material. Main objective of a research is the analysis of the of transformation in higher educational institutions in Kyiv.

The key tasks in the course of the expert poll have been set:

- to characterize the features of functioning of higher education institutions at realization of the principles of the Bologna declaration;
- to reveal the main sources of obtaining information on Bologna Process;
- to carry out the analysis of specifics of interaction of scientific and pedagogical and administrative structure during educational innovations in higher education institutions;
- to analyse approaches to management and estimates of introduction of innovations by heads, officials of higher education institutions, erudite, independent experts, analysts;
- to develop recommendations about introduction of the principles of the Bologna declaration in higher education institutions;
- to reveal the most problem zones in higher education, to systematize them.

The transformation of the Ukrainian higher education in the conditions of Bologna Process is considered as the object of research.

The main hypothesis of a research consists in the following: processes of transformation of higher educational institutions are in direct dependence on how in the context of innovations, new problems of development of educational process in which the main place is given to the education focused on development of the personality, on formation of professional competence, steady motivation to training during all life are formed [5].

Auxiliary hypotheses:

- processes of transformation of higher school depend on the developed conditions for professional development of heads and specialists of higher education institution on problems of reforming of higher school at the present stage, on specifics of interaction of pedagogical and administrative workers during reforms and also on active position of the management of higher education institution in the solution of these tasks;
- the main problem zones of higher education institutions are caused by problems of lack of financing.

The methods of application-oriented sociology directed to confirmation or a denial of the hypotheses made by the author and framing of recommendations became the main scientific methods of a research. The main methods of this applied research became:

- an interview with representatives of administration of the state and non-state universities;
- an interview with principals of labor union of Ukraine;
- an interview with scientists-experts from the sphere of the education and teachers.

The content of the interview has been directed to obtain the profound information concerning features and characteristics of administrative management by innovative processes in the surveyed higher education institutions, the main problems of introduction of innovations. The guide contained the questions concerning sources of those information channels on which the interview gains a question of assessment of activity of divisions of the university, a condition of implementation of innovations, assessment of results of multilevel training of students, of the personal relation of the interviewer to occurrence Ukraine in uniform European educational space, about demand in labor market of bachelors and masters, about threats on institutional barriers of native education at the present stage, the main problems of higher education [5].

An important condition for comparison is the community of welfare bases in the educational systems of Ukraine and the leading European countries. It is known that the Ukrainian higher education has developed under the influence of the European educational and cultural traditions. Therefore, communicating with respondents on a subject of changes in modern higher education, first of all their view of effectiveness of the introduction of the Bologna system and assessment of the main negatives and positives of reforming of modern education interested us. All respondents have complained on:

- *insufficient attention of the modern power to higher education;*
- *vulnerability of the rights of educators;*
- *shortcomings of introduction of the Bologna system, in particular small awareness of teachers on opportunities of the Bologna system.*

All respondents noted:

- *crisis insufficient funding of education and innovative technologies;*
- *lack of support of integration processes from the state, in particular academic mobility.*

Efforts of private higher education institutions with the low level of teaching and the lack of a concept of the state order for certain specialties creates prerequisites for: *commercializations of education, depreciation of a mission of education in general.*

The most widespread diseases which have struck the modern higher school:

nepotism; low level of the scientific sector in education; a weak work practice of students on a number of specialties; shift in popularity of a number of specialties which have already oversaturated labor market.

Transformation of higher education in perception of the management has to be followed by mass training of personnel. In higher education institution, especially state, not enough financing from the budget, therefore process goes very slowly is allocated for these purposes. Under-

standing relevance of the solution of this problem, heads allocate money from extrabudgetary funds, but they aren't enough.

For the solution of tasks of transformation of higher education institute were named such necessary conditions: *the publication of the regional and departmental regulations promoting an institutionalization (regulation) of activity of institution of higher professional education at entry into uniform European educational space; on their basis – development of the local documents of higher education institution regulating process of creation of new administrative structures of the organization in the field of education quality management; multilevel preparation; international cooperation; systematic professional development of administrative shots and increase in financing from budget funds for the solution of these problems.*

The analysis of answers of respondents of the sociological research found out the following:

– participants agree that of the state control admissible by results of activity of higher education institutions, but not throughout training. The statistics demonstrate that only the few non-state higher education institutions left at a boundary of criteria of state universities;

– the system of the Ukrainian higher education undergoes changes of high degree of complexity, the economic, organizational and sociocultural living conditions of higher education institutions caused by change now. These transformations are expressed in politically operated processes of reforming of higher school various ways and consequences of adaptation of higher education institutions to the changing conditions, a conversion of the relations in the labor market and also in sociocultural dynamics of motivations of the subjects of higher education.

Thus, in the sphere of higher education of Ukraine there were certain contradictions, main of which are:

- a contradiction between the sphere of higher education and labor market;
- contradictions in education system (the conflict between requirement of an education system and uselessness of knowledge);
- a contradiction in mentality of society (formation of “new mentality” in education: essential changes in the relation of students and teachers of higher educational institutions to training process) [8].

Conclusions. All above-stated allows to draw a conclusion that the current state of mechanisms of functioning of the Ukrainian higher education is in the process of search of the most effective ways of development of education in the occurrence of the national educational sphere to world education and scientific space.

From the point of view of the Ukrainian and European educational system, becomes pressing

need of time the solutions of a number of problems in the field of higher education of Ukraine, which have arisen in connection with the accession of the country to innovations. The National Institute of strategic researches has defined key problems of implementation of the requirements of the innovations in Ukraine [8].

So, according to experts, the next several years can be key and critical in the Ukrainian higher education taking into account that, first, in connection with demographic recession the number of entrants who will come to study to higher educational institutions will decrease. At the same time the offer of places in institutions will begin to exceed the real number of entrants that will lead to the competition where will win only those higher educational institutions which have positively proved in the education market. Secondly, the new law on higher education will be perhaps adopted which in a new way will define operating conditions of native education. So, the future of higher education of Ukraine substantially depends on political decisions on activity of the branch.

The autonomous rights of a higher educational institution have to provide an independent determination of content of training and structure of curricula. It means that it is necessary to revise the principles of formation of state standards, in particular:

- to define the obligatory subjects for all directions and specialities (for example the foreign language) and for the main directions, at that to recommend wide list of general education disciplines so as to the institute of higher education could choose those disciplines which correspond for the most to the speciality every educational program;

- to establish the minimum educational loading by obligatory disciplines (for example 3–5 disciplines);

- to establish the minimum educational loading by disciplines of branch standart (for example, 50%);

- the state has to record the minimum volume of an academic load necessary for obtaining this or that specialty for the purpose of further state recognition of the diploma.

At the same time it is possible to define such external factors, to opinion of experts influencing a crisis situation in the field of higher education in Ukraine:

- mass character of education (higher education becomes the general, at the same time students don't connect training in a higher edu-

cational institution with real competitiveness in labor market, and consider it social norm)

- education commercialization (the new form of export - receiving educational services by foreign students has appeared, at the same time the majority of educational programs adhere to the international, but not national quality standards);

- information transformation (the modern information network contains enough the general and subject knowledge - it demands from teachers of viewing of a form of delivery and assessment of knowledge in educational process);

- demographic recession (reduction of the number of graduates of the general schools with a simultaneous growth of a number of places for training in institutions of higher education of Ukraine that involves decrease in a competition and threatens with reduction of requirements to entrants);

- a break-up of generations among teachers (there is an aging pedagogical and research and educational personnel, at the same time there is no their updating).

The most important condition of an exit from a crisis situation of higher education is development and realization in practice of a new educational paradigm which has to be put in the maintenance of regional educational policy.

REFERENCES:

1. Альтбах Ф.Г. Высшее образование и WTO: безумие глобализации. *Alma Mater. Вестник высшей школы*. 2001. № 6. С. 39–42.
2. Бок Д. Университеты и будущее Америки. Москва : Изд-во ТГУ, 1993. 128 с.
3. Зоська Я.В. Соціокультурні чинники споживання послуг вищої освіти в регіоні : дис. ... на здобуття наук. ступеня канд. соціол. наук : 22.00.04. Запоріжжя, 2007. 176 с.
4. Archer M. *Social Origins of Educational Systems*. New York : IA Books, 2007. 215 p.
5. Khomeriki O.A. *Commercialization of education: world experience and ukrainian context*. Dnipro : Grani, 2015. Vol. 8 (124). P. 101–105.
6. Scott P. *The Crisis of the University*. London : Sydney Croom Helm, 1984. 277 p.
7. Strigul M.V. *Transformation of the University as a form of manifestation of economism and commercialization in the higher education system*. *Habitus*. Odessa, 2018. Vol. 5. P. 93–96.
8. Peculiarities of development and dynamics of economism and the commercialization of Ukrainian higher education. *Problems and Perspectives in Management / M. Stryhul et al.* 2019. Volume 17. Issue 2. P. 289–302.

СЕКЦІЯ 4 ЗАГАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ. ІСТОРІЯ ПСИХОЛОГІЇ

ЗАСТОСУВАННЯ АРТ-ТЕРАПІЇ У ПРОФІЛАКТИЦІ СТРЕСУ МОРЯКІВ APPLICATION OF ART THERAPY IN PREVENTION OF STRESS OF SEAFARERS

У статті розглянуто сукупність актуальних та потенційних ресурсів арт-терапії як методу, який має певні переваги у збереженні здоров'я моряків порівняно з іншими, традиційними формами діагностичної та корекційної роботи психолога. Проведено аналіз можливостей застосування арт-терапії у вирішенні практичних психокорекційних та профілактичних завдань у разі післястресових порушень, що полягають у можливості активного впровадження арт-терапії як ресурсозберігаючої технології в практичну діяльність фахівців, які займаються реабілітацією судових фахівців до рейсу, після рейсу та у міжрейсовий період. Показано, що розширення ресурсозберігаючих технологій соціально-психологічної та корекційної діяльності фахівця-психолога за допомогою арт-терапевтичних методів підвищить якість психокорекційної та профілактичної роботи серед категорії морських фахівців із вираженою тривожністю, яких відносять до групи ризику в управлінській діяльності і для яких рекомендовано регулярний психологічний супровід (індивідуальні консультації психолога, психологічні тренінги, саморегуляція поведінки та ін.) після закінчення кожного рейсу. У даному разі лікування розуміється як соціально-психологічне лікування, де зміна стереотипів поведінки та підвищення адаптаційних здібностей людини засобами художньої діяльності з урахуванням зовнішніх та внутрішніх ресурсів особистості мають профілактичний та ресурсозберігаючий напрям. Перспективність застосування арт-терапії у вирішенні практичних психокорекційних та профілактичних завдань серед категорії морських фахівців зумовлена її інтегративним та міждисциплінарним характером та потребує подальшого дослідження. Дослідження спрямоване на виявлення можливостей, узагальнення та поглиблення змісту арт-терапії як ресурсозберігаючої технології, актуалізацію її методів у неклінічних практиках із метою профілактики стресу у моряків. Це послужить рішенням реабілітаційних, корекційних та профілактичних завдань у сфері новацій арт-терапії з урахуванням особливостей професійної діяльності морських фахівців та забезпечення безпеки судноводіння.

Ключові слова: арт-терапія, моряки, ресурсозберігаюча технологія.

The set of actual and potential resources of art therapy as a method that has certain advantages in preserving the health of seafarers is considered in comparison with other traditional forms of diagnostic and corrective work of a psychologist. The analysis of the possibilities of using art therapy in solving practical psychocorrective and preventive tasks in the case of post-stress disorders, which consists in the possibility of actively introducing art therapy as a resource-saving technology in the practical activities of specialists involved in the rehabilitation of marine specialists during the voyage, after the voyage and during the inter-voyages. It is shown that the widespread use of resource-saving technologies in the socio-psychological and correctional activities of a specialist psychologist with the help of art-therapeutic methods will increase the quality of psychocorrective and preventive work among the category of marine specialists with severe anxiety who belong to the "risk" group in management activities, and, for whom regular psychological support is recommended (individual consultations of a psychologist, psychological trainings, self-regulation of behavior, etc.) after the end of each flight. In this case, treatment is understood as "social and psychological treatment", where changing the stereotypes of behavior and increasing the adaptive abilities of a person by means of artistic activity, taking into account the external and internal resources of the individual, has a preventive and resource-saving direction. The prospects of using art therapy in solving practical psychocorrective and preventive tasks among the category of marine specialists are due to its integrative and interdisciplinary nature and requires further research. This study is aimed at identifying opportunities, generalizing and deepening the content of art therapy as a resource-saving technology, updating its methods in non-clinical practices in order to prevent stress among seafarers. This will serve to solve rehabilitation, correctional and preventive tasks in the field of innovations in art therapy, taking into account the peculiarities of the professional activities of marine specialists and ensuring the safety of navigation.

Key words: art therapy, sailors, resource-saving technology.

УДК 159.9378.3:159.923.31:616.61:611.9
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2021.24.1.16>

Бондаревич С.М.

к.психол.н.,
доцент кафедри практичної психології
Одеський національний морський
університет

Корибут-Вишневецька М.-Л.Ю.

студентка III курсу
Одеський національний морський
університет

Постановка проблеми. Останнім часом серед науковців та практиків у морегосподарській галузі різко посилюється інтерес до вивчення потреб сучасного судового фахівця. У професійній діяльності моряка є ціла низка чинників, які сприяють виникненню стресової

реакції організму внаслідок перевтоми, негативних емоцій за час перебування членів екіпажу у довготривалій робочий період рейсу, що іноді триває до 5–8–12 місяців [1, с. 49–56].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз наукових досліджень доводить,

що категорія морських фахівців із вираженою тривожністю повинна розглядатися як група «ризик». У даному разі часто рекомендують проходити регулярний психологічний супровід, який повинен включати: індивідуальні консультації психолога, психологічні тренінги, саморегуляцію поведінки та ін. саме після закінчення кожного рейсу [2, с. 103–105].

Застосування методів арт-терапії полягає у тому, що за її допомогою можна на символічному рівні як висловити, так і дослідити найрізноманітніші почуття чи емоції людини: любов, ненависть, образу, злість, страх, радість чи інше [5]. Метою арт-терапії є самовираження, розширення особистого досвіду, самопізнання, внутрішня інтеграція особистості (різних її аспектів та компонентів) з інтеграцією із зовнішньою реальністю (соціальною, етнічною, культурною). Разом із тим найчастіше перед психологами, які працюють у морегосподарській галузі, гостро постає вибір методів діагностики та психокорекційного впливу. Не всі проблеми психологічного супроводу морських фахівців розглянуто достатньо. Зокрема, недостатньо розглянуто можливість її ресурсозберігаючих технологій та її ресурсотворчого напрямку.

Актуальність застосування методів арт-терапії у практичній діяльності в умовах праці суднового персоналу зумовлена тим, що її застосування розширює діапазон діагностичних та психотерапевтичних методів своїм нетрадиційним, творчим підходом, де набуває психопрофілактичний, соціалізуючий, корекційний напрями.

Постановка завдання. Основна мета дослідження – провести аналіз психокорекційного впливу методів арт-терапії, які може використовувати психолог-фахівець, в умовах праці суднового персоналу та після закінчення рейсу для вирішення завдань щодо збереження здоров'я моряків та безпеки судноводіння.

Виклад основного матеріалу дослідження. Звичним явищем для роботи в морі стає професійний психоемоційний стрес. Фактично будь-яка службова ситуація може стати або вже є потенційним джерелом стресу. Як відзначають дослідники, психологічні чинники умов праці моряків пов'язані з роботою у замкнутому просторі, сенсорній депривації, з підвищеною відповідальністю, жорсткою регламентацією вахтової циклограми діяльності, однотипним ландшафтом, обмеженими можливостями задоволення культурних потреб і спілкування, статевою дезадаптацією, тривалим емоційним напруженням, потребою у звичайних соціальних умовах для проживання, екстремальними чинниками умов праці, психосоціальними розладами [2, с. 103–105].

Постійне перебування у стані стресу призводить до згасання ентузіазму, розчарування у роботі, спустошеності, професійного вигорання, коли людина абсолютно втрачає професійний інтерес.

За даними авторів, під час вивчення впливу стресу на формування адаптивних можливостей у моряків стрес-фактори лежать в основі функціональної напруги, фізіологічного стомлення, психосоматичних захворювань, професійного вигорання [3, с. 66–73; 4, с. 47–56]. Важливими чинниками зовнішнього соціального середовища для моряків стають потреба у звичайних соціальних зручностях, нормальних взаєминах в екіпажі, жіночому оточенні, потреба залишатися наодинці із самим собою [2, с. 103–105]. Особливу значущість ці чинники набувають для екстравертів, які гірше переживають тривалу психосенсорну ізоляцію у силу схильності до надмірного емоційного контакту та необхідності постійного спілкування. Для інтровертів і екстравертів тривалі психотравмуючі ситуації можуть у деяких випадках призводити до значних змін емоційного благополуччя. Також важливою є проблема розумного проведення моряками вільного часу як в умовах рейсу, так і в міжрейсовий час.

Аналіз умов праці на морі з урахуванням суднового середовища показав, що на організм моряка впливають різні зовнішні і внутрішні стрес-негативні чинники протягом тривалого часу [1, с. 49–56]. Будь-яке психоемоційне навантаження внаслідок стресової напруги може розвиватися за своїм індивідуальним планом та змінюватися у широкому діапазоні величин залежності від типу вищої нервової діяльності, вегетативного реагування, психофізіологічного статусу або функціональних резервів організму людини.

Сучасне визначення арт-терапії представляє її як метод художньої терапії, спрямований на корекцію емоційної, когнітивної, комунікативної, регулятивної сфери особистості, призводить до розвитку особистісного потенціалу, розкриття творчого потенціалу людини як особистості. За допомогою методів арт-терапії (малюнкових методів або комплексного впливу) найчастіше знижуються неусвідомлювані агресивні тенденції, тривожність, виявляється депресивний фон, психологічні травми. Арт-терапевтичні заняття ефективні для осіб із порушенням адаптації та індивідів, які мають труднощі зі спілкуванням або з високою тривожністю [5; 8].

Учені виділяють три основні підходи до арт-терапії: аналітична арт-терапія, чи психодинамічний підхід, який засновано на вільному самовираженні, він сприяє усвідомленню глибинних смислів свідомості людини, прискорює та полегшує вербалізацію переживань; арт-терапія у екзистенційно-гуманіс-

тичному підході звертає увагу на те, як саме людина проживає «зараз і тепер» у творчості ті почуття, які існують у неї «тут і зараз», виділяючи цінність саме творчого процесу, не надаючи особливого значення кінцевому продукту; особливістю клінічної, або медичної, арт-терапії є її спрямованість на надання психокоригуючого впливу [6; 7, с. 86–101]. У зв'язку із цим особливого значення набувають діагностичні та корекційні можливості арт-терапії.

Арт-терапія є найбільш давньою формою корекції емоційного стану. Вона є найбільш м'яким способом лікування, який спирається на зовнішні та внутрішні ресурсозберігаючі технології.

На думку дослідників, вплив арт-терапії засновано на тому, що вона працює із вродженою здатністю людини до творчості чи гри. Із віком більшість із нас утрачає, забуває цей спосіб зняття напруги та контакту зі своїм «Я», своїм внутрішнім світом. У процесі творчості відбувається не лише корекція емоційно-чуттєвого стану, а й здійснюється трансформація стереотипних стратегій сприйняття людиною себе та світу [5]. Завдання застосування методів арт-терапевтичної психодіагностики різні, вони залежать від сфер практичної роботи фахівця-психолога, а також від використовуваної їм моделі (рис. 1).

Так, наприклад, в аспекті клінічного застосування ці завдання можуть бути диференційованими залежно від об'єкта дослідження: 1. об'єкт дослідження – окремо взятий клієнт – цілісна особистість клієнта (психічні процеси, стани, особливості особистості – системи відносин клієнта); 2. об'єкт дослідження – цілісна система групи або сім'ї. Учені доводять, що показаннями для арт-терапії є: труднощі емоційного розвитку, стрес, депресія, зниження

настрою, емоційна нестійкість, імпульсивність емоційних реакцій, переживання емоційного відкидання іншими людьми, почуття самотності, міжособистісні конфлікти, незадоволеність сімейними відносинами, ревності, підвищена тривожність, страхи, фобії, негативна «Я-концепція», низька самооцінка [5; 7]. Це так звана, група «ризик» категорії морських фахівців, до якої відносять командний склад судна.

За даними дослідників, незважаючи на високу психічну стійкість, емоційну лабільність та найменшу схильність до нервових зривів серед судових фахівців, до 16% капітанів мають високий рівень нейротизму, психотизму та особистісної тривожності, саме це може супроводжуватися схильністю до асоціальної поведінки, вживанням алкоголю, наркотиків, підвищеною конфліктністю і дратівливістю. Дану категорію морських фахівців необхідно розглядати як групу «ризик» в управлінській діяльності [2, с. 103–105].

Якщо такому фахівцю не рекомендувати регулярний психологічний супровід, то в разі виникнення складної виробничої ситуації у морі можливе очікування несприятливого професійного прогнозу. Висока тривожність стає причиною неадекватного реагування на небезпечну ситуацію, складності вирішення професійних завдань у період обмеження часу. Низька тривожність, навпаки, може свідчити про байдужість та неготовність фахівця до вирішення професійних завдань, надійність професійної діяльності буде значно нижчою. Психологічний супровід у міжрейсовий період тут також стає актуальним. Отже, саме властивості темпераменту та особистісна тривожність є одними із чинників професійної діяльності. Як доводять автори, досвід не захищає від помилок професійної діяльності, а надійність

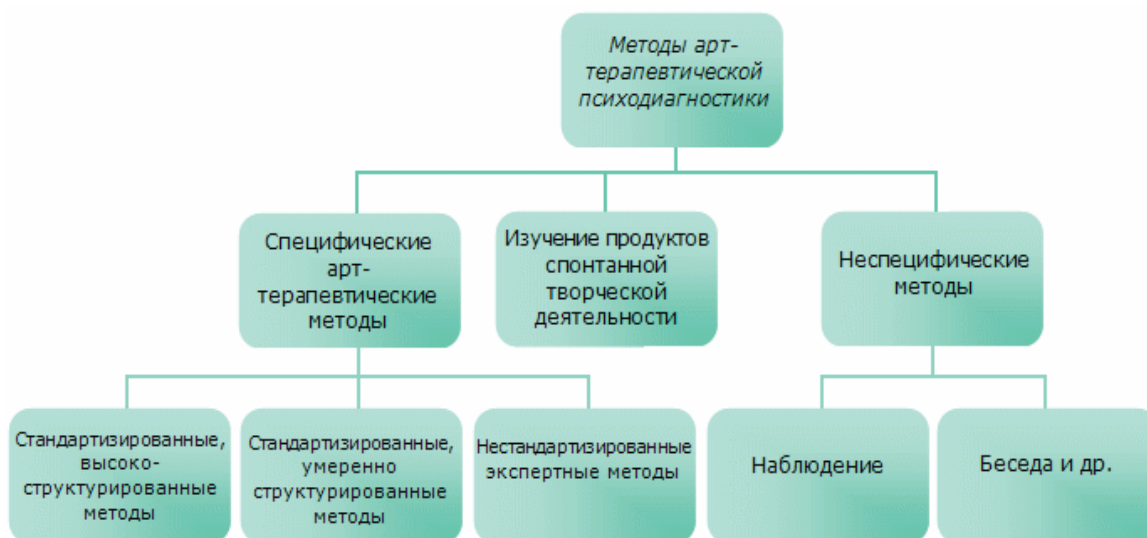

Рис. 1. Класифікація методів арт-терапевтичної психодіагностики

людини має межі та зумовлена властивостями особистості й віковими змінами. Наприклад, серед старших помічників капітана групи «ризик» становлять до 20% фахівців. Високі показники нейротизму, психотизму і ситуативної тривожності (високої і низької) спостерігаються у осіб середнього віку (46–55 років), які зумовлені ситуаціями професійної діяльності [3, с. 66–73; 4, с. 47–56].

Отже, особливої уваги потребують судові фахівці з високими показниками нейротизму, психотизму та особистісної тривожності, які потрапили у так звану групу «ризик» та вимагають психологічного супроводу, тобто спеціальної психологічної підготовки, яка передбачає не просте виконання рекомендацій психолога, а усвідомлення необхідності їх виконувати. У цьому разі саме арт-терапевтичний ресурсний підхід надає можливість особистості соціально прийнятний вихід негативним почуттям чи агресії; опрацювання пригнічених думок та почуттів; концентрації уваги на відчуттях і почуттях; розвиток творчих здібностей та підвищення самооцінки.

Образотворча діяльність розглядається в арт-терапії як терапевтичний процес, призначений для «зцілення душі». Зарубіжні і вітчизняні фахівці підкреслюють значний діагностичний потенціал творчої продукції арт-терапевтичної роботи, вона дає змогу висловити внутрішні, глибинні переживання, побачити яскраву індивідуальність кожної особистості [5; 9, с. 75–82].

В арт-терапії діагностичний та терапевтичний процеси протікають одночасно за допомогою захоплюючої спонтанної творчості. У результаті легше встановлюються емоційні, довірчі відносини та комунікативні контакти між сторонами, включеними у діагностичний процес. Це особливо значимо, якщо суб'єкт переживає сильну тривогу або напругу, яка виникає у ситуаціях традиційного обстеження.

У терапевтичному малюванні ситуація діагностики менш помітна, як правило, вона не усвідомлюється учасниками будь-якого віку та не провокує реакцій захисного характеру. Тому основа діагностичного матеріалу в арт-терапії – це образотворча продукція, вона зближує її з проєктивними малюнковими тетами [6].

Так, за даними автора, в арт-терапії замість незалежної інтерпретації формальних ознак малюнка психолог спирається на систему значень чи асоціацій самого автора, використовуючи різноманітні мовні стратегії, відстежуючі особливості його міміки, рухів, невербальної звукової експресії та інших реакцій. Тому образотворчий продукт – це відображення індивідуальності психологічних властивостей автора, його світовідчуття, а сам малюнок є проєктивним по відношенню до внутрішнього

психічного стану особистості. Він відображає приховані особливості соціальних обставин розвитку, сімейної ситуації, емоційне або фізичне самопочуття. Малюнок знімає психологічний захист, прояснює приховані смисли, відтворює ставлення до себе, у тому числі неусвідомлюване, проявляє занижену самооцінку, самоіронію, самобичування. Отже, проєктивні методики дають можливість дізнатися, що людина думає і відчуває насправді. За даними дослідників, діагностичні арт-методи такі: малюнок людини (тести Ф. Гудінаф, Д. Харріса), «Дерево» (К. Кох), «Будинок – дерево – людина» (Д. Бук); малюнок сім'ї (В. Вульф, В. Хьюлс, Р.К. Берні, С. К. Кауфман) та ін. [6].

Відмінні ознаки проєктивних та терапевтичних арт-методів включають: 1) невизначеність стимульного матеріалу або інструкції до завдання, завдяки чому особистість має відносну свободу у виборі відповіді або тактики поведінки; 2) діяльність людини протікає в атмосфері доброзичливості та за повної відсутності оцінного ставлення з боку експериментатора. Це, а також те, що випробуваний зазвичай не знає, що у його відповідях має діагностичну значимість, призводить до максимальної проєкції особистості, необмежованої соціальними нормами оцінок; 3) проєктивні методики вимірюють не ту чи іншу психічну функцію, а свого роду модус особистості у її взаєминах із соціальним оточенням. У цих підходах є істотні відмінності, які для наочності представлено в табл. 1.

На думку дослідників, перевага проєктивних методів пов'язана з тим, що їхня мета зазвичай замаскована, випробуваний не може вгадати способи інтерпретації діагностичних показників та їх зв'язок із тими чи іншими проявами особистості, тому він не вдається до маскуванню, спотворення, захисних реакцій під час обстеження. Але дослідники все частіше розглядають проєктивні методики як клінічні інструменти, які можуть служити додатковим якісним засобом ведення діалогу з обстежуваним пацієнтом [7, с. 86–101; 9, с. 75–82].

Формальні характеристики проєктивних прийомів зумовлюють особливу стратегію дослідження. Передусім це стосується поведінки дослідника та випробуваного: фахівець стає його партнером, доброзичливим та розуміючим співрозмовником; випробуваний же у такій ситуації переживає своєрідний «катарсис».

Отже, пріоритетним значенням в арт-терапії стає турбота про людину. Лікування розуміється як соціально-психологічне лікування, зміна стереотипів поведінки та підвищення адаптаційних здібностей людини засобами художньої діяльності з урахуванням зовнішніх

та внутрішніх ресурсів особистості. Тому це – ресурсозберігаючі технології.

У профконсультуванні методи діагностики із застосуванням проєктивних методів арт-терапії можуть використовуватися для визначення справжніх мотивів до вибору професії, аналізу своїх інтересів та захоплень, ставлення до себе або інших людей, дослідження провідних життєвих цінностей, планів та уявлень про майбутнє, визначення складу турбот чи занепокоєнь, джерел страху, проблем, витіснених комплексів та ін. [5; 8].

Так, у проєктивних графічних методах образотворчий образ для фахівця – це діагностичний матеріал. При цьому використовуються стандартні шкали формальних елементів. Проводиться структурне (або формально-структурне) розчленовування малюнка, якісний та кількісний аналіз характерних деталей, інтерпретація з метою з'ясування індивідуально-особистісних характеристик автора графічного продукту; відстежуються особливості оформлення, композиції, перспективи, пропорцій, ліній, штриха, освітлення формально-стильові особливості зображення, ураховується частота народження певних параметрів. Цей рівень інтерпретації малюнків визначається як технологічний [6].

Особливості соціальних обставин розвитку, сімейна ситуація, емоційне і фізичне самопочуття, а також інші подібні чинники впливають на побудову художнього образу, композицію, використання простору кольору, символіку, характер руху. Категорія діагностики в арт-терапії є багатограним комплексним феноменом у контексті лонгitudного дослідження людини. Навіть каракулі володіють високим діагностичним потенціалом та розцінюються як індикатор самопізнання або соціальної зрілості особистості, це передається структурою каракулей.

Графічні методи надають людині можливість самій не тільки проєктувати реальність, а й по-своєму інтерпретувати її, спираючись на ресурси самої особистості. Це робить даний психотерапевтичний напрям ресурсозберігаючим.

Отриманий результат значною мірою несе на собі відбиток особистості, її настрою, стану, почуттів, особливостей внутрішнього світу. Арт-терапевтична інтерпретація супроводжується також зворотним вербальним зв'язком, заснованим на рефлексії самого «художника», що спонукає його до самостійного усвідомлення змісту свого внутрішнього світу, побачити пріоритетні орієнтири на власні асоціації, невербальну поведінку і вербальну експресію.

За даними авторів, мова арт-терапії як інтегрованої галузі знання, по суті, є моделлю штучної мови та має спеціальне призначення. У терапевтичному світі, заснованому

на гуманістичних принципах, за невербальною або метафоричною експресією зарезервовано термін «експресивна терапія» (від англ. «висловлює», «виразний»). Це комплекс різноманітних форм творчого (художнього) самовираження із застосуванням руху малювання, живопису, скульптури та музики, вокалізації й імпровізації в умовах забезпечення підтримки людини з метою стимулювати її особистісне зростання, розвиток та лікування [5; 6].

Таким чином, використання методів арт-терапії дає змогу сформувати у індивіда позитивну установку по відношенню до навколишнього світу, набути навичок вибору і прийняття рішень, навчитися адекватним способам реагування в проблемних і стресових ситуаціях, що, своєю чергою, також позитивно впливає на його розвиток як особистості. Це надає їй ресурсозберігаючий напрям психокорекційної діяльності.

Технології арт-терапії відрізняються творчою варіативністю, адже символічна мова малюнка точніше, ніж слова, передає зміст внутрішнього світу особистості, природний і привабливий, зрозумілий у будь-якому віці людям різних культур. Процедурний бік арт-терапевтичних методів, визначена алгоритмічність дій, притаманна ресурсозберігаючим технологіям, вираженим у структурованих арт-терапевтичних заняттях, дають змогу відтворювати та транслювати прийоми, методики, процедури, а також отримувати передбачувані результати.

Висновки з проведеного дослідження.

Таким чином, використання сукупності актуальних і потенційних ресурсів арт-терапії як методу має певні переваги у збереженні здоров'я моряків порівняно з іншими, традиційними формами діагностичної та корекційної роботи психолога.

Можливості застосування арт-терапії у вирішенні практичних психокорекційних та профілактичних завдань у разі післястресових порушень моряків полягають у можливості активного впровадження арт-терапії як ресурсозберігаючої технології у практичну діяльність фахівців, які займаються реабілітацією судових фахівців до рейсу, після рейсу та у міжрейсовий періоди.

Розширення ресурсозберігаючих технологій соціально-психологічної та корекційної діяльності фахівця-психолога за допомогою арт-терапевтичних методів підвищить якість як психокорекційної, так і профілактичної роботи серед категорії морських фахівців із вираженою тривожністю, які відносяться до групи ризику в управлінській діяльності і для яких рекомендовано регулярний психологічний супровід (індивідуальні консультації психолога, психологічні тренінги, саморегуляція поведінки та ін.) після закінчення кожного рейсу.

Таблиця 1

Порівнянні ознаки проєктивних та арт-терапевтичних методик

№	Порівнянні ознаки	Проєктивний малюнок	Арт-терапія (терапевтичне малювання)
1.	Цілі	Діагностична Діагностична	Психотерапевтична Комунікативна Розвиваюча
2.	Діагностичний матеріал, продукт	Малюнок Постмалюнкове опитування	Малюнок Продукт художньої творчості Вербальна комунікація Невербальна комунікація
3.	Тема завдання	Обмежена. Тема, зміст завдання, інструкція чітка до верифікованого тесту	Визначається логікою арт-терапії, може бути вільною
4.	Психологічні механізми	Проєкція	Проєкція Перенос Контрперенос
5.	Інтерпретація результатів	Якісна та кількісна обробка, відповідно до стандартизованих критеріїв. Технологічний рівень інтерпретації	Вимірювання в строгому сенсі не застосовується. Герменевтичний підхід до інтерпретації Мовна комунікація, зворотний зв'язок, розуміння в поєднанні з інтерпретацією
6.	Участь фахівця	Допускається відсутність під час тестування	Обов'язкова присутність арт-терапевта

Перспективи застосування арт-терапії у вирішенні практичних психокорекційних та профілактичних завдань серед категорії морських фахівців зумовлені її міждисциплінарним характером. У даному разі лікування розуміється як соціально-психологічне лікування, де зміна стереотипів поведінки та підвищення адаптаційних здібностей людини засобами художньої діяльності з урахуванням зовнішніх та внутрішніх ресурсів особистості мають профілактичний та ресурсозберігаючий напрям.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Кубасов Р.В. Условия жизнедеятельности экипажа на борту морского судна (обзор литературы). *Вестник Государственного университета морского и речного флота имени адмирала С.О. Макарова*. 2016. № 2(36). С. 49–56.
2. Рымина Т.Н., Пятырова Е.В. Особенности воздействия стресса на работников плавсостава в условиях работы в море. *Здоровье. Медицинская экология. Наука*. 2014. № 4(58). С. 103–105.
3. Состояние здоровья моряков по результатам предварительных и периодических осмотров /

Б.В. Панов и др. *Сообщение первое: медико-статистическая характеристика моряков. Актуальные проблемы транспортной медицины*. 2013. № 3(33). С. 66–73.

4. Состояние здоровья моряков по результатам предварительных и периодических осмотров / Б.В. Панов и др. *Сообщение второе: показатели заболеваемости моряков разных возрастных и стажевых групп. Актуальные проблемы транспортной медицины*. 2013. № 3(34). С. 47–56.

5. Копытин А.И. Методы арт-терапии в преодолении последствий травматического стресса. Москва : КогитоЦентр, 2014. 208 с.

6. Лебедева Л.Д. Практика арт-терапии: подходы, диагностика, система занятий. Санкт-Петербург : Речь, 2003. 256 с.

7. Володина К.А. Применение арт-терапии в деятельности практического психолога в организации. *Организационная психология*. 2017. Т. 7. № 2. С. 86–101.

8. Киселева М.В. Арт-терапия в психологическом консультировании. Санкт-Петербург : Речь, 2014. 64 с.

9. Цветкова И.В. Практическое использование методов арт-терапии в семейном консультировании. *Aspectus*. 2016. № 3. С. 75–82.

ОСОБЛИВОСТІ ПРОСОЦІАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ СТУДЕНТІВ У ПЕРІОД ПАНДЕМІЇ COVID-19

FEATURES OF PROSOCIAL BEHAVIOR OF STUDENTS DURING THE COVID-19 PANDEMIC

У статті розглянуто феномен просоціальної поведінки. Зазначено, що просоціальна поведінка являє собою складну поведінку, що поступово формується протягом життя, опосередковується багатьма факторами, зокрема рівнем емпатії, ціннісними орієнтаціями, альтруїзмом, емоційним інтелектом, переконаннями, рівнем соціальної бажаності. В результаті проведеного теоретичного дослідження було виявлено, що розвиток просоціальної поведінки є динамічним процесом, мотиви якого можуть бути соціальними, альтруїстичними чи егоїстичними, а форми виявлення можуть широко варіюватись. Увагу приділено дослідженню просоціальної поведінки студентів у період пандемії COVID-19, показано, що психічне здоров'я молоді може бути вразливим до наслідків пандемії. Встановлено, що просоціальна поведінка є важливою формою соціальної підтримки та чинить позитивний вплив на психічне здоров'я за рахунок автономії, відчуття власної компетентності, сприяє підвищенню рівня емоційного та психологічного благополуччя, переживанню позитивних емоцій та психологічного розвитку. За результатами емпіричного дослідження було встановлено, що просоціальна поведінка студентів у період пандемії не опосередковується рівнем екстраверсії, нейротизму та емоційної стійкості. Цей результат може відображати те, що просоціальна поведінка більше залежить від ситуативних факторів, ніж від психофізіологічних характеристик особистості. Дослідження студентів дало змогу встановити, що існує зв'язок між просоціальною поведінкою та емоційним інтелектом. Студенти з високим рівнем емоційного інтелекту мають більший словниковий запас емоцій, краще усвідомлюють власні мотиви та потреби іншої людини, здатні до управління своїми емоціями, гнучкої та автономної поведінки, отже, виявляють різні форми просоціальної поведінки. При цьому альтруїстична просоціальна поведінка більше обумовлюється ціннісними орієнтаціями, установками, рівнем соціальної відповідальності, ніж емоційним інтелектом. Просоціальна поведінка студентів сприяє підтримці інших людей, консолідації суспільства та збереженню психічного здоров'я.

Ключові слова: студенти, просоціальна поведінка, особистісні властивості, емо-

ційна стійкість, емоційний інтелект, психічне здоров'я, Covid-19.

The article considers the phenomenon of prosocial behavior. It is noted that social behavior is a complex behavior that is gradually formed, mediated by many factors, including the level of empathy, values, altruism, emotional intelligence, beliefs, and the level of social desirability. As a result of theoretical research, it was found that the development of prosocial behavior is a dynamic process, the motives of which can be social, altruistic or selfish, and the forms of detection can vary widely. Attention is paid to the study of prosocial behavior during the pandemic COVID-19; it is shown that the mental health of young people may be vulnerable to the effects of the pandemic. It has been established that prosocial behavior is an important form of social support and has a positive effect on mental health through autonomy, self-competence, promotes emotional and psychological well-being, experiencing positive emotions, eudemonic well-being and psychological prosperity. According to empirical research, prosocial behavior of students during the pandemic is not mediated by the level of extraversion, neuroticism and emotional stability. This result may reflect the fact that prosocial behavior depends more on situational factors than on the psychophysiological characteristics of a person, impulsiveness. The study of students found that there is a link between prosocial behavior and emotional intelligence. Students with a high level of emotional intelligence have a greater vocabulary of emotions, are better aware of their own motives and needs of another person, able to manage their emotions, have flexible and autonomous behavior and, therefore, show different forms of prosocial behavior. At the same time, altruistic prosocial behavior is determined to a greater extent by value orientations, attitudes, level of social responsibility than by emotional intelligence. It is shown that public prosocial behavior is not associated with emotional intelligence, because it is largely mediated by the desire to increase social status, conformism and is manifested only in the presence of other people. Students' prosocial behavior during the Covid-19 pandemic helps support others, consolidate society, and maintain mental health.

Key words: students, prosocial behavior, personality traits, emotional stability, emotional intelligence, mental health, Covid-19.

УДК 159.9.072.432
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2021.24.1.17>

Волков Д.С.

к.психол.н.,
доцент кафедри загальної психології
та патопсихології
Дніпровський національний університет
імені Олеся Гончара

Черних О.А.

аспірантка кафедри загальної
психології та патопсихології
Дніпровський національний університет
імені Олеся Гончара

Постановка проблеми. Сьогодення характеризується численними змінами, трансформаційними процесами, необхідністю адаптуватися до нових умов життя, що, зокрема, пов'язані з пандемією Covid-19. Хоча студенти не є пріоритетною групою з точки зору превентивних заходів під час пандемії, однак психічне здоров'я молоді може бути вразливим до наслідків пандемії. Психічне здоров'я молодих людей привертає увагу

дослідників через можливість маніфестації у цей період багатьох психічних захворювань, які можуть вплинути на подальший розвиток особистості. Карантинні заходи в період пандемії суттєво вплинули на життя та здоров'я всього людства, особливо молоді, привели до підвищення соціальної ізоляції та тривожності [14, с. 5; 26, с. 1]; загострення переживання травматичного стресу та депресії [24, с. 17]; збільшення залежності від Інтер-

нету та смартфонів, а також поширення шкідливих звичок [17, с. 355; 25, с. 1].

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Особливої уваги в сучасних умовах потребує дослідження тих ресурсів, що сприяють збереженню психічного здоров'я, підтримки людей та консолідації суспільства. Так, низкою вчених, таких як О. Каррі (O. Curry), Л. Роуланд (L. Rowland), К. ВанЛісса (C. VanLissa), С. Злотовіц (S. Zlotowitz), Дж. МакАлані (J. McAlaney), Х. Уайтхаус (H. Whitehouse), Ф. Мартела (F. Martela), Р. Райан (R. Ryan), підкреслюється роль просоціальної поведінки та альтруїзму як важливих факторів, що сприяють підтримці психологічного благополуччя та психічного здоров'я [15, с. 320; 22, с. 351; 24, с. 21].

Таким чином, актуальним є дослідження просоціальної поведінки як ресурсу для студентства у період пандемії.

Постановка завдання. Метою статті є висвітлення результатів дослідження особливостей просоціальної поведінки студентів у період пандемії Covid-19.

Виклад основного матеріалу дослідження. Просоціальна поведінка досліджувалась у роботах таких вітчизняних науковців, як В.В. Абраменкова, Л.І. Божович, О.О. Буковська, О.Л. Гірченко, О.О. Єжова, В.І. Кириченко, Н.В. Кухтова, О.М. Кушнір, І.Я. Мельник, В.Б. Нечерда, М.В. Петренко, Т.В. Тарасова, А.І. Уханова, та в працях таких зарубіжних дослідників, як Д. Бар-Таль (D. Bar-Tal), Д. Батсон (D. Batson), Х. Бейлін (H. Beilin), Р. Бенабу (R. Benabou), Дж. Довідіо (J. Dovidio), Н. Айзенберг (N. Eisenberg), Т. Грайтемайер (T. Greitemeyer), С. Освальд (S. Osswald), Л. Пеннер (L. Penner), Ж. Піліавін (J. Piliavin), А. Пауелл (A. Powell), Дж. Тіроль (J. Tirole).

Розкривали прояви просоціальної поведінки у своїх роботах в період пандемії В. Као (W. Cao), О. Каррі (O. Curry), З. Фанг (Z. Fang), М. Хан (M. Han), Г. Хоу (G. Hou), Д. Лін (D. Lin), Ф. Мартела (F. Martela), Дж. Маклейні (J. McAlaney), Д. Операріо (D. Operario), Л. Роуланд (L. Rowland), Р. Раян (R. Ryan), С. ВанЛісса (C. VanLissa), Ч. Ван (C. Wang), Х. Уайтхаус (H. Whitehouse), Х. Жао (H. Zhao), С. Злотовіц (S. Zlotowitz.), Ш. Сан (S. Sun).

Вивченню просоціальності та просоціальної поведінки студентів та учнів присвятили свої роботи Н.В. Корчакова, Р.В. Павелків, К. Баррі (C. Barry), К. Делуччі (K. Delucchi), Л. Філісетті (L. Filisetti), Д. Джонсон (D. Johnson), Л. Луні (L. Looney), Д. Соломон (D. Solomon), М. Ватсон (M. Watson), К. Вентцель (K. Wentzel).

Термін «просоціальна поведінка» був введений Дж. Брайаном (J. Brian) [8, с. 134]. Попри те, що філософи, митці, письменники завжди намагались осягнути мотиви допомоги одній людині іншій, наукових досліджень цієї проблеми було достатньо мало. Науковий інте-

рес до цієї проблематики з'явився у 1970-х роках, з 1990-х років наукові пріоритети дещо змістили просоціальну поведінку з найбільш популярних позицій. У зв'язку зі значними змінами у всіх сферах людського життя сучасні дослідження знову відновлюють інтерес до проблем просоціальної поведінки, які не були вирішені раніше [16, с. 43].

Просоціальна поведінка вивчається як дії людини на благо інших людей та досліджується як достатньо широкий феномен, що включає прояви емпатії, допомагаючої поведінки, волонтерства, альтруїстичні дії тощо. Просоціальна поведінка може бути обумовлена безліччю факторів.

І.М. Кондаков звертає увагу на те, що просоціальна поведінка має своєю метою збереження, захист та сприяння розвитку соціальних груп [5, с. 30].

На думку Р. Міллера (R. Miller), у структуру просоціальної особистості входять такі компоненти, як просоціальна мотивація, просоціальні риси, а саме відповідальність та емпатія, віра у справедливість світоустрою [1, с. 120].

На думку Н.В. Корчакової, розвиток просоціальної поведінки являє собою динамічний процес, кожний етап якого має свою логіку становлення, а основою просоціальної стратегії виступають її когнітивні аспекти [21, с. 305].

Згідно з висновками Р. Найкербокера (R. Knickerbocker), необхідно розрізняти просоціальну поведінку та альтруїзм, адже альтруїзм може виступати «чистим мотивом» просоціальної поведінки, а з іншого боку, це різні поняття, оскільки просоціальна поведінка може бути спричинена корисливими мотивами [20, с. 1].

Дж. Хоманс (G. Homans) та П. Блау (P. Blau) вказують на те, що мотиви просоціальної поведінки можуть бути зовнішнього (кар'єрні, соціального пристосування тощо) та внутрішнього характеру (захист свого «Я», підтримка почуття власної гідності, підвищення самооцінки, прояв внутрішніх гуманістичних цінностей) [4, с. 71].

Н. Дерев'янку виокремлює три групи мотивів просоціальної поведінки, такі як альтруїстичні мотиви («чиста допомога» без отримання суб'єктивної вигоди), егоїстичні мотиви, зокрема внутрішні мотиви (вигода допомагаючого, підвищення самооцінки, пошук визнання), соціальні мотиви (ситуації, за яких допомагаюча поведінка виникає під тиском соціальних норм і очікувань) [16, с. 43].

Л. Акнін (L. Aknin), Дж. Ванде Вондервоорт (J. Vande Vondervoort) і Дж. Гамлін (J. Hamlin) стверджують, що винагорода за просоціальну дію є позитивні почуття, які виникають як у дітей, так і у дорослих. З іншого боку, емоційна винагорода підвищує ймовірність просоціальності [11, с. 55; 16, с. 43].

Отже, просоціальна поведінка – це складна, полімотивована поведінка, що вивчається як достатньо широкий феномен, має свою динаміку розвитку та включає у свою структуру просоціальну мотивацію, просоціальні риси, пов'язана з емпатією та альтруїзмом; може бути мотивована альтруїстичними, егоїстичними чи соціальними мотивами.

Звертаючись до досліджень, пов'язаних із пандемією, цікаві висновки отримуємо у роботі Ш. Сан (S. Sun), С. Голдберг (S. Goldberg), Д. Лін (D. Lin), Ш. Цяо (S. Qiao) і Д. Операріо (D. Operario), а саме встановлюємо, що жіноча стать і просоціальна поведінка, що пов'язана з пандемією, мали зв'язок із більш високою тривожністю. Водночас самоефективність у процесі переживання ситуації пандемії мала зв'язок із нижчими симптомами тривожності. Автори зазначають, що існує значна потреба у підвищенні психологічного здоров'я студентів у період пандемії, особливо важливим є сприяння пильному ставленню до хвороби та соціальної підтримці [24, с. 15].

Ф. Мартела (F. Martela), Р. Райан (R. Ryan) в результаті проведеного дослідження встановили, що просоціальна поведінка пов'язана з підвищенням психологічного благополуччя. Автори довели, що позитивні ефекти просоціальної поведінки на благополуччя були опосередковані автономією (що була оцінена суб'єктивно) та можливістю відчувати власну компетентність досліджуваними [22, с. 351].

За результатами іншого дослідження був встановлений зв'язок між просоціальною активністю, пов'язаною з пандемією, та показниками психічного здоров'я, а також зв'язок між отриманням допомоги, що пов'язана з Covid-19, іншими особами та симптомами тривоги і приналежності. Виявлено, що підлітки найбільше схвалювали надання підтримки друзям, сусідам, родичам, які були стурбовані щодо пандемії, при цьому 90% надавали допомогу хоча б незначною мірою [13, с. 4].

Результати дослідження таких учених, як С. Джин (S. Jin), А. Романо (A. Romano), Дж. Спадаро (G. Spadaro), Д. Балліє (D. Balliet), дали змогу встановити, що не було чітких, надійних асоціацій між віковими характеристиками досліджуваних та просоціальними реакціями на COVID-19 і підтримкою поведінкових норм [19, с. 11].

Дослідження, проведене серед лікарів приватної клініки та міської лікарні в період пандемії, дало змогу встановити, що загалом більшість (44%) лікарів схильна до просоціальної стратегії, а саме ініціювати соціальні контакти та шукати у них соціальну підтримку у складних емоціогенних ситуаціях, довіряючи та розраховуючи на ці зовнішні ресурси як допоміжні. 31% використовує цю стратегію менш

активно, а 25% мають низький рівень прояву просоціальної стратегії [2, с. 10].

За результатами мета-аналізів було виявлено, що просоціальна діяльність здійснює певний позитивний ефект на благополуччя емоційної сфери, а саме переживання щастя, евдемонічного благополуччя, позитивні емоції та відсутність негативних, психологічний розквіт [15, с. 320; 18, с. 10]. Подібні ефекти від просоціальних дій спостерігались у різному віці як серед дітей, так і серед дорослих [12, с. 635; 23, с. 1].

Таким чином, просоціальна поведінка чинить позитивний вплив на психічне здоров'я за рахунок відчуття автономії та можливості відчувати власну компетентність, відчуття самоефективності також приводить до зниження тривожності. Найбільше просоціальну поведінку виявляли щодо близьких та друзів, при цьому зв'язку між віком і просоціальною поведінкою під час пандемії не було встановлено. Однак показано, що позитивний ефект від просоціальних дій був встановлений у людей різного віку та виявлявся у благополуччі емоційної сфери, переживанні позитивних емоцій.

Задля розширення та поглиблення відомостей щодо особливостей просоціальної поведінки студентів під час пандемії Covid-19 було вирішено дослідити зв'язки просоціальної поведінки та емоційної стійкості, емоційного інтелекту та особистісних властивостей.

Дослідження було проведене серед студентів 1 курсу факультетів психології та спеціальної освіти, прикладної математики, фізики, електроніки та комп'ютерних систем Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара, загалом у дослідженні взяли участь 88 студентів. Було використано методику «Прогноз» (оцінка рівня нервово-психічної стійкості НПС) Ю.А. Баранова в адаптації В.А. Бодрова (1986 рік) [6, с. 20], методику «Вимірювання просоціальних тенденцій» Г. Карло, Б. Рендалл в адаптації Н.В. Кухтової (2002 рік) [7, с. 102], «Особистісний опитувальник» EPI (Eysenck Personality Inventory, 1963 рік) Г. Айзенка, варіант В в адаптації А.Г. Шмельова (Особистісний опитувальник, 1995 рік) [9, с. 217], «Опитувальник емоційного інтелекту» (EQ, 2001 рік) Н. Холла в адаптації Є.І. Ільїна [3, с. 633]. Математико-статистична обробка даних здійснювалася за допомогою коефіцієнта кореляції r-Пірсона в пакеті IBM SPSS Statistics 26.

В результаті проведеного дослідження щодо особливостей просоціальної поведінки студентів в умовах пандемії нами не було виявлено кореляційних зв'язків між екстраверсією та поступливою (0,020), публічною (0,016), анонімною (-0,066), екстреною (0,018), емоційною (0,134) та альтруїстичною (0,143) просоціальною поведінкою (табл. 1).

Не встановлено значущого кореляційного зв'язку між нейротизмом та поступливою (0,032), публічною (-0,021), анонімною (0,157), екстреною (-0,037), емоційною (0,170), альтруїстичною (-0,072) просоціальною поведінкою. Ймовірно, відсутність статистично значущих кореляційних зв'язків між екстраверсією, нейротизмом та просоціальною поведінкою пов'язана з тим, що екстраверсія і нейротизм є факторами, що пов'язані перш за все з психофізіологічними характеристиками особистості, спадковістю, імпульсивністю, схильністю до ризикованої поведінки, меншою мірою опосередковуються проявами просоціальної поведінки.

Не було виявлено статистично значущих зв'язків між шкалами нервово-психічної стійкості та поступливою (-0,151), публічною (-0,021), анонімною (-0,146), екстреною (0,092), емоційною (-0,010), альтруїстичною просоціальною поведінкою (0,045).

На нашу думку, просоціальна поведінка студентів, з одного боку, здебільшого опосередковується ситуативними факторами та обставинами, а з іншого боку, детермінується рівнем емпатії, альтруїзму та ціннісно-смисловими установками або соціальною тривожністю, конформізмом. Припускаємо також, що на результат могла вплинути кількість дослі-

джуваних у вибірці, отже, вважаємо необхідним уточнити результати дослідження.

Були встановлені додатні кореляційні зв'язки (табл. 3) між шкалами емоційною поінформованості та поступливою ($r=0,376, p\leq 0,05$), анонімною ($r=0,411, p\leq 0,01$), екстреної просоціальної поведінки ($r=0,317, p\leq 0,05$); між управлінням своїми емоціями та анонімною просоціальною поведінкою ($r=0,322, p\leq 0,05$) й емоційною просоціальною поведінкою ($r=0,305, p\leq 0,05$); між емпатією та поступливою просоціальною поведінкою ($r=0,355, p\leq 0,05$); між розпізнаванням емоцій інших та поступливою просоціальною поведінкою ($r=0,315, p\leq 0,05$); між інтегральним показником емоційного інтелекту та анонімною ($r=0,519, p\leq 0,01$), екстреною ($r=0,412, p\leq 0,01$), емоційною просоціальною поведінкою ($r=0,376, p\leq 0,05$).

Не було встановлено кореляційних зв'язків між емоційною поінформованістю та публічною (0,205), емоційною (0,259), альтруїстичною просоціальною поведінкою (0,215); між управлінням своїми емоціями та поступливою (-0,147), публічною (0,233), екстреною (0,209), альтруїстичною просоціальною поведінкою (-0,218); між самомотивацією та поступливою (-0,078), публічною (0,025), анонімною (0,304), екстреною (0,192), емоційною (0,143), альтруїстичною просоціальною поведінкою

Таблиця 1

Результати аналізу кореляційних зв'язків між особистісними властивостями («Особистісні властивості» Г. Айзенка) та просоціальною поведінкою («Вимірювання просоціальних тенденцій» Г. Карло, Б. Рендалл)

Особистісні властивості	Показники просоціальної поведінки					
	поступлива	публічна	анонімна	екстрена	емоційна	альтруїстична
Екстраверсія	0,020	0,016	-0,066	0,018	0,134	0,143
Нейротизм	0,032	-0,021	0,157	-0,037	0,170	-0,072

Таблиця 2

Результати аналізу кореляційних зв'язків між показниками емоційної стійкості («Прогноз» Ю.А. Баранов) та просоціальної поведінки («Вимірювання просоціальних тенденцій» Г. Карло, Б. Рендалл)

Показники просоціальної поведінки	Нервово-психічна стійкість
Поступлива	-0,151
Публічна	-0,021
Анонімна	-0,146
Екстрена	0,092
Емоційна	-0,010
Альтруїстична	0,045

Результати аналізу кореляційних зв'язків між показниками емоційного інтелекту («Опитувальник емоційного інтелекту» Н. Холла) та просоціальної поведінки («Вимірювання просоціальних тенденцій» Г. Карло, Б. Рендалл)

Показники емоційного інтелекту	Показники просоціальної поведінки					
	поступлива	публічна	анонімна	екстрена	емоційна	альтруїстична
Емоційна поінформваність	0,376*	0,205	0,411**	0,317*	0,259	0,215
Управління своїми емоціями	-0,147	0,233	0,322*	0,209	0,305*	-0,218
Самомотивація	-0,078	0,025	0,304	0,192	0,143	-0,024
Емпатія	0,355*	0,023	0,227	0,268	0,264	0,098
Розпізнавання емоцій інших	0,315*	-0,072	0,247	0,220	0,221	0,181
Інтегральний емоційний інтелект	0,270	0,114	0,519**	0,412**	0,376*	0,123

* рівень значущості, $p=0,05$;

** рівень значущості, $p=0,01$

(-0,024); між емпатією та публічною (0,023), анонімною (0,227), екстреною (0,268), емоційною (0,264), альтруїстичною просоціальною поведінкою (0,098); між розпізнаванням емоцій інших та публічною (-0,072), анонімною (0,247), екстреною (0,220), емоційною (0,221), альтруїстичною просоціальною поведінкою (0,181); між інтегральним емоційним інтелектом та поступливою (0,270), публічною (0,114), альтруїстичною просоціальною поведінкою (0,123).

Ймовірно, студенти з більшим словниковим запасом емоцій, вищим рівнем обізнаності щодо свого внутрішнього стану краще розуміють свої емоції у ситуації, коли іншій людині потрібна термінова допомога, зокрема у ситуації пандемії. На нашу думку, розуміння власних емоцій сприяє усвідомленню власних різних мотивів допомоги як під час поступливої допомоги іншій людині, так і в ситуації анонімної допомоги. Вважаємо, що публічна просоціальна поведінка перш за все пов'язана з високим рівнем мотивації до схвалення, прагненням підвищити свій соціальний статус, конформізмом або корисливими інтересами особи, високою значущістю оцінки власного вчинку іншими людьми, референтною групою, суспільством загалом, тому допомога виявляється лише у ситуації присутності інших осіб, отже, менше детермінується інтегральним рівнем емоційного інтелекту та його складовими частинами. Ймовірно емоційна та альтруїстична просоціальна поведінка більшою мірою відображають саме здатність емоційно співпереживати внутрішньому стану іншого, піклуватись про благополуччя іншої людини, тоді як емоційна поінформованість здебіль-

шого вказує на розуміння власних емоційних станів.

На нашу думку, особа з високим рівнем управління своїми емоціями здатна до вищого рівня саморегуляції, емоційної гнучкості, отже, її прояви допомоги емоційно пофарбовані. Управління власними емоціями, ймовірно, пов'язане із саморегуляцією особи та самодетермінацією поведінки, підвищує схильність до допомоги, що базується на внутрішньо прийнятих нормативних цінностях і не потребує схвалення інших.

Припускаємо, що рівень управління власними емоціями здебільшого пов'язаний із емоційною стійкістю, показником нейротизму, особливостями нервової системи та особистісною зрілістю, тому не опосередковує ціннісні орієнтації особи (альтруїстичні цінності, допомога нужденним) та не визначає допомогу у зв'язку з проханням допомогти (поступлива просоціальна поведінка) чи публічною ситуацією допомоги.

Можливо, самомотивація особи перш за все пов'язана з успішним самоменеджментом, самостійністю, відповідальністю та цілеспрямованістю, тому не визначає емпатичність особи та схильність до просоціальної поведінки.

На наш погляд, високий рівень розпізнавання емоцій інших та емпатичність підсилюють тенденцію допомагати людині у зв'язку з проханням допомогти. Водночас вважаємо, що, з одного боку, емпатія та здатність до точного розпізнавання емоцій інших перш за все виявляються у здатності поставити себе на місце іншої людини, зрозуміти її внутрішній світ, однак не обов'язково знаходять

прояв у поведінкових актах; з іншого боку, цей результат може бути опосередкований переважанням низьких показників емоційного інтелекту у студентів технічних спеціальностей.

Припускаємо, що інтегральний емоційний інтелект, який виявляється в розумінні та ефективному керуванні власною емоційною сферою, передбачає адаптаційний та антистресовий потенціал, комунікаційні здібності, отже, обумовлює гнучкість та автономність поведінки, сприяє проявам просоціальної поведінки, що ґрунтується на внутрішніх цінностях і переконаннях, потребі у допомозі нужденного чи співчутті. Водночас не було встановлено зв'язку між інтегральним показником емоційного інтелекту та поступливою просоціальною поведінкою, що, ймовірно, пов'язано з тим, що особа з високим рівнем емоційного інтелекту характеризується гнучкістю в адаптації до навколишнього середовища, впевненістю у собі, тому реагує на прохання допомогти залежно від ситуації та обставин, іноді погоджуючись, а іноді відмовляючи у допомозі.

На нашу думку, альтруїстична просоціальна поведінка більшою мірою пов'язана з ціннісними орієнтаціями особи, переконаннями, соціальною відповідальністю та меншою мірою опосередковується показниками емоційного інтелекту.

Висновки з проведеного дослідження. Дослідження особливостей просоціальної поведінки студентів під час пандемії дає змогу сформулювати низку таких висновків:

1) просоціальна поведінка являє собою складну, комплексну, полідетерміновану поведінку та формується поступово й виявляється у широкому колі дій від підтримки, волонтерства, благодійності до вищих проявів альтруїзму;

2) просоціальна поведінка сприяє психологічному благополуччю, емоційному благополуччю, опосередковує переживання позитивних емоцій, отже, під час пандемії може виступати фактором збереження психічного здоров'я;

3) одним із факторів, що обумовлює особливості просоціальної поведінки, є емоційний інтелект, який опосередковує розуміння та усвідомлення власних емоцій та емоцій інших людей під час допомагаючої поведінки; визначено, що рівень емпатії та емоційна поінформованість студентів пов'язані з розумінням потреб іншої людини та здатністю емоційно співпереживати іншому; показано, що інтегральний показник емоційного інтелекту проявляється в ефективному керуванні емоційною сферою, виявляється у просоціальній поведінці, що базується на внутрішніх цінностях; визначено, що просоціальна поведінка студентів пов'язана з емоційним інтелектом, який відображає рівень емоційної саморегу-

ляції, адаптаційний та антистресовий потенціал і не має зв'язків з особистісними властивостями та емоційною стійкістю;

4) перспективу подальших досліджень вбачаємо у поглибленні вивчення корелятивів просоціальної поведінки студентів із розширенням вибірки досліджуваних, а також у дослідженні ролі соціальної ізоляції у зниженні рівня психічного здоров'я під час пандемії.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Гірченко О.Л., Буковська О.О. Просоціальна спрямованість та поведінка особистості. *Актуальні проблеми психології* : збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка. Екологічна психологія. 2019. Т. VII. Вип. 47. С. 120–129.

2. Гоголь О.В. Особливості копінг-поведінки медиків приватної клініки під час пандемії. *Кваліфікаційна робота здобувача вищої освіти кафедри авіаційної психології*. Національний авіаційний університет, 2020. 87 с. URL: <https://er.nau.edu.ua/handle/NAU/45312>.

3. Ильин Е.И. Эмоции и чувства. Санкт-Петербург : Питер, 2001. С. 633–634.

4. Кириченко В.І. Теоретичні засади формування просоціальної поведінки учнів загальноосвітніх навчальних закладів. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. 2014. № 7. С. 71–79.

5. Кондаков И.М. Психологический словарь. Москва : «ОЛМА Медиа Групп», «ОЛМА Пресс Образование», 2007. 512 с.

6. Корольчук М.С., Осьодло В.І. Психодіагностика : навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Київ : Ельга, Ніка-Центр, 2004. 400 с.

7. Кухтова Н.В. Адаптация методики «Измерение просоциальных тенденций» (Г. Карло, Б.А. Рэндалл). *Вестник ГрГУ*, 2011. №2 (113). С.102–107.

8. Кушнір О.М. Просоціальна поведінка особистості. *Сучасне українське студентство: проблеми та ціннісні орієнтації* : тези доповідей XII Всеукраїнської наукової конференції студентів та молодих вчених. Хмельницький : ХІСТ Університету «Україна», 2019. С. 134–136.

9. Личностный опросник ЕРІ (методика Г. Айзенка). *Альманах психологических тестов*. Москва, 1995. С. 217–224.

10. Люсин Д.В. Опросник на эмоциональный интеллект ЭМИн: новые психометрические данные. *Социальный и эмоциональный интеллект: от моделей к измерениям* / под ред. Д.В. Люсина, Д.В. Ушакова. Москва : Институт психологии РАН, 2009. С. 264–278.

11. Akinin L.B., Vande Vondervoort, J.W., Hamlin, J.K. Positive feelings reward and promote prosocial behavior. *Current opinion in psychology*. 2018. № 20. P. 55–59.

12. Akinin L.B., Barrington-Leigh C.P., Dunn E.W., Helliwell J.F., Burns J., Biswas-Diener R., et al. Prosocial spending and well-being: Cross-cultural evidence for a psychological universal. *J. Pers Soc Psychol*. 2013. № 104. P. 635–652.

13. Alvis L., Shook N., Oosterhoff B. Adolescents' prosocial experiences during the Covid-19 pandemic. *Associations with mental health and community attachments*. 2020. PsyArXiv. DOI: <https://doi.org/10.31234/osf.io/2s73n>.
14. Cao W., Fang Z., Hou G., Han M., Xu X., Dong J., Zheng J. The psychological impact of the COVID-19 epidemic on college students in China. *Psychiatry Res*. 2020. 112934. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.psychres.2020.112934>.
15. Curry O.S., Rowland L.A., Van Lissa C.J., Zlotowitz S., McAlaney J., Whitehouse H. Happy to help? A systematic review and meta-analysis of the effects of performing acts of kindness on the well-being of the actor. *J. Exp Soc Psychol*. 2018. № 76. P. 320–329. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.jesp.2018.02.014>.
16. Derevyanko N. Psychological Essence and Motives of Prosocial Behavior of Personality. *Psychological Prospects Journal*. 2020. № 35. P. 43–55. DOI: <https://doi.org/10.29038/2227-1376-2020-35-43-55>.
17. Garfin D.R., Silver R.C., Holman E.A. The novel coronavirus (COVID-2019) outbreak: amplification of public health consequences by media exposure. *Health Psychol*. 2020. № 39. P. 355–357. DOI: <https://doi.org/10.1037/hea0000875>.
18. Hui B.P.H., Ng J.C.K., Berzaghi E., Cunningham-Amos L.A., Kogan A. Rewards of Kindness? A Meta-Analysis of the Link between Prosociality and Well-Being. *Psychol Bull*. 2020. 32881540.
19. Jin, S., Balliet, D., Romano, A., Spadaro, G., Van Lissa, C. J., Agostini, M., Psy Corona Collaboration. Intergenerational conflicts of interest and prosocial behavior during the COVID-19 pandemic. *Personality and Individual Differences*. 2021. № 171. 110535.
20. Knickerbocker R.L. Prosocial behavior. *Centeron Philanthropy at Indiana University*. 2003. P. 1–3.
21. Korchakova N.V. Cognitive basis of prosocial behavior development. *Problems of Modern Psychology : Collection of research papers of Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University, G.S. Kostyuk Institute of Psychology at the National Academy of Pedagogical Science of Ukraine*. 2015. № 30. P. 305–315.
22. Martela F, Ryan R.M. Prosocial behavior increases well-being and vitality even without contact with the beneficiary: causal and behavioral evidence. *Motiv Emot*. 2016. № 40. P. 351–357. DOI: <https://doi.org/10.1007/s11031-016-9552-z>.
23. Miles A., Andiappan M., Upenieks L., Orfanidis C. Using prosocial behavior to safeguard mental health and foster emotional well-being during the COVID-19 pandemic: A registered report protocol for a randomized trial. *PLoS ONE*. 2021. № 16 (1). e0245865. DOI: <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0245865>.
24. Sun S., Goldberg S.B., Lin D. Psychiatric symptoms, risk, and protective factors among university students in quarantine during the COVID-19 pandemic in China. *Global Health*. 2021. № 17. DOI: <https://doi.org/10.1186/s12992-021-00663-x>.
25. Sun S., Lin D., Operario D. Need for a population health approach to understand and address psychosocial consequences of COVID-19. *Psychol Trauma Theory Res Pract Policy*. 2020. DOI: <https://doi.org/10.1037/tra0000618>.
26. Wang C, Zhao H. The impact of COVID-19 on anxiety in Chinese University students. *Front Psychol*. 2020. № 11. P. 1–8. DOI: <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2020.01168>.

ДЕЯКІ АСПЕКТИ НЕГАТИВНОГО ВПЛИВУ СЮЖЕТІВ ПРО НАДЗВИЧАЙНІ СИТУАЦІЇ НА КОГНІТИВНІ ТА ЕМОЦІЙНІ ПРОЦЕСИ ЛЮДИНИ

SOME ASPECTS OF THE NEGATIVE IMPACT OF EMERGENCY STORIES ON A PERSON'S COGNITIVE AND EMOTIONAL PROCESSES

У статті розглянуто проблему негативного впливу сюжетів про надзвичайні ситуації на когнітивні та емоційні процеси людини. Репортажі про надзвичайні ситуації привертають увагу мільйонів людей, а сучасні засоби масової інформації надзвичайно живо та яскраво викладають репортажі з місця подій, викликаючи у глядачів відчуття того, що вони переглядають їх у реальному часі. Проаналізовано результати перегляду таких відеосюжетів, розкрито процеси та механізми, що відбуваються з глядачами у процесі перегляду подібних сюжетів. Часто виникає ситуація, коли людина розуміє, чому саме виявилася свідком, але при цьому вірить, що не може вплинути на ситуацію, таким чином, виникає буденний шок. У людини, що стала свідком насильства та руйнування, відбувається руйнування екзистенційного уявлення про світ, такі ситуації вщент розбивають базову, неусвідомлювану довіру до світу, його устрій, розуміння того, що людина контролює світ і своє життя. Коли ці уявлення піддаються критиці, людина втрачає віру у те, що вона здатна впливати на хід подій, опиняється в стані «пасивного глядача» свого життя. У статті викладено напрацювання вчених, що займалися дослідженням впливу сюжетів про надзвичайні ситуації на різні сфери особистості. Також важливе місце серед аналізу теоретичного матеріалу посідає проблема невисловлених емоцій та переживань. Продемонстровано позитивну кореляцію психологічного та соматичного стану людини з тим, чи обговорювала вона пережиті травмуючі події. Проведене автором дослідження щодо впливу сюжетів про надзвичайні ситуації на емоційні та когнітивні процеси людини зосереджене на виявленні змін у таких когнітивних процесах, як пам'ять, увага, логічне мислення та емоційні переживання (почуття провини, реактивна та особистісна тривожність, самопочуття, активність та настрої).

Ключові слова: надзвичайні ситуації, руйнування, катастрофа, емоційні процеси, когнітивні процеси, ЗМІ, переживання, буденний шок.

The article deals with the problem of the negative impact of stories about emergency situations on a person's cognitive and emotional processes. Emergency reports attract the attention of millions of people, and modern media extremely vividly and vividly present reports from the scene, thereby causing viewers to feel that they are viewing them in real time. The results of viewing such videos were analyzed, and the processes and mechanisms that occur with viewers in the process of viewing such stories were revealed. Among other things, there is often a situation when a person understands exactly why he was a witness, but at the same time believes that he cannot influence the situation, thus, there is an ordinary shock. In a person who has witnessed violence and destruction, the existential idea of the world is being destroyed; such situations shatter the basic, unconscious trust in the world, its structure, that a person controls the world and his life. When these ideas are criticized, a person loses faith that he is able to influence the course of events, finds himself in a state of "passive viewer" of his life. The article describes the best practices of scientists who studied the impact of stories about emergency situations on various areas of the individual. Also, an important place among the analysis of theoretical material is occupied by the problem of unspoken emotions and experiences. It shows a positive correlation between the psychological and somatic state of a person and whether they discussed the traumatic events they experienced. The author's research on the impact of emergency stories on a person's emotional and cognitive processes focuses on identifying changes in cognitive processes such as memory, attention, logical thinking, and emotional experiences – guilt, reactive and personal anxiety, well-being, activity, and mood.

Key words: emergency situations, destruction, catastrophe, emotional processes, cognitive processes, media, experiences, everyday shock.

УДК 195.5

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2021.24.1.18>

Кроленко М.І.

студентка магістратури спеціальності 053 «Психологія»
Національний університет
цивільного захисту України

Постановка проблеми. Актуальність теми статті обумовлена тим, що процеси глобалізації, якими характеризується сучасне суспільство, сприяють тому, що надважливу роль у сучасному світі відіграє інформація. Сюжети про надзвичайні ситуації, як правило, стають головними матеріалами в ЗМІ, привертаючи увагу мільйонів людей. Сучасні ЗМІ знаходяться на такому рівні розвитку, що репортажі з місця подій у країні та світі сприймаються дуже реалістично. Спостереження за ситуаціями насильства, руйнувань та заподіяння шкоди також негативно впливають на наші глибинні, базові і, як правило, неусвідомлювані уявлення про розважливий та розум-

ний устрій світу, базову довіру до світу, думки про те, що загалом світ доброзичливий та підконтрольний людині. Коли ці основоположні уявлення руйнуються або піддаються загрози, люди втрачають здатність окреслювати подальший хід подій, визначати напрям свого життя, перетворюються на «безпорадних жертв обставин».

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Здебільшого ця проблема розглядається в напрямі етичності передачі інформації, де висвітлені надзвичайні події та з точки зору взаємодії ЗМІ з владними структурами, часто проблема розглядається з позиції впливу екстремальних умов на роботу співробітни-

ків ЗМІ, аналізуються проблеми організації діяльності в умовах надзвичайних ситуацій. Досвід психіатрії катастроф свідчить про те, що у виникненні психічних порушень провідна роль належить не самій НС, а тому, наскільки людина як особистість сприймає, переживає та інтерпретує цю подію [1, с. 13]. За результатами досліджень Р. Пацлафа, викладених у його праці «Застиглий погляд», знання, отримані через ЗМІ, були забуті, відповідно до вже відомих кривих забування, але емоційні переживання, що були викликані масмедіа, залишилися в первісному вигляді [5, с. 28]. Звичайно, насильство розглядається як драма з двома ролями, а саме кривдника і жертви. Насправді, здебільшого є ще третя роль – спостерігача, якого Кейте Вайнгартен називає свідком [8, с. 43]. Кейте Вайнгартен вводить поняття «буденний шок» для визначення процесів, що відбуваються з людьми, які спостерігають як безпосередньо, так і через засоби масової інформації ситуації насильства та руйнування [6, с. 62]. Вчені виділяють три такі рівні можливого впливу медіанасильства, як поведінковий, афективний та когнітивний. До поведінкових проявів належать такі процеси, як катарсис, збудження, дезингібація (розторможування) та десенсибілізація.

Механізм катарсису дає можливість людині безпечно виводити свої агресивні та руйнівні імпульси посередництвом перегляду чи представлення в уяві сюжетів насильства та жорстокості.

Під час перегляду агресивних, насильницьких чи жахітливих (також у цю групу входять комічні та відверті сюжети) людина, що споглядає такі сцени, відчувається емоційно збудженою та має відповідні прояви на рівні фізіології. Отже, реакція такої людини стає більш емоційною та агресивною, особливо незабаром після перегляду.

Механізм дезингібіції проявляється в тому, що чим більше телеглядачі звикають до агресії та насильства на екранах телевізорів (насамперед, це стосується санкціонованого насильства), тим менш ефективною є дія соціальних санкцій для того, щоб стримувати подібні імпульси.

Імітація – це механізм дії, заснований на припущенні, що побачені на телеекрані моделі поведінки глядачі застосовують і відтворюють у реальному житті.

Десенсибілізація передбачає, що під час регулярного споглядання сцен насильства глядачі втрачають чутливість до насильства та жорстокості на екрані.

Когнітивні прояви передбачають таке. М. Вобер і Б. Гантер виявили, що особливості світосприйняття глядача стосуються скоріше характеру програм, ніж часу, проведеному перед екраном. Дані цього дослідження свід-

чать про те, що глядачі вибирають певні типи програм, які узгоджуються з їх світосприйняттям або закріплюють його [9].

Постановка завдання. Метою статті є аналіз та представлення результатів емпіричного дослідження негативного впливу сюжетів про надзвичайні ситуації на когнітивні та емоційні процеси людини.

Вклад основного матеріалу дослідження. Визначення негативних впливів від перегляду сюжетів про надзвичайні ситуації на когнітивні та емоційні процеси людини проводилось за такими методиками, як шкала оцінки рівня реактивної та особистісної тривожності (Ч.Д. Спілберг, Ю.Л. Ханін) [3, с. 30]; методика «Визначення концентрації уваги» [4, с. 130]; методика «Сприйманий індекс провини, PGI. Тест на почуття провини» (Perceived Guilt Index) [4]; методика «Закономірності числового ряду» [3, с. 219]; методика «Заучування десяти слів» А.Р. Лурія [7, с. 42]; методика САН (самопочуття, активність, настрій) [7, с. 83]. У дослідженні взяли участь 34 людини віком від 23 до 47 років, серед яких 55,8% жінок і 44,2% чоловіків. Для того щоб визначити вплив негативних повідомлень, дослідження проводилось у декілька таких етапів:

- 1) тестування за всіма представленими методиками;
- 2) перегляд сюжетів про надзвичайні ситуації;
- 3) повторне тестування для визначення динаміки змін.

На першому етапі дослідження були отримані дані про рівень реактивної та особистісної тривожності досліджуваних (табл. 1).

Таблиця 1

Розподіл досліджуваних за рівнем реактивної тривожності

Рівень реактивної тривожності	Кількість досліджуваних
До 30 (низька)	70,5%
31–45 (помірна тривожність)	26,5%
46 і більше (висока)	3%

Як бачимо з даних, що наведені у табл. 1, у досліджуваних превалює низький рівень реактивної тривожності. Так, помірний рівень реактивної тривожності було виявлено лише у 26,5% опитаних, а 3% мали високий рівень реактивної тривожності. В ході дослідження рівня особистісної тривожності дані розподілилися таким чином: низький рівень тривожності мали лише 6% опитаних, основна кількість досліджуваних (64,7%) виявила помірний рівень особистісної тривожності, а високий рівень було зафіксовано у 29,3% респондентів (табл. 2).

Таблиця 2

Розподіл досліджуваних за рівнем особистісної тривожності

Рівень особистісної тривожності	Кількість досліджуваних
До 30 (низька)	6%
31–45 (помірна тривожність)	64,7%
46 і більше (висока)	29,3%

Методика (тест на почуття провини) використовується для вимірювання почуття провини як стану на даний момент і як риси характеру, яка проявляє себе зазвичай, найчастіше. Аналіз результатів методики сприйманого індексу провини виявив наявність почуття провини у 8,8% досліджуваних, відповідно, 91,2% не мали почуття провини.

Проведення методики САН дало розуміння рівня трьох змінних, а саме самопочуття, активності та настрою. Досліджувані розподілились на три групи. Так, у першій групі рівень самопочуття нижче нормального за методикою, таких було 47%, у другій групі самопочуття відповідало нормі, їх сума складає 38,2%, показник умовно виділеної третьої групи, у якій рівень самопочуття вище норми, складає 14,8% опитаних. За рівнем активності 38,2% досліджуваних відзначили низький рівень активності, а респондентів, дані яких відповідають нормі за методикою, виявилось 61,8%. Аналіз показників настрою у 29,4% опитаних відповідає нормі, настрої вище норми показали 23,6% опитаних, низькі показники рівня настрою відзначили 47% від генеральної сукупності (табл. 3).

Досліджуючи вплив негативної інформації на когнітивні процеси особистості, а саме вплив на здатність людини до логічного мислення, ми застосовували методику закономірності числового ряду. Досліджуваним було надано 7 рядків з числовими закономірностями, де їм необхідно було зрозуміти закономірність і заповнити 13 відсутніх чисел. Всі закономірності були розкриті 11,7% опитаних, 20,6% опитаних правильно відзначили 92,3% чисел, 23,6% респондентів правильно відзначили 76,9% чисел, 61,5% і 46,2% відповідей розподілились між 11,7% досліджуваних. 15,4% та 30,8% правильних закономірності

вказали по 5,9% відповідно, ще 3% відзначили 23,1% правильних чисел. Відмовились проходити тестування за методикою 5,9% опитуваних (табл. 4).

Таблиця 4

Розподіл досліджуваних за методикою закономірності числового ряду

Кількість правильних відповідей	Кількість досліджуваних
0	5,9%
2	5,9%
3	3%
4	5,9%
6	11,7%
8	11,7%
10	23,6%
12	20,6%
13	11,7%

Для визначення впливу сюжетів про надзвичайні ситуації на властивості уваги досліджуваним було запропоновано методику «Властивості концентрації уваги», в ході якої вони мали віднайти якомога більше чисел по наростаючій від 1 до 99. На проходженні тесту досліджувані мали п'ять хвилин. За результатами методики виявлено, що 11,8% досліджуваних знайшли від 1 до 10 чисел, 67,5% відшукали від 11 до 20 чисел, а 20,7% респондентів знайшли більше 21 числа (табл. 5).

Таблиця 5

Розподіл респондентів за методикою «Властивості концентрації уваги»

Кількість знайдених чисел	Кількість досліджуваних
до 10	11,8%
11–20	67,5%
21 і більше	20,7%

Продовжуючи дослідження впливу на когнітивні процеси особистості, ми запропонували досліджуваним методику А.Р. Лурія. Дослідження пам'яті за цією методикою виявило, що норму запам'ятовування слів показали 29,4% (10 слів) і 20,6% (9 слів), інші респонденти запам'ятали менше слів і розподілились

Таблиця 3

Розподіл досліджуваних за рівнем самопочуття, активності, настрою

	Самопочуття	Активність	Настрій
Нижче норми	47%	38,2%	47%
Норма	38,2%	61,8%	29,4%
Вище норми	14,8%	0	23,6%

на 32,3% (8 слів), 14,7% (7 слів), а 3% запам'ятали лише 6 слів із 10 названих за методикою (табл. 6).

Таблиця 6
Розподіл досліджуваних за рівнем довготривалої пам'яті

Кількість запам'ятованих слів у довготривалій пам'яті	Кількість досліджуваних
10 слів	29,4%
9 слів	20,6%
8 слів	32,3%
7 слів	14,7%
6 слів	3%

На другому етапі досліджуваним був продемонстрований відеоряд про надзвичайні ситуації, що включав різнопланові сюжети про терористичні акти, пожежі, землетруси, повені, вибухи та цунамі. Загальний час перегляду відеоряду становить 18 хвилин 30 секунд.

Третім етапом дослідження є повторне тестування для визначення впливу перегляду сюжетів про надзвичайні ситуації на когнітивні та емоційні процеси людини. Для цього тестування проходило одразу після показу відеоряду. Під час повторного тестування методику «Шкала оцінки рівня реактивної та особистісної тривожності» досліджувані проходили лише щодо реактивної тривожності.

Таблиця 7
Розподіл досліджуваних за рівнем реактивної тривожності (повторне тестування)

Рівень реактивної тривожності	Кількість досліджуваних
До 30 (низька)	73,5%
31–45 (помірна тривожність)	20,5%
46 і більше (висока)	6%

Як свідчать дані, наведені у табл. 7, 73,5% досліджуваних мають низький рівень реактивної тривожності, у 20,5% опитаних рівень тривожності характеризується як помірний, а високий її рівень зафіксовано у 6% опитаних. Після порівняння даних, отриманих у ході другого тестування, з даними першого тестування відзначаються деякі зміни в рівні тривожності респондентів. У частини досліджуваних (20,6%) тривожність після перегляду сюжетів про надзвичайні ситуації стала вищою, ніж була від самого початку дослідження. Також фіксується 14,7% респондентів, у яких реактивна тривожність знизилась після повторного тестування.

Повторне проведення методики сприйманого індексу провини не виявило збільшення почуття провини у досліджуваних, навпаки, в 5,9% опитаних почуття провини знизилось до нормального рівня.

Проведення методики САН після перегляду відеоряду вказує на незначні зміни у показниках активності та настрою. Показники категорії «Самопочуття» залишились такими ж, якими вони були після першого тестування. Проаналізувавши категорію «Активність», 35,3% опитаних відзначили низький рівень активності. Показники інших 61,8% респондентів відповідають нормі. Порівняння даних дослідження за категорією «Активність» показує, що 5,9% опитаних відзначили підвищення показників після перегляду відеоряду. У категорії «Настрій» результати відповідей 29,4% опитаних відповідають нормі, настрої вище норми показали 20,6% опитаних. Низькі показники рівня настрою відзначили 50% усіх опитаних (табл. 8).

У методиці закономірності числового ряду для другого тестування були змінені закономірності натакі, які досліджувані раніше не бачили. В методиці розташовано 7 рядків із числовими закономірностями, де необхідно заповнити 14 відсутніх чисел. Від загальної кількості невідомих чисел 100% закономірностей були розкриті 11,7% опитаних, по 3% досліджуваних правильно відзначили 92,8%, 78,6%, 21,4% і 14,3% чисел відповідно, 29,5% респондентів правильно відзначили 85,7% чисел. 42,8% правильних відповідей надали 14,7% респондентів, 5,9% відзначили 28,5% правильних закономірностей. Відмовились проходити тестування за методикою 8,8% опитуваних.

Значних змін під час повторного проходження методики закономірності числового ряду не відзначається. Під час повторного тестування за методикою «Властивості концентрації уваги» показники уваги розподілились таким чином: 20,7% досліджуваних знайшли від 1 до 10 чисел, 53% відшукали від 11 до 20 чисел, а 26,3% респондентів знайшли більше 21 числа. Результати повторного тестування показують, що в 11,7% досліджуваних погіршились показники уваги, одночасно у 5,9% опитаних властивості уваги покращились.

Останньою методикою на повторному тестуванні є методика на визначення властивостей пам'яті А.Р. Лурія. Згідно з даними, отриманими під час повторного тестування, норму запам'ятовування слів показали 35,5% (10 слів) і 26,3% (9 слів), інші респонденти запам'ятали менше слів і розподілились на 29,4% (8 слів), 6% (7 слів), а 3% запам'ятали лише 6 слів із 10 названих за методикою. Такі показники свідчать про незначні коливання властивостей пам'яті між першим та другим тестуваннями (табл. 9).

Таблиця 8

Порівняння розподілу досліджуваних за рівнем самопочуття, активності, настрою у першому та другому тестуваннях

	Самопочуття		Активність		Настрій	
	1 тест	2 тест	1 тест	2 тест	1 тест	2 тест
Нижче норми	47%	47%	38,2%	35,3%	47%	50%
Норма	38,2%	38,2%	61,8%	64,7%	29,4%	29,4%
Вище норми	14,8%	14,8%	0	0	23,6%	20,6%

Таблиця 9

Порівняння розподілу досліджуваних за рівнем довготривалої пам'яті

Кількість запам'ятованих слів у довготривалій пам'яті	Кількість досліджуваних (1 тестування)	Кількість досліджуваних (2 тестування)
10 слів	29,4%	35,5%
9 слів	20,6%	26,3%
8 слів	32,3%	29,4%
7 слів	14,7%	6%
6 слів	3%	3%

Висновки з проведеного дослідження.

Отже, припущення про те, що перегляд сюжетів про надзвичайні ситуації має негативний вплив на когнітивні та емоційні процеси людини, не підтвердилось, але й не спростувалося. Найпомітніші зміни відбулися в емоційній сфері досліджуваних, а саме позначились на рівні тривожності досліджуваних. На когнітивні процеси перегляд відеоряду про надзвичайні ситуації суттєво не впливає. Такий результат дослідження свідчить про наявність механізмів десенсибілізації.

Подальше вивчення проблеми потребує лонгitudних методів дослідження для визначення позитивної кореляції між переглядом сюжетів про надзвичайні ситуації та перспективою їх впливу на емоційні та когнітивні процеси дорослої людини.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бервенова О.В. Компенсаторные ресурсы средств массовой информации в чрезвычайных ситуациях : дисс. ... канд. полит. наук / РАГС. Москва, 2007. 136 с.
2. Карелин А.А. Большая энциклопедия психологических тестов. Москва : Эксмо, 2007. 416 с.

3. Методика «Воспринимаемый индекс вины, PGI. Тест на чувство вины». (Perceived Guilt Index). URL: <https://psycabi.net/testy/518-metodika-vospriimaemyj-indeks-viny-pgi-test-na-chuvstvo-viny-perceived-guilt-index> (дата звернення: 12.04.2021).

4. Неурова А.Б., Капінус О.С., Грицевич Т.Л. Діагностика індивідуально-психологічних властивостей особистості : навчально-методичний посібник. Львів : НАСВ, 2016. 181 с.

5. Пацлаф Р. Застывший взгляд. Москва : Evidentis, 2003. 224 с.

6. Проблеми екстремальної та кризової психології : збірник наукових праць. Вип. 12. Ч. II. Харків : НУЦЗУ, 2012. 192 с.

7. Психологическая диагностика сфер личности: лабораторный практикум / авт.-сост. Ю.Е. Водяха. Екатеринбург : Уральский государственный педагогический университет, 2018. 219 с.

8. Weingarten K. Common Shock: Witnessing Violence Every Day – How We Are Harmed, How We Can Heal. Weingarten, New York : Dutton, 2003. 231 p.

9. Wober M., Gunter B. British Journal of Social Psychology. *Television and personal threat: fact or artifact? A British survey.* 1982. P. 239–247. URL: <https://bpspsychub.onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1111/j.2044-8309.1982.tb00545.x> (дата звернення: 12.04.2021).

ОСОБЛИВОСТІ РЕФЛЕКСІЇ ТА ТЕНДЕНЦІЙ У ПРИЙНЯТТІ РІШЕНЬ В ОСІБ ІЗ РІЗНИМ РІВНЕМ ПРОАКТИВНОСТІ

FEATURES OF REFLECTION AND TENDENCIES IN DECISION-MAKING IN PERSONS WITH DIFFERENT LEVEL OF PROACTIVITY

У статті представлено результати емпіричного дослідження рефлексії та тенденцій до прийняття рішень (сатисфакція, максимізації та мінімізації) в осіб із високим і низьким рівнем проактивності. Зазначено, що, незважаючи на значну увагу, яку сучасні науковці приділяють феномену проактивності, різні ракурси його функціонування потребують деталізації на ґрунті емпіричних досліджень. На ґрунті теоретичного аналізу розкрито зміст феномена проактивності. Підкреслюється, що проактивність передбачає здатність суб'єкта до рефлексії та оптимального прийняття рішень. В емпіричній частині дослідження використано такі психодіагностичні методики: опитувальник «Проактивна поведінка», розроблений О. Єрзіним, опитувальник «Діагностика особливостей активізації рефлексії», створений М. Тутушкіною, опитувальник «Тенденції в прийнятті рішень» (R. Misuraca зі співавторами) в адаптації Г. Разваліяєвої. Установлено, що високий рівень проактивності відбивається в істотно більшій вираженості контрольної та конструктивної функцій предметної рефлексії, що зумовлює спрямованість на розуміння сенсу виконуваних дій через аналіз їх змісту, більшу самостійність у конструюванні нових прийомів діяльності, більшу здатність до моделювання діяльності й унесення якісних змін у процес її здійснення, у більш вираженій схильності приймати рішення, найбільш відповідні поставленій меті, обираючи його з певного набору можливих варіантів розв'язання проблеми. Низький рівень проактивності виражається в невпевненості в адекватності власних оцінок здійснюваної діяльності й прагненні постійно підтверджувати рефлексивні очікування або наявне ставлення до ситуації та виконуваних дій; у вираженій схильності до економії ресурсів, розгляду меншої кількості альтернатив і вибору задовільних рішень без очікування високої якості бажаного результату. Окреслено перспективу подальших наукових розвідок, котра полягає в дослідженні медіаторної ролі складників рефлексії у функціонуванні тенденцій прийняття рішень у контексті проактивності.

Ключові слова: активізація рефлексії, конструктивна функція рефлексії, контрольна

функція рефлексії, максимізація, мінімізація, проактивність, сатисфакція, тенденції в прийнятті рішень.

The article presents the results of an empirical study of reflection and tendencies to decision-making (satisficing, maximization, minimization) in subjects with high and low levels of proactivity. It is noted that, despite the considerable attention that modern scientists pay to the phenomenon of proactivity, different angles of its operation need to be detailed on the basis of empirical research. The content of the phenomenon of proactivity is revealed on the basis of theoretical analysis. It is emphasized that proactivity involves the subject's ability to reflect and make optimal decisions. The following psychodiagnostics methods were used in the empirical part of the study: the questionnaire "Proactive Behavior" developed by O. Yerzin, the questionnaire "Diagnosis of features of activation of reflection" created by M. Tutushkina, the questionnaire "The Decision Making Tendency Inventory" (R. Misuraca et al.) adapted by G. Razvalyaeva. It was found that a high level of proactivity is reflected in a significantly greater control and constructive function of objective reflection, which leads to a focus on understanding the meaning of actions through analysis of their content, greater independence in designing new activities, greater ability to model activities and make qualitative changes. the process of its implementation; and, in a more pronounced tendency to make decisions that are most appropriate to the goal, choosing it from a set of possible solutions to the problem. Low level of proactivity is expressed in uncertainty in the adequacy of their own assessments of activities and the desire to constantly confirm the reflective expectations or the existing attitude to the situation and actions taken; in a pronounced tendency to save resources, consider fewer alternatives and choose satisfactory solutions without expecting high quality of the desired result. The perspective of further scientific investigations is outlined, which consists in the study of the mediator role of the components of reflection in the functioning of decision-making tendencies in the context of proactivity.

Key words: activation of reflection, constructive function of reflection, control function of reflection, maximization, minimization, proactivity, satisficing, tendencies in decision-making.

УДК 159.9.072

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2021.24.1.19>

Милославська О.В.

к.психол.н.,
доцент кафедри прикладної психології
Харківський національний університет
імені В.Н. Каразіна

Постановка проблеми. Проблема вибору шляхів життєздійснення та відповідальності за своє життя не тільки не втрачає актуальності, а й набуває особливої значущості в сучасному світі. Відповідно до цього, усе більше дослідників у різних галузях науки, зокрема психології, у розвідках звертаються до вивчення різних аспектів означеної проблеми. Значну увагу науковці приділяють феномену проактивності, вивчення якого започатковано в зарубіжній психології. Незважаючи на те що цей феномен

є досить новим предметом досліджень у психологічній науці, його зміст дає змогу окреслити різні ракурси його функціонування, котрі потребують деталізації на ґрунті емпіричних досліджень.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Проактивність Т. Bateman і J. Crant розглядають як особливу здатність особистості ініціювати зміни й перетворення в навколишньому середовищі на відміну від пасивного реагування на події, що вже відбулися [16, р. 104].

В. Зливков, ґрунтуючись на напрацюваннях зарубіжних науковців, зазначає, що проактивність – це передусім внутрішня властивість психіки, здатність усвідомлювати й відтворювати свої цінності, цілі та принципи незалежно від зовнішніх обставин, тобто залишатися собою і проявляти себе в дії узгоджено з внутрішньою природою [7, с. 45]. Проактивність виходить із важливого принципу: між подразником і реакцією людини залишається свобода вибору [7, с. 47].

Власне, ця теза може бути деталізована так: проактивність транслюється в здатності суб'єкта самостійно вибирати свою реакцію на зовнішні подразники. У цьому сенсі проактивність розглядається як дія, як спосіб життя, коли людина не реагує на впливи ззовні, а сама виявляється автором впливів, вибирає свої дії сама, запускає їх за своєю ініціативою, випереджаючи можливі зовнішні впливи на себе [11, с. 124–125]. Проактивність – це трансформація поведінки індивідуума з метою суб'єктивної оптимізації умов за для досягнення відповідних цілей [10, с. 145]. При цьому зміни, що викликаються, не є самоціллю, вони використовуються як засіб досягнення цілей і задоволення потреб [6].

О. Єрзін пропонує розглядати проактивність як метафеномен, заснований на особистісних факторах (саморефлексія, антиципація, інтернальність, спонтанність, метамотивація), що виявляється в особливому поведінковому стилі, котрий включає в себе прогнозування ситуацій, готовність брати під контроль обставини життя, ініціативність і завзятість у досягненні віддалених у часі цілей [6, с. 6].

Разом із поняттям «проактивність» науковцями розглядається й таке поняття, як «проактивна особистість». Проактивна особистість завжди рішуче налаштована змінювати оточення, адаптуючи його під свої потреби, а не адаптуючись до його вимог, і характеризується трьома ключовими ознаками: здатністю до самовідновлення, орієнтацією на зміни та орієнтацією на майбутнє [7, с. 46]. Така особистість намагається завжди робити вибір відповідно до своїх цінностей, перш ніж, так чи інакше, відреагувати на подразник [7, с. 47].

Описи проактивної особистості в роботах зарубіжних дослідників також включають тенденцію до орієнтації на саморозвиток [15], прагнення поводитися більш упевнено, активно працювати над контролем свого середовища, шукати інформацію [18], знаходити та вирішувати проблеми й відчувати відповідальність, впливати на навколишній світ [20], установлювати високі стандарти та придбати всі наявні ресурси для їх досягнення [17].

Проактивність особистості збагачується шляхом розвитку здатності до аналізу й рефлексії наявних і вірогідних ризиків, забез-

печує нарощування ресурсів життєстійкості й обумовлює спроможність суб'єкта долати стереотипи ставлення до життєвих труднощів, зорієнтованість на досягнення поставлених цілей, реалізацію власних бажань [9, с. 145].

О. Богинська на ґрунті аналізу семантичного простору поняття «проактивність» визначає провідні критерії сформованості проактивного мислення й серед іншого наголошує на значущості високого рівня розуміння причинно-наслідкових зв'язків вчинків і дій; їх усвідомленості й осмисленості; здатності до вибору й прийняття оптимальних рішень у проблемних ситуаціях [3, с. 66].

В. Біскуп і Т. Надвичина, аналізуючи проблему проактивної стратегії запобігання соціальним проблемам, пропонують визначення проактивної рефлексії, котре легко може бути трансформоване в особистісному вимірі, оскільки передбачає критичну оцінку наслідків обраної стратегії прийняття рішень, її перебудування в межах оперативного реагування на прогнозовані зміни, аналіз та оцінку результатів дій у їх співставленні з очікуваною метою [2, с. 25]. Як підкреслюють автори, критичний аналіз оптимальної на перший погляд стратегії вирішення проблеми, корекція прийнятих рішень чи зміна запланованих дій дають змогу отримати максимально ефективні результати [2, с. 26].

Постановка завдання. Мета дослідження полягала в установленні особливостей активізації рефлексії та тенденцій у прийнятті рішень в осіб з високим і низьким рівнем проактивності.

Виклад основного матеріалу дослідження. У дослідженні використано такі психодіагностичні методики: опитувальник «Проактивна поведінка», розроблений О. Єрзіним на ґрунті авторської концепції проактивності [6], методика «Діагностика особливостей активізації рефлексії», створена М. Тутушкіною [12], опитувальник «Тенденції у прийнятті рішень» (R. Misuraca зі співавторами) в адаптації Г. Разваляєвої [13; 19].

Вибірку становили 173 студенти Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. На ґрунті результатів, отриманих за методикою «Проактивна поведінка», з огляду на те що цей психодіагностичний інструмент не передбачає визначення інтегрального показника проактивності, з використанням кластерного аналізу за методом k-середніх досліджувані розподілені на три групи. До групи з високим рівнем проактивності ввійшло 29 осіб, групу із середнім рівнем становили 113 респондентів, до групи з низьким рівнем проактивності ввійшла 31 особа. Ми вважали доцільним установити особливості вияву активізації рефлексії та тенденцій у прийнятті рішень в осіб із полярними харак-

теристиками проактивності, тому до подальшого дослідження були залучені групи з низьким і високим її рівнем. Статистична обробка даних здійснювалася із застосуванням *t*-критерію Стьюдента для незалежних вибірок.

За М. Тутушкіною, рефлексія може бути визначена як здатність особистості до здійснення тих чи інших дій разом із детальною фіксацією цього процесу у свідомості суб'єкта, що обумовлює подвійність його рефлексивної позиції: як виконавця дій і їх спостерігача. Науковиця наголошує, що структура рефлексивного механізму формується та набуває своєрідності протягом життя людини за рівневим принципом організації у двох основних напрямках: предметному та соціально-психологічному [14]. М. Тутушкіна виділяє конструктивну й контрольну функції рефлексії. Перша передбачає пошук і встановлення інтелектуальних зв'язків світогляду особистості в цій галузі з актуальною ситуацією, що забезпечує активізацію рефлексії та її залучення в процеси саморегуляції діяльності, поведінки та спілкування. Друга – обумовлює процеси налагодження, перевірки й використання означених вище зв'язків з метою самоконтролю в діяльності або під час спілкування [12].

У дослідженні особливостей активізації рефлексії встановлено, що показники за шкалами «ступінь рефлексивності в предметній сфері (контрольна функція)» та «частота активізації рефлексії в предметній сфері (конструктивна функція)» у групі з високим рівнем проактивності ($4,09 \pm 1,01$ та $5,31 \pm 0,53$) вірогідно перевищують показники за означеними шкалами в групі з низьким рівнем проактивності ($6,91 \pm 0,87$ та $6,94 \pm 0,49$), при $t = 2,12$, $p \leq 0,05$ та $t = 2,26$, $p \leq 0,01$. За шкалою «частота активізації рефлексії в соціально-психологічній сфері (конструктивна функція)» вірогідно більший показник визначено також у групі з високим рівнем проактивності ($8,11 \pm 1,06$), на відміну від групи з низьким її рівнем ($4,63 \pm 0,98$), при $t = 2,41$, $p \leq 0,01$, котра, у свою чергу, відрізняється вірогідно більшим показником за шкалою «ступінь рефлексивності в соціально-психологічній сфері (контрольна функція)» ($7,13 \pm 0,65$ і $4,97 \pm 0,76$; $t = 2,16$, $p \leq 0,05$).

Отже, досліджувані з високим рівнем проактивності характеризуються більш вираженою схильністю до предметної рефлексії як у контрольній, так і конструктивній функції, що, як уважає авторка методики, опосередковано віддзеркалює більшу адекватність рефлексії у внутрішньоособистісному та міжособистісному ракурсах. Представники цієї групи в проблемних ситуаціях є більш зорієнтованими на розуміння сенсу здійснюваних дій через аналіз їх змісту, більш спроможними самостійно вибудовувати нові прийоми здійснення діяльності, відмовляючись від контролю та пере-

вірки вже відпрацьованого алгоритму дій, що забезпечує зростання ефективності у виконанні широкого діапазону завдань, а також більш здатними до моделювання та якісної зміни діяльності й поведінки.

Респонденти з низьким рівнем проактивності є більш схильними до соціально-контрольної рефлексії, котра, як зазначає Г. Бехтер, є своєрідною формою раціоналізації [1, с. 88], що відбиває невпевненість цих досліджуваних щодо точності оцінок власної діяльності при її аналізі та спрямованість на перманентне підтвердження суб'єктивних рефлексивних очікувань або фіксацію вже сформованого ставлення до ситуації замість прийняття предметно-рефлексивної позиції стосовно особливостей здійснюваної ними діяльності.

В аналізі проблеми інтегральних здібностей А. Карпов розкриває специфіку рефлексивної регуляції як метакогнітивного феномена через змістові характеристики комплексу інтегральних процесів, котрим притаманні є антиципування, свобода вибору, планування, прогнозованість і контрольованість діяльності [8]. Студіювання результатів теоретичних та емпіричних наукових розвідок з проблеми проактивності дало змогу Н. Воїщевій констатувати, що властивості рефлексивних процесів притаманні й процесу реалізації проактивної поведінки [4, с. 27], що стає логічним поясненням результатів дослідження активізації рефлексії в групах із високим і низьким рівнем проактивності.

Вище нами зазначено, що сучасні науковці важливим атрибутом проактивності вважають здатність приймати оптимальні рішення, що й обумовило вивчення тенденцій у їх прийнятті в групах із високим і низьким рівнем проактивності.

Г. Разваляєва вказує, що прийняття рішень безпосередньо пов'язане з такими тенденціями, як максимізація, мінімізація та сатисфізація, котрі запропоновані в теорії сатисфізації [13], відповідно до якої прагнення до задоволеності є найбільш оптимальною тенденцією, що реалізується при прийнятті рішень і захищає суб'єкта від негативних результатів вибору в ситуації множинних альтернатив [21]. Водночас сучасні дослідники не обмежують тенденції до прийняття рішень лише сатисфізацією та визначають ще дві тенденції: максимізацію, яка передбачає пошук найкращого варіанта рішення, і мінімізацію, котра орієнтує суб'єкта на досягнення результату з найменшими затратами ресурсів [5, с. 106].

Досліджувані з високим рівнем проактивності порівняно з респондентами з низьким її рівнем продемонстрували вірогідно більші показники за шкалами максимізації ($19,71 \pm 1,11$ і $13,64 \pm 1,26$; $t = 3,61$, $p \leq 0,001$)

та сатисфізації ($35,27 \pm 0,94$ та $30,58 \pm 0,83$; $t = 3,74$, $p \leq 0,001$), але вірогідно менші за шкалою мінімізації ($28,03 \pm 1,19$ і $37,42 \pm 0,77$; $t = 6,62$, $p \leq 0,0001$).

При цьому середньогрупові показники максимізації в групі високим рівнем проактивності знаходяться в діапазоні середньої вираженості, у групі з низьким рівнем проактивності – у діапазоні низької вираженості. Щодо сатисфізації показники в обох групах характеризуються високою вираженістю. Показники мінімізації в групі з високим рівнем проактивності демонструють низьку вираженість, у групі з низьким рівнем проактивності – середню.

Отримані відмінності дають змогу характеризувати досліджуваних з високим рівнем проактивності як осіб, котрі загалом схильні витратити ресурси для пошуку найкращого варіанта рішення та розглядати можливі альтернативи, серед яких вони й вибирають найбільш відповідний поставленій меті, зберігаючи якість рішення. Досліджувані з низьким рівнем проактивності виявилися більш схильними зменшувати витрати ресурсів та аналізувати меншу кількість альтернатив, обираючи те рішення, що задовольняють їхній запит, але не забезпечують високої якості результату.

Виходячи з результатів вивчення особливостей активізації рефлексії, можна припустити, що досліджувані з високим рівнем проактивності в пошуках прийняттого рішення можуть розглядати широкий спектр можливостей і витратити на це ресурси до певної межі, за якою вони продукують власне оригінальне рішення поставленого завдання. Разом із цим зауважуємо, що, безумовно, це припущення вимагає окремого, більш детального дослідження.

Висновки з проведеного дослідження.

Емпірично доведено, що високий рівень проактивності відбивається в істотно більшій вираженості контрольної та конструктивної функції предметної рефлексії, що обумовлює спрямованість на розуміння сенсу виконуваних дій через аналіз їх змісту, більшу самостійність у конструюванні нових прийомів діяльності, більшу здатність до моделювання діяльності та внесення якісних змін у процес її здійснення, у більш вираженій схильності приймати рішення, найбільш відповідне поставленій меті, обираючи його з певного набору можливих варіантів розв'язання проблеми. Низький рівень проактивності виражається в невпевненості в адекватності власних оцінок здійснюваної діяльності та прихильності постійно підтверджувати рефлексивні очікування або наявне ставлення до ситуації та виконуваних дій; у вираженій схильності до економії ресурсів, розгляді меншої кількості альтернатив

і вибору задовільних рішень без очікування високої якості бажаного результату.

Перспективу подальших наукових розвідок ми вбачаємо в дослідженні медіаторної ролі складників рефлексії у функціонуванні тенденції прийняття рішень у контексті проактивності.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бехтер А.А. Рефлексивность как субъектный ресурс совладающего поведения специалиста : дисс. ... канд. психол. наук : 19.00.13. Москва, 2014. 189 с.
2. Біскуп В.С., Надвична Т.Л. Проактивна стратегія запобігання соціальним проблемам. *Габітус*. 2020. Вип. 16. С. 22–27.
3. Богинская О.С. Проактивное мышление как путь преодоления асимметрии профессионального будущего молодых специалистов. *Акмеология профессионального образования*. 2018. № 14. С. 66–68.
4. Воищева Н.М. Индивидуально-психологические особенности совладающего поведения в профессиональной деятельности экологов : дисс. ... канд. психол. наук: 19.00.03. Санкт-Петербург, 2018. 238 с.
5. Вязовкина В.К. Связь стратегий в области суждений и принятия решений и уровня интеллекта (на примере индивидуальных различий в тенденции к максимизации, сатисфизации и минимизации). *Когнитивная наука: новые исследования* : материалы конференции 19 июня 2019 г. / под ред. Е.В. Печенковой, М.В. Фаликман. Москва : ООО «Буки Веди», 2019. С. 105–109.
6. Ерзин А.И. Личностные факторы проактивности больших с первым эпизодом шизофрении : дисс. ... канд. психол. наук : 19.00.04. Оренбург, 2016. 177 с.
7. Зливков В.Л. Проактивність як властивість високоєфективної особистості. *Гуманний розум* : збірник наукових праць за матеріалами круглого столу «Проблема добра і зла у науковій спадщині Г.О. Балла» (24 травня 2018 р.) / за ред. В.Л. Зливков, О.В. Завгородня, упорядники С.О. Лукомська, О.В. Котух. Київ, 2018. С. 44–47.
8. Карпов А.В. Интегральные способности личности. *Человеческий фактор: проблемы психологии и эргономики*. 2004. № 1. С. 31–38.
9. Ларіна Т.О. Соціально-психологічна реабілітація особистості: покрокове набуття життєздатності. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*. 2018. № 42. С. 139–147.
10. Мельничук В.Е., Рощина Н.В. Сучасні орієнтири упровадження проактивної поведінки. *Соціально-трудова сфера: сучасний стан, проблеми та стратегічні напрями розвитку* : збірник тез доп. учасників Міжнар. наук.-практ. Інтернет-конф., 14–16 листоп. 2017 р. / М-во освіти і науки України, ДВНЗ «Київ. нац. екон. ун-т ім. Вадима Гетьмана» та ін. ; редкол.: А.М. Колот (голова) та ін. Київ : КНЕУ, 2017. С. 144–146.
11. Нижегородцев А.В. К вопросу о формировании проактивного мышления у современных школьников. *Новая наука: Современное состояние и пути развития*. 2016. № 4-2. С. 124–126.

12. Практическая психология / под ред. М.К. Тутушкиной. Санкт-Петербург : Дидактика Плюс, 2001. 368 с.
13. Разваляева А.Ю. Апробация опросника «Тенденции в принятии решений» на русскоязычной выборке. *Консультативная психология и психотерапия*. 2018. Т. 26. № 3. С. 146–163.
14. Тутушкина М.К. Самосознание: самооценка и рефлексия. *Современная практическая психология* / под ред. М.К. Тутушкиной. Москва : Изд. центр «Академия», 2010. С. 180–187.
15. Antonacopoulou E. P. Employee development through self-development in three retail banks. *Personnel Review*. 2000. № 29 (4). P. 491–508.
16. Bateman T.S., Crant J. The proactive component of organizational behavior: A measure and correlates. *Journal of organizational behavior*. 1993. Vol. 14. № 2. P. 103–118.
17. Crant J.M. The proactive personality scale as a predictor of entrepreneurial intentions. *Management*. 1996. № 29 (3). P. 62–74.
18. Kammeyer-Mueller J.D., Wanberg C.R. Unwrapping the organizational entry process: disentangling multiple antecedents and their pathways to adjustment. *Journal of Applied Psychology*. 2003. № 88 (5). P. 779–788.
19. The Decision Making Tendency Inventory: A new measure to assess maximizing, satisficing, and minimizing / R. Misuraca, P. Faraci, A. Gangemi, F.A. Carmeci, S. Miceli, R. Misuraca, P. Faraci, A. Gangemi, F.A. Carmeci, S. Miceli. *Personality and Individual Differences*. 2015. Vol. 85. P. 111–116.
20. Seibert S.E., Kraimer M.L., Crant J.M. A longitudinal model linking proactive personality and career success. *Personnel Psychology*. 2001. № 54 (4). P. 845–874.
21. Maximizing versus satisficing: Happiness is a matter of choice / B. Schwartz, A. Ward, J. Monterosso, S. Lyubomirsky, K. White, D.R. Lehman. *Journal of Personality and Social Psychology*. 2002. Vol. 83. № 5. P. 1178–1197.

ПСИХОЛОГІЧНА КОНЦЕПЦІЯ СНОВИДІНЬ М. ГРОТА: ІСТОРІКО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ

M. GROT'S PSYCHOLOGICAL CONCEPT OF DREAMS: HISTORICAL AND PSYCHOLOGICAL ANALYSIS

Історико-психологічні дослідження мають велике значення. Вони допомагають вирішити багато суттєвих психологічних запитань (М. Грот): представити в усій повноті й цілісності хід розвитку психологічної науки, прослідкувати виникнення, взаємодію та протидію різноманітних наукових напрямів та ідей, проаналізувати динаміку уявлень про людську психіку на різних етапах розвитку психології.

Стаття присвячена психологічному аналізу проблеми сновидіння в науковій праці М. Грота «Сновидіння як предмет наукового аналізу». За М. Гротом, феномен сновидіння – це триваючі або ті, що починаються, проблиски свідомості» [4, с. 25]. Тобто, на відміну від З. Фрейда та К. Юнга, М. Грот пов'язував феномен сновидінь зі сферою свідомості особистості, яка працює не тільки під час бадьорості організму, а й у стані його сну.

У статті вперше виділено та запропоновано психологічні ідеї М. Грота щодо феномена сновидінь особистості:

- 1) сновидіння пов'язані зі сферою свідомості особистості й мають спорадичний характер;
- 2) на інтенсивність сновидінь впливає онтогенетичний вік особистості. У людей молодого віку сновидіння більш інтенсивні, ніж в осіб похилого віку;
- 3) психічно здорова людина спить нормально, при порушеннях психіки або високому рівні невротизму сон порушується. Сон пов'язаний із психологічним здоров'ям особистості;
- 4) сновидіння пов'язані зі сферою минулого досвіду індивіда;
- 5) сновидіння – це передусім предмет наукового аналізу психологічної науки.

Як висновок, теоретичне дослідження наукової праці М. Грота «Сновидіння як предмет наукового аналізу» доводить, що робота не втратила важливості та актуальності для нашого часу й необхідна для вивчення сучасним психологам, психіатрам і всім, хто цікавиться психологічною наукою для кращого розуміння феномена сновидіння. У праці М. Грот відповідає на низку важливих питань для сучасної психологічної науки: яке значення має вивчення сновидінь у психології; чи обов'язкове сновидіння під час сну людини; які є механізми виникнення сновидінь; а також розглядає питання ступеня інтенсивності сновидінь тощо.

Ключові слова: сновидіння, сон, свідомість, психологія, Микола Грот.

Historical and psychological research is of great importance. They help to solve many important psychological issues (M. Grot): to present in full and integrity the course of development of psychological science, to trace the emergence, interaction and counteraction of various scientific directions and ideas, to analyze the dynamics of human psyche at different stages of psychology.

The article is devoted to the psychological analysis of the problem of dreaming in the scientific work of M. Grot Dreams as a subject of scientific analysis. According to M. Grot, the phenomenon of dreaming is ongoing or beginning flashes of consciousness [4, p. 25]. That is, in contrast to S. Freud and K. Jung, M. Grot associated the phenomenon of dreams with the sphere of consciousness of the individual, which works not only during the vigor of the body but also in the state of his sleep.

In the article for the first time the psychological ideas of M. Grot concerning the phenomenon of dreams of the person are allocated and offered:

- 1) dreams are related to the sphere of consciousness of the individual and are sporadic;
- 2) the intensity of dreams is influenced by the ontogenetic age of the individual. In young people, dreams are more intense than in the elderly;
- 3) a mentally healthy person sleeps normally, with mental disorders or a high level of neuroticism — sleep is disturbed. Sleep is related to a person's psychological health;
- 4) dreams are related to the sphere of past experience of the individual;
- 5) dreams in the first place - is the subject of scientific analysis of psychological science.

In conclusion, a theoretical study of M. Grot's scientific work Dreams as a subject of scientific analysis proves that this work has not lost its importance and relevance for our time and is necessary for modern psychologists, psychiatrists and anyone interested in psychological science to better understand the phenomenon of dreams. In this work, M. Grot answers a number of important questions for modern psychological science: what is the importance of the study of dreams in psychology; whether it is obligatory to dream during a person's sleep; what are the mechanisms of dreams; and also considers the degree of intensity of dreams, etc.

Key words: dreams, dream, consciousness, psychology, Mykola Grot.

УДК 159.99

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2021.24.1.20>

Нестеренко П.О.

аспірант кафедри загальної та практичної психології
Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя

Постановка проблеми. Історико-психологічні дослідження мають велике значення. Вони допомагають вирішити багато суттєвих психологічних запитань (М. Грот): представити в усій повноті й цілісності хід розвитку психологічної науки, прослідкувати виникнення, взаємодію та протидію різноманітних наукових напрямів та ідей, проаналізувати динаміку уявлень

про людську психіку на різних етапах розвитку психології.

Один із важливих аргументів на користь історико-психологічних досліджень наводить українська дослідниця М. Бойправ. За М. Бойправ, історія психології – «це важливе джерело одержання психологічних фактів, пізнання законів, з'ясування принципів, логіки побудови науки, знаходження рушійних сил історико-психоло-

гічного процесу» [2, с. 4]. Тобто, щоб сучасна психологічна наука розвивалася, успішно вирішувала наукові проблеми та рухалася вперед, вона повинна враховувати результати попередніх наукових досягнень і відкриттів у сфері психології. Історико-психологічне дослідження допомагає отримати нові наукові факти, а також здійснити комплексні аналіз та опис наукової діяльності науковців-психологів.

Український історик психології В. Роменець наголошує теж на важливості й актуальності історико-психологічних досліджень і говорить, що «історія психології – пам'ять, евристична основа й совість цієї науки. У переломні періоди, коли загострюються проблеми її поступального руху – теоретичного й практичного, вона з особливим інтересом звертається до своєї історії. Усвідомлення пройденого нею шляху сприяє появі творчих інсайтів, відкриває прогностичні начала цього шляху» [5, с. 28].

Серед несправедливо забутих імен у психологічній науці XIX ст., на превеликий жаль, є ім'я М. Грота. У дослідженні ми звертаємося до психологічної спадщини та наукових ідей видатного українського психолога й філософа Миколи Яковича Грота (1852–1899). Дослідження наукових поглядів М. Грота дасть змогу вперше комплексно описати його творчу спадщину, а також визначити його місце та вклад у розвиток психології як в Україні, так і на теренах усього СНД.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Говорячи про ступінь розроблення проблеми, маємо зазначити, що феномен сновидінь досліджували такі науковці, як З. Фройд [8], К. Юнг [10], М. Бойправ [2], С. Авакумов [1], Є. Ронжин [6], В. Сморгочова, С. Курганов [7] та інші.

У класичному університетському словнику з психології під ред. А. Петровського та М. Ярошевського дається таке визначення: сновидіння – це «суб'єктивно пережиті уявлення, переважно зорової модальності, котрі регулярно виникають під час сну, головним чином у фазі «швидкого» сну» [12, с. 366].

Звертаючись до історії психології, ми дізнаємося, що вперше фундаментальну працю З. Фрейда «Тлумачення сновидінь» опубліковано в 1900 р. Важливість та унікальність цієї праці полягає як у теоретичному аналізі З. Фрейдом психологічної природи та механізмів сновидінь, так і в тому, що він уперше почисив одне з ключових понять психоаналітичної теорії – позасвідоме [8].

«Тлумачення сновидінь є Via Regia до пізнання позасвідомого, сама визначена підстава психоаналізу й та галузь, у якій будь-який дослідник набуває свою переконаність і свою освіту. Коли мене запитують, як можна стати психоаналітиком, я завжди відповідаю: за допомогою вивчення власних сновидінь» [9], – говорить З. Фройд.

Для З. Фрейда сновидіння – це викривлений заміник чогось позасвідомого, а збереження сну – функція сновидінь. Також сновидіння часто мають у собі прихований сексуальний аспект, котрий вимагає інтерпретації дослідника. «Чим більше займаєшся тлумаченням сновидінь, тим більше переконаєшся в тому, що більшість сновидінь дорослих мають в основі сексуальний характер і дають вираження еротичним бажанням. У цьому може переконається, однак, лише той, хто дійсно аналізує сновидіння, тобто від явного змісту останніх він переходить до прихованих за ними думками: явний зміст ніколи не розкриває сексуального характеру сновидінь» [8].

Австрійський дослідник К. Юнг мав відмінний погляд на сновидіння від З. Фрейда. К. Юнг закликав клієнтів не застосовувати прийом вільних асоціацій, тому що цей психоаналітичний метод дає змогу виявити лише індивідуальні, тобто особисті асоціації сновидінь, котрі групуються навколо комплексів. Метод вільних асоціацій із Фрейдівського психоаналізу, на думку К. Юнга, не давав наблизитися до сенсу сновидіння та зрозуміти його психологічну суть [11].

Сон є зв'язком і контактом людини з колективним позасвідомим. У «Тевістокських лекціях», котрі К. Юнг читав у Лондоні в Тевістокській клініці в 1935 р., К. Юнг говорить, що «інтерпретація глибокого сну на практиці ... ніколи не буде вичерпною, якщо залишиться в галузі особистісної сфери. ... Психологічна ситуація сновидіння виходить за межі особистісного шару позасвідомого» [10, с. 69], тобто вона прямо пов'язана з колективним позасвідомим і функціонуванням сфери архетипів.

Однією з небагатьох сучасних науковців, які займаються дослідженням наукової спадщини М. Грота, є українська дослідниця М. Бойправ, яка у 2009 р. написала вступну статтю «Микола Якович Грот – основоположник наукової вітчизняної психології» [4, с. 4–11] і перевидала в м. Ніжині працю М. Грота «Сновидіння як предмет наукового аналізу» [4].

Говорячи про працю М. Грота «Сновидіння як предмет наукового аналізу», М. Бойправ зазначає, «що дана робота дає можливість глибше зрозуміти початок становлення творчої біографії вченого. Його погляди, ідеї, думки, світобачення на прикладі наукового аналізу психічних явищ узагалі і, зокрема, феномена сновидінь, свідчать про належність його до позитивістського напрямку в науці. Незважаючи на те, що філософська і психологічна наука в цей період мала однобокий характер, часто змішували поняття предмет віри і предмет науки, М.Я. Грот мав чітку самостійну позицію, яку виробив, спираючись на відкриття в області природознавства» [2, с. 45].

На думку дослідника С. Авакумова, сновидіння – це психічний феномен, «при цьому

психологія сновидінь має ... суттєві відмінності від психології бадьорості, що дає змогу говорити про психологію сновидінь як самостійну галузь психологічної науки» [1]. Тобто актуально розвивати нову галузь психологічних досліджень – психологію сновидінь.

Постановка завдання. Одна з головних наукових праць М. Грота – «Сновидіння як предмет наукового аналізу» [4]. Але, на жаль, цій роботі вченого не приділено достатньої уваги у вітчизняній науці. Тому ми ставимо за мету в статті – дослідити й проаналізувати наукову працю М. Грота «Сновидіння як предмет наукового аналізу».

Виклад основного матеріалу дослідження. За істориком психології М. Бойправ, М. Грот випередив З. Фрейда та почав досліджувати сновидіння набагато раніше. А саме «свої думки, результати досліджень відносно сновидінь науковець висловив спочатку у промові, виголошеній на річному акті історико-філологічного інституту кн. Безбородька в Ніжині 30 серпня 1877 року, а потім у спеціальній праці «Сновидіння як предмет наукового аналізу», яка зберігає наукове значення й у наші дні» [3, с. 44].

Для М. Грота людські сновидіння є одним із найбільш загадкових і маловивчених феноменів. «Одним із найбільш туманних феноменів нашого духовного життя є феномен сновидіння» [4, с. 15].

М. Грот виділяє дві основні функції організму людини:

1. Тваринна функція, яка відповідає за стан бадьорості індивіда. Вона становить «власний зміст і справжній сенс життя; сюди відносяться всі процеси організму, пов'язані з нашими рухами і стремліннями, сприйняттями й афектами, тобто з нашою діяльністю і сприйнятливістю взагалі» [4, с. 16].

2. Рослинна функція, яка відповідає за фазу сновидіння та полягає в тому, що під час сну «рослинне життя отримує перевагу над тваринною» [4, с. 16] функцією. Саме рослинна функція відповідає за сон індивіда та слугує відновленню біологічних і психічних ресурсів.

За М. Гротом, феномен сновидіння – це «спорадичні, триваючі або ті, що починаються, пробіски свідомості» [4, с. 25]. Тобто, на відміну від З. Фрейда та К. Юнга, М. Грот пов'язував феномен сновидінь зі сферою свідомості особистості, яка працює не тільки під час бадьорості організму, а й у стані його сну.

На питання, чи можливий сон людини без сновидінь, М. Грот ствердно відповів, що «сон без сновидінь можливий» [4, с. 17]. М. Грот дискутує з положеннями Р. Декарта, що сутність людської думки функціонує безперервно, а тому сновидіння під час сну повинні продовжуватися фактично весь час. «Робота мозку уві сні, передбачувана дрімотою, не може і не повинна тривати безперервно, так як вона має випадковий і другорядний характер: сон, в побуті організму, має значення рослинного

моменту і феномен сновидінь треба розглядати як продукт незаконного, хоча і неминучого час від часу, вторгнення в область рослинного життя непрошених відголосів тваринного існування організму на яву» [4, с. 21–22].

Цікавими видаються розмірковування української дослідниці М. Бойправ про розуміння сновидінь М. Гротом. «За змістом сновидіння не містять нічого нового, крім минулого досвіду людини. Інша справа – форма. Усі явища перекручуються, збільшуються або зменшуються, змінюються послідовність, форми поєднання елементів, деякі з них зникають та ін.

Побудова сновидінь має характер випадковий і безконтрольний. А тому одні комбінації є геніальними, інші нісенітницями» [3, с. 47].

Наукова праця «Сновидіння як предмет наукового аналізу» М. Грота важлива також для патопсихологічного розуміння феномена лунатизму. За М. Гротом, «лунатичний стан здебільшого є позасвідомим та не залишає слідів у пам'яті; при цьому лунатичний стан представляє явище у всякому випадку патологічне та рідкісне» [4, с. 22].

Розглядаючи питання інтенсивності ступеня сновидінь, М. Грот пропонує декілька класифікацій. Одна з них – чотирьохступінчаста Горвича [4, с. 22]:

- 1) живі, рухливі сновидіння, які супроводжуються мисленням і дією, – лунатичний стан;
- 2) живий сон, який можна згадати;
- 3) мало усвідомлювані сновидіння, які важко згадати;
- 4) глибокий сон без сновидінь.

М. Грот не погоджується з Горвичем і пропонує свою п'ятиступінчасту класифікацію інтенсивності ступеню сновидінь: «1) напівсон; 2) сон з чітко згадуваними сновидіннями; 3) сон зі сновидіннями, які погано запам'ятовуються, 4) сон зі сновидіннями, які абсолютно забуваються, 5) сон, який є абсолютно без сновидінь» [4, с. 22–23].

Серед різних факторів зовнішнього середовища на інтенсивність сновидінь впливає онтогенетичний вік людського організму. У молодому віці сновидіння більш інтенсивні, ніж у людей похилого віку [4, с. 26].

Також М. Грот наголошує, що сновидіння сняться людині в основному на початку й перед кінцем сну [4, с. 24].

Варто зазначити, що М. Грот наполягає на «спорадичному характері сновидінь» [4, с. 25]. Під словом спорадичний мається на увазі, що сновидіння є нерегулярним, епізодичним і з'являється «від випадку до випадку» [13].

М. Грот виділяє шість факторів утворення сновидінь, які може бачити людина під час сну [4, с. 48]:

1. Спогади, відтворення минулих вражень.
2. Звичні відчуття, які дають свій колорит уявленням, що займають сплячу свідомість.
3. Зовнішні враження зору і слуху.

4. Органічні, тобто внутрішні відчуття.
5. Діяльність уяви або будівельної асоціації.
6. Автоматична робота мозку [4, с. 48].

На нашу думку, М. Грот – один із перших психологів, хто доходить усвідомлення взаємозв'язку сну та психологічного здоров'я особистості. У людини психічно здорової та психологічно врівноваженої й спокійної, яка не перебуває в стані підвищеного стресу, проблем зі сном не виникає. «Незіпсований організм дитини також мало знайомий з безсонням, як і здоровий організм простолюдина або вченого-трудівника, який живе правильно» [4, с. 24]. Вплив «цивілізації міста», відхід від природності і спонтанності, психічні розлади та високий рівень невротизму викликають проблему зі сном. «Тільки болісно-дратівлива нервова система цивілізованого громадянина, та й то при ненормальному житті, схильна до безсоння або до напівсонної млявості після пробудження» [4, с. 24].

Також М. Грот застерігає від марновірства в тлумаченні сновидінь і закликає до глибинного наукового вивчення цього феномена психологічною наукою. «Ми показали напрям, якого повинна дотримуватися психологія і який необхідно пропонувати здоровому глузду всіх людей узагалі. Будемо сподіватися, що наука колись знайде засіб більш чітко і повно з'ясувати механізми найскладніших сплетінь сновидінь з дійсним життям... З часом будуть відкриті й інші механізми, все це допоможе в боротьбі з різними забобонами і можлива перемога волі і розумної свободи» [4, с. 76–77]. Тобто сновидіння – це передусім предмет наукового аналізу психології [4].

Перспективами подальших досліджень сновидінь є теоретико-методологічні й емпіричні дослідження, у яких у ролі методологічного інструментарію будуть застосовані психологічні ідеї М. Грота та його наукова праця «Сновидіння як предмет наукового аналізу».

Висновки з проведеного дослідження.

Отже, на основі аналізу наукової праці «Сновидіння як предмет наукового аналізу» можна виділити такі психологічні ідеї М. Грота:

- сновидіння пов'язані зі сферою свідомості особистості й мають спорадичний характер;
- на інтенсивність сновидінь впливає онтогенетичний вік особистості. У людей молодого віку сновидіння більш інтенсивні, ніж в осіб похилого віку;
- психічно здорова людина спить нормально, при порушеннях психіки або високому рівні невротизму сон порушується. Сон пов'язаний із психологічним здоров'ям особистості;
- сновидіння пов'язані зі сферою минулого досвіду індивіда;
- сновидіння – це передусім предмет наукового аналізу психологічної науки.

Теоретичне дослідження наукової праці М. Грота «Сновидіння як предмет наукового аналізу» доводить, що ця робота не втратила важливості та актуальності для нашого часу й необхідна для вивчення сучасним психологам, психіатрам і всім, хто цікавиться психологічною наукою для кращого розуміння феномена сновидіння. У праці М. Грот відповідає на низку важливих запитань для сучасної психологічної науки: яке значення має вивчення сновидінь у психології; чи обов'язкове сновидіння під час сну людини; які є механізми виникнення сновидінь; а також розглядає питання ступеня інтенсивності сновидінь тощо.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Авакумов С.В. Психологія сновидення. *Ученые записки* : научно-теоретический журнал. № 5 (39). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/psihologiya-snovideniya/viewer> (дата звернення: 19.04.2021).
2. Бойправ М.Д. М.Я. Грот: психологічні погляди та освітня діяльність : монографія. Ніжин : НДПУ, 2002. 165 с.
3. Бойправ М.Д. Наукова спадщина М.Я. Грота і сучасна психологія (з історії вітчизняної психології) : монографія. Ніжин : Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2009. 182 с.
4. Грот М.Я. Сновидіння як предмет наукового аналізу / упорядник, автор вступної статті і коментарів М.Д. Бойправ. Ніжин : Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2009. 114 с.
5. Роменець В.А. Історія психології: XVII століття. Епоха просвітництва. Київ : Либідь, 2006. 1000 с.
6. Ронжин Е. Психологія осознанных сновидений. URL: <https://mybook.ru/author/evgenij-ronzhin/psihologiya-osoznannyh-snovidenij/read/> (дата звернення: 20.04.2021).
7. Сморгчова В.П., Курганов С.А. Влияние продолжительности сна и сновидений на качество обучения. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/vliyanie-prodolzhitelnosti-sna-i-snovideniya-na-kachestvo-obucheniya/viewer> (дата звернення: 20.04.2021).
8. Фрейд З. Толкование сновидений. URL: https://librebook.me/the_interpretation_of_dreams/vol1/1 (дата звернення: 19.04.2021).
9. Фрейд З. О психоанализе. Лекция 3. URL: <https://tainoe.o-nas.info/index.php/books/75-freid10/481-freid1003> (дата звернення: 19.04.2021).
10. Юнг К. Г. Тевистокские лекции. URL: http://psychoanalysis.by/wp-content/uploads/2019/02/tavistokskie_lectures.pdf (дата звернення: 19.04.2021).
11. Jung C.G. The associations of normal subjects. *Collected Works of C.G. Jung*. Princeton, NJ : Princeton University Press, 1902. Vol. 2. С. 3–99.
12. Психологический словарь / под общ. ред. А.В. Петровского, М.Г. Ярошевского. 2-е изд., испр. и доп. Москва : Политиздат, 1990. 494 с.
13. Значение слова спорадический. Словарь медицинских терминов. URL: <https://classes.ru/all-russian/dictionary-russian-med-term-45279.htm> (дата звернення: 20.04.2021).

СЕКЦІЯ 5 ПСИХОЛОГІЯ ПРАЦІ

ОСОБЛИВОСТІ КОМУНІКАТИВНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ ІТ-СПЕЦІАЛІСТІВ FEATURES OF COMMUNICATIVE COMPETENCE OF IT SPECIALISTS

Статтю присвячено дослідженню комунікативної компетентності у фахівців ІТ-технологій. Комунікативна компетентність у професійній діяльності спеціаліста є важливим інструментом, який дає змогу не лише встановлювати та підтримувати взаємини з колегами, а й сприяє професійному розвитку та кар'єрі. Фахівці сфери інформаційних технологій сьогодні досить затребувані на українському та зарубіжному ринках праці, однак кожна компанія висуває досить серйозні вимоги до своїх кандидатів, і це стосується не тільки професійних знань, а й умінь та навиків, які сприяють соціальній комунікації та міжособистісній взаємодії. Метою статті є емпіричне вивчення комунікативної компетентності ІТ-спеціалістів. Дослідження здійснювалося на базі трьох чернівецьких ІТ-компаній, а саме SoftServe, AdvAnced Software Development (ASD) та Lead Line IT, за участю 50 респондентів. Установлено, що більшість ІТ-фахівців помірно толерантна у спілкуванні, зокрема значна частина опитаних орієнтується саме на власні особистісні риси, установки і переконання, розцінюючи це як еталон. Визначено, що ІТ-фахівці-жінки більш інтолерантні, ніж чоловіки у ситуаціях, коли необхідно приймати індивідуальність інших учасників комунікації, що може виражатися навіть конфліктністю. Разом із тим саме жінки частіше проявляють чутливість до співрозмовника. З'ясовано, що опитані володіють високим логічним інтелектом, який дає змогу реалізовуватися їм у професійному зростанні, але разом із тим вони можуть бути нетовариськими, емоційно дистантними та схильними до асоціальності. Тільки 10% ІТ-розробників демонструють високий рівень комунікативного контролю, решті або байдуже, як їх сприймають оточуючі, або ж вони мають певні труднощі у керуванні власними емоціями в комунікативних процесах.

Ключові слова: ІТ-фахівці, комунікативна компетентність, спілкування, комунікативна толерантність.

This article is dedicated to the research of the communicative competence of IT specialists. Communicative competence is an important tool in the professional activities of IT specialists, that allows to establish and support relations with colleagues and facilitate professional development and career. IT specialists are in demand on the Ukrainian and also on the foreign market, but requirements for job candidates are pretty vast and not only on technical knowledge and skills but also on skills that allow to socially interact and communicate. The goal of the article is an empirical study of the communicative competence of IT specialists. Research was based on two IT companies in Chernivtsi - SoftServe and ASD, with the participation of 50 respondents. It was found that the majority of IT specialists are moderately tolerant in communication, and in particular, a significant part of respondents focuses on their own personal traits, attitudes and beliefs considering them as a standard. Female IT specialists are less tolerant than male in situations when they need to accept the individuality of other participants of communication, that can be expressed by conflict. On the other side female specialists more often show sensitivity in communication. It also was found that respondents have high logical intelligence that allow them to grow professionally. However, they can be emotionally distant, unsociable and uncommunicative. Only 10% of IT specialists demonstrate a high level of communicative control. Others either don't mind how surrounding people perceive them or have some difficulties managing their own emotions in communicative processes.

Key words: IT specialists, communicative competence, communication, communicative tolerance.

УДК 195.923:331.446.4
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2021.24.1.21>

Барабашук Г.В.
к.психол.н.,
асистент кафедри практичної психології
Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича

Мазур О.Ю.
магістр психології,
практичний психолог
ІТ компанія «Lead Line IT»

Постановка проблеми. Стрімкий розвиток інформаційних технологій та їх проникнення в усі сфери життя сучасної людини сприяли тому, що ІТ-спеціалісти є найбільш затребуваними на вітчизняному та зарубіжному ринках праці. Сьогодні більшість ІТ-компаній нарощує потребу в продуктивних творчих професіоналах, які компетентні не тільки в технічному плані, а й здатні постійно розвиватися й удосконалюватися, поліпшувати рівень своєї комунікативної компетентності.

В Україні професія ІТ-фахівця досить перспективна і високооплачувана, але, звичайно, щоб цього досягнути, потрібно

докласти великих зусиль. Специфіка сфери інформаційних технологій сприяє раціоналізації пізнавальної діяльності фахівця, що супроводжується певним спрощенням емоційного та міжособистісного компонентів. Сучасному ІТ-фахівцю необхідно постійно навчатися й удосконалювати свої навички, займатися самоосвітою, мати витримку та терпіння, зосередженість, уміння швидко адаптуватися і при цьому креативно мислити. Оскільки інформаційно-технологічна сфера дуже швидко розвивається, фахівцю необхідно швидко реагувати на зміни, пристосовуватися до нових технологій, в іншому

разі набуті навички швидко втрачатимуть свою актуальність.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Сьогодні комунікативна компетентність стає для особистості певним інструментом, який дає змогу вибудовувати стратегії взаємодії з іншими людьми в середовищі з його постійно мінливою соціальною реальністю. При цьому залишається важливим не тільки освоєння моделей та форм взаємодії з оточуючими, а й стратегії конструктивної комунікації, які сприятимуть досягненню ефективної професійної соціалізації, професійних цілей та професійного становлення фахівця.

Як з'ясувалося, існує широкий діапазон визначень поняття «компетентність», одним із найбільш розповсюджених є визначення Дж. Равена [5]. За словами науковця, компетентність являє собою специфічну здатність, необхідну для ефективного виконання конкретної дії в конкретній предметній галузі, яка включає вузькоспеціальні знання, особливого роду предметні навички, способи мислення, а також розуміння відповідальності за свої дії. Бути компетентним означає мати набір специфічних компетентностей.

Щодо поняття «компетентність у спілкуванні» і «комунікативна компетентність», то часто в науково-психологічному просторі ці поняття розглядаються як синоніми. Ю. Жуков, Л. Петровська, П. Растьянников порівнюють ці поняття та розглядають їх як здатність установлювати та підтримувати необхідні контакти з людьми. На думку авторів, комунікативна компетентність – це система внутрішніх ресурсів, яка необхідна для побудови ефективних дій у ситуації міжособистісної взаємодії [1]. В. Ключко визначає комунікативну компетентність як таку, що реалізується у виконанні різних видів мовленнєвої діяльності: сприйняття інформації, обробка та відтворення [2]. Подібних міркувань дотримується М. Паласюк, зазначаючи, що формування комунікативної компетентності це не лише опанування відповідної іншомовної техніки, а й засвоєння невербальної інформації, необхідної для адекватного взаєморозуміння [4]. О. Корніяка зазначає, що розвиток комунікативної компетентності відбувається паралельно із цілеспрямованим розвитком її окремих структур та мотивації. Важливим також залишається позитивне наставництво, яке забезпечує творчий характер засвоєння та прояв моделей умінь та навиків, які можуть бути використані у складних ситуаціях взаємодії [3].

Комунікація IT-фахівців здебільшого відбувається на всіх рівнях корпоративної (з колегами, підлеглими та керівниками) та некорпоративної (з клієнтами та споживачами послуг) взаємодії, залучаючи вербальні та невербальні аспекти спілкування, які вимагає сфера

інформаційних технологій. Науковець П. Груба та його колега [7] вказують на те, що роботодавці воліють наймати IT-спеціалістів, які володіють як професійно стійкими, так гнучкими компетентностями (або softskills), такими як міжособистісне спілкування, планування, управління людськими ресурсами та командами.

Важливо підкреслити, що комунікативна компетентність залежить саме від форм комунікації у професійному IT просторі: синхронна чи асинхронна. Синхронна включає всі аудіо та відеочати, стаф-мітинги, тоді як асинхронна передбачає форуми, системи контролю завдань і часу, чати, пошту, коментарі, листування, повідомлення. Значну частину комунікації IT-розробника може становити асинхронна-символьна (невербальна) система спілкування на протигагу вербальній (синхронній). На аспекти комунікативної компетентності спеціаліста також впливають формат ієрархічної структури IT-компанії та формат контролю над діяльністю підрозділів [7]. У різні періоди професійного розвитку IT-спеціалісти виконують різні завдання, це, природно, організовує комунікативну структуру і комплекс їхніх технічних завдань. У більшості IT-компаній переважають багаторівнева система контролю, різні види командної роботи, неформальний стиль комунікації. Сучасні фахівці інформаційних технологій формують власну професійну мову, яку використовують не лише на роботі, а й у повсякденному житті. Професійна мова відрізняється специфічною термінологією, жаргоном, сленгом, що допомагає розрізняти IT-спеціалістів та напрями їхньої діяльності, але утруднює комунікацію і доступ інших людей до такої професійної спільноти. Таким чином, професійна мова є елементом комунікативної компетентності і слугує ідентифікаційним маркером для такого фахівця [6].

Постановка завдання. Метою статті є емпіричне вивчення особливостей комунікативної компетенції фахівців інформаційних технологій.

Виклад основного матеріалу дослідження. Наукове дослідження здійснювалося з грудня 2019 р. по лютий 2020 р. на базі таких чернівецьких IT-компаній, як SoftServe, AdvAnced Software Development (ASD), Lead Line IT, за участю 50 працівників сфери інформаційних технологій, серед них – Junior Back-end-розробники, Middle Back-end-розробники, Senior Back-end-розробники, Lead Back-end-розробники і Lead Front-розробники. Респондентами стали 15 жінок та 35 чоловіків. Щоб досягнути мети дослідження, нами був використаний такий психодіагностичний інструментарій: «Діагностика соціально-комунікативної компетентності» (М. Фетискін); «Діагностика комунікативної толерантності»

(В. Бойко); «Діагностика самоконтролю у спілкуванні» (М. Снайдер).

Здійснений аналіз отриманих результатів дав змогу висвітлити загальну картину основних змінних, які визначають комунікативну компетентність фахівця ІТ-технологій. Було з'ясовано, що більшість опитаних, а саме 62%, демонструє середній рівень комунікативної толерантності. У таких досліджуваних спостерігаються незначні труднощі міжособистісної взаємодії, їм дещо складно виходити за межі власної позиції та гальмувати власні негативні реакції на індивідуальність інших. Натомість 38% респондентів показали високий рівень толерантності у спілкуванні, що свідчить про їх уміння бути терпимим і поважати думку та погляди інших учасників комунікації. Більш детальний аналіз за окремими шкалами методики «Діагностика комунікативної толерантності» В. Бойка показав, що 13% ІТ-розробників виявляють незначні труднощі у здатності приховувати або згладжувати неприємні почуття; 10% опитаних демонструють нетерпимість до емоційних станів партнера; можуть бути категоричними або консервативними в оцінках

оточуючих людей 11% респондентів; водночас 19% фахівців здебільшого оцінюють інших, орієнтуючись на себе як еталон. Варто також відзначити, що для 8% опитаних досить складно адаптуватися під час взаємодії з іншими, присутнє бажання перевиховати, певним чином підлаштувати співрозмовника під свої рамки; 12% респондентів указали на невміння вибачати іншим помилки; на невміння приймати індивідуальність співрозмовника вказали 11% від загальної групи (рис. 1).

Згідно з рисунком, бачимо, що домінує шкала «Використання себе як еталон під час оцінки інших». Тобто, оцінюючи поведінку, стиль думок та інші окремі характеристики людей, ІТ-фахівці розглядають себе як певний взірець для наслідування. У професійній діяльності така орієнтація у взаємодії може спричинити невдоволення та навіть певну конфліктність із колегами. З іншого боку, таку поведінку демонструють спеціалісти з чіткою професійною ідентичністю та лідерськими якостями. Зазвичай такі фахівці впевнені у тому, що вони роблять та готові бути прикладом для інших, зокрема для фахівців-початківців.

Рис. 1. Відсотковий розподіл респондентів за домінацією шкал комунікативної толерантності (n=50, %)

Небажання та неспроможність урахувати потреби та зауваження інших, категоричність, упертість та високі очікування до середовища зумовлюють те, що фахівці інформаційних технологій схильні часто змінювати місце роботи та професійно вигорати [6].

Здійснюючи порівняльний аналіз у групі досліджуваних за допомогою непараметричного критерію Манна-Уїтні, були отримані значущі відмінності між чоловіками та жінками за такими шкалами, як «Неприйняття або нерозуміння індивідуальності людини» ($U=116,500$, $p \leq 0,001$) та «Невміння прощати іншому помилки» ($U=121,00$, $p \leq 0,001$). Важливо відзначити, що саме ІТ-фахівці-жінки більш інтолерантні за даними параметрами; очевидно, що професійне середовище, в якому значний відсоток представників чоловічої статі, спонукає жінок проявляти певну маскуліність у комунікації. Здійснений кореляційний аналіз (за критерієм r Спірмена) показав, що існують значущі помірні позитивні взаємозв'язки між професійним рангом ІТ-розробників і шкалою «Використання себе як еталону під час оцінки інших» ($r=0,336$ за $p \leq 0,05$). Чим вищий професійний рівень, тим більш виражене використання себе як еталону під час оцінки інших у комунікації, орієнтація на власну позицію, досвід, авторитет. Також позитивні взаємозв'язки отримано між професійним рангом і шкалою «Неприйняття індивідуальності іншої людини» ($r=0,517$ за $p \leq 0,001$). Тобто з професійним зростанням спеціаліста спостерігаємо прояв нерозуміння та неприйняття індивідуальності інших.

Аналіз результатів за психодіагностичною методикою «Комунікативно-соціальна компетентність» М. Фетискіна показав, що 93% респондентів є помірно адаптивними, тобто мають досвід вирішення питань у професійних,

соціальних та особистісних ситуаціях. Своєю чергою, високі навички співробітництва, соціальної відповідальності, вирішення конфліктів, уміння консультивати та підтримувати інших фіксується у 7% досліджуваних. Здійснюючи аналіз за окремими шкалами методики, було встановлено, що 15% досліджуваних демонструють високий рівень логічного мислення (Фактор В) та 15% респондентів мають схильність до асоціальної поведінки (Фактор П). Середній рівень розвитку ідентичності, орієнтації на себе та незалежності проявляють 14% респондентів досліджуваної групи (Фактор М), водночас у 14% досліджуваних прослідковуємо середній рівень самоконтролю у спілкуванні (Фактор Н). Помірна життєрадісність та безтурботність, емоційна зрілість та стійкість властиві 12% опитаних (Фактор Д, С), тоді як здатність покладатися на себе, реалістичність і раціональність діагностовано серед 10% досліджуваних (Фактор К). Для 8% фахівців інформаційних технологій складно бути товаришським та відкритим у спілкуванні (Фактор А). Таким чином, з одного боку, ми спостерігаємо високий розвиток логічного мислення ІТ-фахівця у поєднанні з асоціальною, з іншого – недостатністю навичок міжособистісної взаємодії.

Порівняльний аналіз отриманих даних показав, що жінки, які працюють у сфері інформаційних технологій, більш чутливі до співрозмовника, готові проявляти творчість у діяльності та працювати в колективі ($U=95,000$; $p \leq 0,01$).

Здійснивши аналіз результатів досліджуваних за методикою «Оцінка комунікативного контролю» М. Снайдер, ми з'ясували, що 46% ІТ-фахівців проявили низький рівень комунікативного контролю, 44% властивий середній рівень та високий рівень комунікативного контролю фіксується у 10% опитаних (рис. 2).

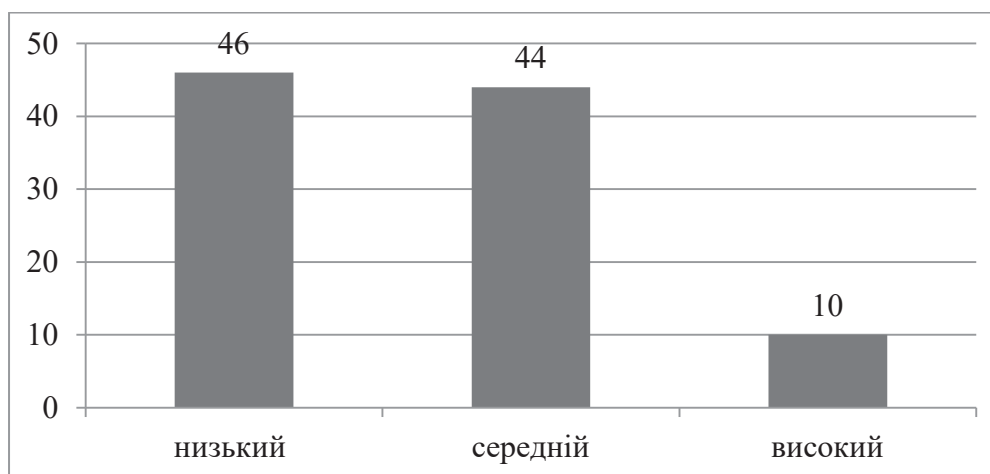

Рис. 2. Відсотковий розподіл респондентів за рівнем комунікативного контролю (n=50, %)

Низький рівень комунікативного контролю засвідчує слабкий самомоніторинг ІТ-розробників у міжособистісних взаєминах. Такі ІТ-фахівці можуть бути незручними у спілкуванні внаслідок надмірної прямолінійності, конкретики, стереотипності поведінки, їм складно підлаштуватися під потреби інших та управляти своїми емоціями. Як наслідок, схильні конфліктувати та проявляти пасивну агресію, бути нечутливими до границь інших учасників спільної діяльності. Середній рівень комунікативного контролю свідчить про те, що респонденти емоційно стриманіші, досить щирі у своїй поведінці, уважні до оточуючих та контексту ситуації. Вони враховують власні потреби в міжособистісній взаємодії та готові йти на компроміс. У таких працівників присутні достатній рівень самоконтролю та адаптивна спонтанність у контактуванні. Високий рівень комунікативного контролю свідчить про те, що ІТ-розробники надмірно гнучкі у спілкуванні, уміють влитися в колектив і налагоджувати конструктивні взаємини. Такі фахівці досить оперативно включаються в комунікативну діяльність, при цьому спостерігають та керують своїми емоційними проявами. Однак бажання спостерігати за власними реакціями, манерою поведінки може дещо пригнічувати справжні потреби фахівця в інтеракції та формувати залежність від очікувань професійного середовища.

Висновки проведеного дослідження. Отже, аналіз емпіричного дослідження показав, що комунікаційна компетентність фахівців ІТ-технологій – це сукупність різних елементів професійно-комунікативного простору, які визначають готовність фахівця до вербального та невербального контакту, його здатність орієнтуватися у ситуаціях соціально-професійного спілкування, розуміти мотиви, інтенції партнерів у спілкуванні, управляти власним комунікативним контролем та рівнем комунікативної толерантності, реалізовувати затребувані особистісні та професійні якості у спілкуванні. Більшість ІТ-фахівців помірно толерантна під час спілкування, зокрема значна частина опитаних орієнтується саме на власні особистісні риси,

установки і переконання. Спеціалісти у сфері інформаційних технологій володіють високим логічним інтелектом, який дає змогу реалізовуватися у професійному зростанні, проте у взаємодії з іншими можуть бути нетовариськими, емоційно дистантними та схильними до асоціальності. Тільки 10% ІТ-розробників демонструють високий рівень комунікативного контролю, решті або байдуже, як їх сприймають оточуючі, або ж вони мають певні труднощі щодо керування власними емоціями під час спілкування.

Перспективою наших наукових розвідок є створення практичних рекомендацій щодо розвитку комунікативної компетентності та запобігання професійній деформації ІТ-фахівців.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Жуков Ю.М., Петровська Л.А., Растяников П.В. Диагностика и развитие компетентности в общении. Москва : Московский университет, 1991. 96 с.
2. Клочко В.І., Прадівляний М.Г. Формування професійно спрямованої іншомовної компетентності фахівців технічних засобами сучасних інформаційних технологій : монографія. Вінниця : ВНТУ, 2009. 196 с.
3. Корніяка О.М. Сучасні підходи до вивчення комунікативної компетентності особистості. *Проблеми сучасної психології*. 2009. Вип. 3. С. 294–316.
4. Паласюк М.У. Формування іншомовної комунікативної компетентності у студентів вищих технічних закладів освіти. *Людинознавчі студії. Педагогіка*. 2014. № 29. С. 144–154.
5. Равен Дж. Компетентность в современном обществе: выявление, развитие и реализация. Москва : Когито-Центр, 2002. 396 с.
6. Шнайдер О.В. Психологічні особливості емоційного вигорання працівників сфери інформаційних технологій. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Психологія і педагогіка»*. 2014. Вип. 26. С. 144–148.
7. Gruba P., Al-Mahmood R. Strategies for communication skills development. In *Proceedings of the Sixth Australasian Conference on Computing Education*. Volume 2004. P. 101–107. URL: <https://crpit.scem.westernsydney.edu.au/confpapers/CRPITV30Gruba1.pdf>.

ПРОФІЛАКТИКА ТА КОРЕКЦІЯ СИНДРОМУ ЕМОЦІЙНОГО ВИГОРАННЯ МЕДИЧНИХ ПРАЦІВНИКІВ

PREVENTION AND CORRECTION OF EMOTIONAL BURNING SYNDROME OF MEDICAL WORKERS

У статті подано аналіз результатів впровадження програми профілактики та корекції синдрому емоційного вигорання медичного працівника. Було виявлено, що синдром вигорання медичних працівників представлений фазами «резистенція» та «виснаження», однак кількість медичних працівників із цими симптомами дещо знизилася, що вказує на доцільність проведення корекційної програми. У досліджуваних знизилася кількість ознак внутрішньо особистісного конфлікту, що викликає «емоційне вигорання», що свідчить про ефективність проведеної психологічної роботи. Соціально-психологічна інтегральна модель профілактики та подолання синдрому професійного вигорання у медичних працівників має такі принципи: системність, особистісний підхід, комплексність використання методичних засобів та організаційних прийомів, організація умов для активізації та гуманізації професійного спілкування і взаємодії учасників. Модель реалізує дворівневу технологію роботи з синдромом, а саме: а) командну технологію (на рівні медичної установи); б) технологію використання наявних внутрішніх ресурсів (на рівні особистості). Дуже важливо для уникнення професійного вигорання фахівців та організації правильно організувати робочий процес. Принципи командного методу роботи суттєво відрізняються від традиційних підходів, що існують сьогодні, і вимагають від учасників команди формування бригадного стилю мислення та взаємодії. У ході аналізу результатів впровадження програми профілактики та корекції синдрому емоційного вигорання медичних працівників було виявлено, що синдром вигорання медичних працівників представлений фазами «резистенція» і «виснаження», однак кількість медичних працівників із цими симптомами дещо знизилася, що вказує на доцільність проведення тренінгу. У досліджуваних знизилася кількість медичних працівників із ознаками внутрішньо особистісного конфлікту, що викликає «емоційне вигорання», що свідчить про ефективність проведеної психологічної роботи. У ході даного емпіричного дослідження підтверджено припущення про те, що синдром «емоційного вигорання» або його окремі симптоми, притаманні особистості медичного працівника, залежать від його індивідуально-типологічних особливостей та специфіки професійної діяльності, що надає можливість скорегувати це явище за допомогою психологічного втручання, що створює значні перспективи для подальших психологічних досліджень в окресленій сфері.

Ключові слова: синдром емоційного вигорання, профілактика синдрому емоційного вигорання, корекція синдрому емоційного вигорання, психологічні особливості медич-

них працівників, дворівнева технологія роботи з синдромом емоційного вигорання, психологічні особливості роботи із внутрішніми ресурсами спеціаліста.

The article analyzes the results of the implementation of the program of prevention and correction of emotional burnout syndrome of a medical worker. It was found that the burnout syndrome of medical workers is represented by phases of "resistance" and "exhaustion", but the number of medical workers with these symptoms has decreased slightly, which indicates the feasibility of a correctional program. The number of signs of internal personal conflict decreased, which causes "emotional burnout", which indicates the effectiveness of psychological work. Socio-psychological integrated model of prevention and overcoming the syndrome of "burnout" in doctors has the following principles: systematic, personal approach, comprehensive use of methods and organizational techniques, organization of conditions for activation and humanization of professional communication and interaction of participants. The model implements a two-level technology of working with the syndrome, namely: a) team technology (at the level of the medical institution); b) technology of using available internal resources (at the individual level). It is very important to properly organize the workflow to avoid professional burnout of professionals and organizations. The principles of the team method of work differ significantly from the traditional approaches that exist today, and require team members to form a team style of thinking and interaction. The analysis of the results of the program of prevention and correction of emotional burnout of medical workers revealed that the burnout of medical workers is represented by phases of "resistance" and "exhaustion", but the number of medical workers with these symptoms decreased slightly, indicating the feasibility of training. The number of medical workers with signs of internal personal conflict decreased, which causes "emotional burnout", which indicates the effectiveness of psychological work. This empirical study confirmed the assumption that the syndrome of "emotional burnout" or its individual symptoms inherent in the personality of the health worker depends on his individual typological characteristics and the specifics of professional activity, which allows to correct this phenomenon by psychological intervention, which creates significant prospects for further psychological research in this area.

Key words: emotional burnout syndrome, prevention of emotional burnout syndrome, correction of emotional burnout syndrome, psychological features of medical workers, two-level technology of work with emotional burnout syndrome, psychological features of work with internal resources of a specialist.

УДК 159.9:61

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2021.24.1.22>

Примаченко О.В.

викладач

ВНЗ «Київський медичний коледж № 3»

Прокопович Є.М.

к.мед.н.,

доцент кафедри психології розвитку факультету психології

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Примаченко С.О.

доктор філософії в галузі психології, заступник директора

ВНЗ «Київський медичний коледж № 3»

Постановка проблеми. Медицина – одна зі сфер людської діяльності, де питання якості і його оцінки мають особливе значення.

Виконувати роботу не для особистого споживання, а на благо суспільства, соціуму – це і є основна задача професій соціального

типу, до таких безумовно належить і професія медика.

Професійне вигорання – це синдром, що розвивається на фоні хронічного стресу, який призводить до виснаження особових ресурсів емоційної енергії працюючої людини. Професійне вигорання виникає в результаті внутрішнього накопичення негативних емоцій без відповідної «розрядки» або «звільнення» від них. Професійна діяльність працівників сфери здоров'я несе в собі потенційну загрозу розвитку синдрому емоційного вигорання [1].

Синдром емоційного вигорання медичних працівників – це специфічний вид професійної деформації осіб, які працюють в тісному емоційному контакті з пацієнтами, під час надання їм професійної допомоги. Це вироблений особистістю механізм психологічного захисту в формі повного або часткового виключення емоцій (зниження їх енергетики) у відповідь на певні психотравмуючі впливи. Він характеризується:

1) відчуттям емоційного виснаження (людина не може віддаватися роботі так, як раніше);

2) дегуманізацією (тенденцією до розвитку негативного відношення до пацієнтів);

3) негативним самовихованням у професійному плані – нестача почуття професійної майстерності [2].

Виникнення синдрому емоційного вигорання корелює із схильністю до емоційної ригідності, інтенсивною інтеріоризацією (сприйняття і переживання) обставин професійної діяльності, слабкою мотивацією емоційної віддачі в професійній діяльності, наявністю моральних дефектів і дезорієнтацією особистості [3]. Розвиток синдрому емоційного вигорання пов'язаний з наявністю хронічної напруженої психоемоційної діяльності: інтенсивне спілкування, підкріплення його емоціями, інтенсивне сприйняття, переробка та інтерпретація одержаної інформації та прийняття рішення, а також не чітка організація і планування праці, недостатність необхідних засобів, наявність бюрократичних моментів, конфлікти з керівником, колегами, психологічно важкий контингент, з яким має справу професіонал у сфері спілкування.

Медичні працівники відзначають як стресори, які викликають емоційне вигорання, багато чинників: напружений ритм роботи, постійні реорганізації, невизначеність ролей і пов'язані з цим конфлікти, відсутність кар'єрного зростання, неадекватні форми підтримки і контролю, недостатня можливість впливу на умови роботи [4].

Протягом останніх років змінилося і відношення суспільства до медичних працівників, при цьому зросли вимоги пацієнтів і почастишали прояви критики. Результати дають мож-

ливість розглянути у новому ракурсі проблему вивчення чинників вигорання в контексті професійного шляху особистості медичного працівника.

Існуючі дослідження [5; 6] вказують на те, що більшість досліджуваних медичних працівників потребують спеціалізованої психологічної допомоги для подолання синдрому емоційного вигорання.

Аналіз психопрофілактики та корекції негативних проявів синдрому емоційного вигорання показав, що в зарубіжній практиці підходи до його лікування або зменшення ступеню важкості в більшості своїй пов'язані з техніками, взятими зі сфери подолання стресу, які виявилися ефективними в подоланні синдрому вигорання у медичних працівників.

Стратегії подолання вигорання, що базуються на модифікації структури роботи, на думку дослідників, є найбільш простими та ефективними у зменшенні проявів синдрому [7]. В цьому напрямку пропонується обмежувати кількість пацієнтів, з якими працює кожен медичний працівник; рівномірно розподіляти найбільш важку та невдячну роботу між членами колективу; виокремлювати протягом робочого дня часу для релаксаційних заходів, після яких співробітники відновлюють рівень енергії; залучати до роботи в організаціях додаткових працівників, наприклад, волонтерів тощо.

Постановка завдання. Враховуючи подані вище результати теоретичних узагальнень, було розроблено та апробовано інтегральну модель роботи психолога із синдромом емоційного вигорання, спрямовану на профілактику та подолання синдрому «професійного вигорання» у медичних працівників, що стало метою дослідження, окресливши відповідні завдання.

Загальними принципами цієї моделі є: системність, особистісний підхід, комплексність використання методичних засобів та організаційних прийомів, організація умов для активізації та гуманізації професійного спілкування і взаємодії учасників.

Соціально-психологічна інтегральна модель профілактики та подолання синдрому «професійного вигорання» у медичних працівників має такі принципи: системність, особистісний підхід, комплексність використання методичних засобів та організаційних прийомів, організація умов для активізації та гуманізації професійного спілкування і взаємодії учасників.

Соціально-психологічна інтегральна модель профілактики та подолання синдрому «професійного вигорання» у медичних працівників реалізовує дворівневу технологію роботи з синдромом, а саме: командну технологію (на рівні медичної установи); технологія

використання наявних внутрішніх ресурсів (на рівні особистості).

Саме командна технологія є дуже важливою для уникнення професійного вигорання фахівців та організацій правильно організувати робочий процес. Принципи командного методу роботи суттєво відрізняються від традиційних підходів, що існують сьогодні, і вимагають від учасників команди формування бригадного стилю мислення та взаємодії.

Виклад основного матеріалу дослідження. В результаті дослідження рівня «емоційного вигорання» за методикою В.В. Бойко отримано такі дані: у таблиці 1 представлені результати дослідження виразності фаз і окремих симптомів вигорання медичних працівників впродовж нашого дослідження.

Аналіз результатів повторного дослідження симптомів і фаз емоційного вигорання у медичних працівників після проведення тренінгу надав змогу спостерігати тенденцію позитивної динаміки щодо прояву симптомів і фаз емоційного вигорання, а саме: знизилася кількість осіб із симптомом «переживання психотравмуючих обставин» як симптом, що сформувався на 4%, та як симптом, що формується на 10%; наприкінці експерименту не виявлено жодного медичний працівника із показни-

ками «незадоволеність собою» та «загнаність у клітку»; дещо знизилася кількість медичних працівників з тривогою та депресією із симптомами, що сформувалися як і з симптомами, що формуються на 4%.

Фаза «напруги» наприкінці залишилася майже не змінною, дещо зменшилася кількість медичних працівників (на 4%) із симптомом, що формується. Симптом «неадекватне виборне емоційне реагування» зменшився на 4% як із симптомами, що сформувалися, так і з симптомами, що формуються.

На 8% зменшилася кількість медичних працівників із емоційно-моральною дезорієнтацією як симптомом, що сформований, і на 10% досліджуваних менше як симптомом, що формується.

На 4% та на 8% зменшилася кількість респондентів у сфері «розширення сфери економії емоцій» як симптомом, що сформований, так і симптомом, що формується, відповідно.

Істотно знизилася кількість медичних працівників із симптомом «редукція професійних обов'язків» як симптомом, що сформований – на 12% досліджуваних, та як симптомом, що формується, – на 4% медичних працівників.

Фаза «резистенції» залишилася майже не змінною впродовж експерименту, як і симп-

Таблиця 1

Частота симптомів і фаз емоційного вигорання у медичних працівників впродовж експерименту (%)

№ з\п	Показники вигорання	Початок експерименту		Кінець експерименту	
		Симптом, що сформувався / фаза	Симптом, що формується / фаза	Симптом, що сформувався / фаза	Симптом, що формується / фаза
1	Переживання психотравмуючих обставин	44	20	40	10
2	Незадоволеність собою	0	10	0	0
3	«Загнаність у клітку»	0	10	0	0
4	Тривога й депресія	36	16	32	12
5	Фаза «напруги»	4	44	4	40
6	Неадекватне виборне емоційне реагування	54	36	50	32
7	Емоційно-моральна дезорієнтація	20	36	12	24
8	Розширення сфери економії емоцій	24	24	20	16
9	Редукція професійних обов'язків	44	14	32	10
10	Фаза «резистенції»	20	66	20	64
11	Емоційний дефіцит	20	54	20	54
12	Емоційна відстороність	20	54	20	54
13	Особистісна відстороність (деперсоналізація)	30	36	30	36
14	Психосоматичні та психовегетативні порушення	10	44	8	40
15	Фаза «виснаження»	26	36	20	32

томи «емоційна відстороненість», «емоційний дефіцит», «особистісна відстороненість». Знизилася кількість медичних працівників із «психосоматичними та психовегетативними порушеннями» – як симптом, що сформований – на 2%, та як симптом, що формується, – на 4% медичних працівників.

Фаза «виснаження» виявлена у меншій кількості медичних працівників – як симптом, що сформований, – на 6%, та як симптом, що формується, – на 4% медичних працівників.

На рис. 1 вказано симптоми, що змінилися в ході експерименту.

Таким чином, синдром вигорання медичних працівників представлений фазами «резистенція» і «виснаження», однак кількість медичних працівників із цими симптомами дещо знизилася, що вказує на доцільність проведення психологічної роботи з медичними працівниками.

Повторне дослідження синдрому вигорання медичних працівників (за методикою Гринбергер Дж.) надало можливість виявити ефективність проведеного тренінгу (див. табл. 2).

Як видно з таблиці 2, аналіз динаміки результатів дослідження рівнів професійного вигорання у медичних працівників показав, що знизилася кількість медичних працівників із високим рівнем «вигорання» на 12%, збільшилася кількість досліджуваних із середнім рівнем на 8% досліджуваних медичних працівників, також збільшилася на 4% осіб кількість медичних працівників із низьким рівнем «вигорання».

Таким чином, у кінці експерименту більшості досліджуваних медичних працівників був притаманний синдром професійного вигорання, що знаходився на середньому рівні, що вказує на ефективність проведеного тренінгу.

Динаміка дослідження особливостей прояву синдрому «емоційного вигорання» у медичних працівників (за методикою К. Маслач та С. Джексон) впродовж експерименту вказана на табл. 3.

Серед компонентів синдрому «емоційного вигорання» у медичних працівників виявлено: компонент «емоційне виснаження» на високому рівні в кінці експерименту виявлено у меншій кількості досліджуваних, на 4% відповідно збільшилася кількість медичних працівників із низьким рівнем прояву «емоційного виснаження» (на 4%); компонент «деперсоналізація» виявлено у меншій кількості досліджуваних, на 2% на високому та середньому рівні, відповідно, збільшилася кількість медичних працівників із низьким рівнем прояву «емоційного виснаження» (на 4%) в кінці експерименту.

Значні зміни було виявлено в компоненті «Редукція особистісних досягнень» у медичних працівників в кінці експерименту: знизилася кількість медичних працівників із високим рівнем на 12% досліджуваних та відповідно збільшилася кількість медичних працівників із

середнім рівнем прояву цього компоненту на 12%.

Отже, отримані дані вказують на ефективність проведення тренінгів для медичних працівників, що мають симптоми «емоційного вигорання».

Динаміка дослідження самооцінки медичних працівників впродовж експерименту за методикою С.А. Будассі вказана в табл. 4.

За результатами дослідження було виявлено збільшення кількості медичних працівників із рівнем самооцінки «вище середнього» (на 4%) та високим рівнем (на 12%) розвитку самооцінки, відповідно зменшилася кількість досліджуваних із низьким рівнем самооцінки на 16% досліджуваних.

Динаміка результатів дослідження особистості медичних працівників впродовж експерименту за скороченим 16-факторним опитувальником Р. Кеттелла вказана на табл. 5.

Згідно з отриманими даними, вказаними в таблиці 5. та 6, ми змогли проаналізувати психологічні профілі медичних працівників впродовж експерименту.

Прояв динаміки особистісних факторів у медичних працівників указаний в табл. 5.

Згідно з результатами, указаними в табл. 5, впродовж експерименту адекватність самооцінки у медичних працівників збільшилася – на 14% медичних працівників стало більше із середнім рівнем самооцінки, відповідно зменшилася кількість медичних працівників із низьким рівнем самооцінки.

Рівень інтелекту медичних працівників впродовж експерименту залишився незмінним.

Збільшилася на 2% кількість медичних працівників із високим рівнем за показником «довірливість – підозрілість», на 8% збільшилася кількість медичних працівників із середнім рівнем довірливості – підозрілості, на 10% знизилася кількість медичних працівників із низьким рівнем прояву цього показника.

Фактор «відвертість – дипломатичність» впродовж експерименту залишився незмінним.

Стосовно динаміки рівнів самоконтролю поведінки впродовж експерименту ми виявили наступні дані: на 12% зменшилася кількість медичних працівників із низьким рівнем самоконтролю поведінки, на 10% збільшилася кількість медичних працівників, які мають середній рівень самоконтролю, та на 2% збільшилася кількість медичних працівників, які мають високий рівень самоконтролю.

Динаміка показників впродовж експерименту за фактором «розслабленість – напруженість»: спостерігається зменшення на 8% кількості медичних працівників із низьким рівнем та збільшення кількості медичних

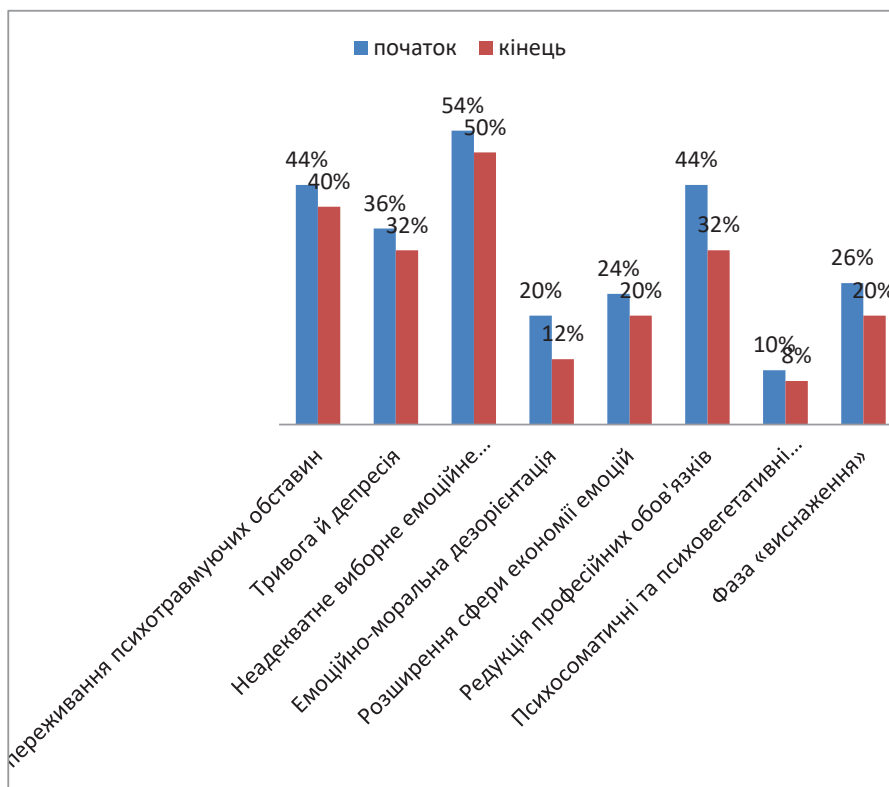

Рис. 1. Динаміка симптомів, що лідирують у досліджуваних впродовж експерименту

Таблиця 2

Рівні «вигорання» у медичних працівників впродовж експерименту (%)

№	Рівні «вигорання»	Кількість досліджуваних (%)	
		Початок експерименту	Кінець експерименту
1	Низький рівень	26	30
2	Середній рівень	30	38
3	Високий рівень	44	32

Таблиця 3

Рівні прояву компонентів синдрому «емоційного вигорання» у медичних працівників впродовж експерименту (%)

Рівень прояву компонентів синдрому «емоційного вигорання»	Компоненти синдрому «емоційного вигорання» (кількість медичних працівників, у %)					
	Емоційне виснаження		Деперсоналізація		Редукція особистісних досягнень	
	Початок експерименту	Кінець експерименту	Початок експерименту	Кінець експерименту	Початок експерименту	Кінець експерименту
Низький	4	8	20	24	-	-
Середній	54	54	50	48	34	46
Високий	42	38	30	28	66	54

Таблиця 4

**Самооцінка медичних працівників впродовж експерименту
(у % від кількості обстежуваних)**

Рівень самооцінки		Початок експерименту	Кінець експерименту
		Кількість досліджуваних (%)	
Низький		20	4
Нижче середнього		26	26
Середній	Адекватний	34	34
Вище середнього		16	20
Високий		4	16

Таблиця 5

**Прояв особистісних факторів медичних працівників впродовж експерименту
(у % від кількості обстежуваних)**

№ з/п	Вираженість факторів	Рівні прояву особистісних особливостей, у %					
		Низький рівень	Середній рівень	Високий рівень	Низький рівень	Середній рівень	Високий рівень
		Початок експерименту			Кінець експерименту		
11	Адекватність самооцінки	44	30	26	30	44	26
22	Інтелект	10	74	16	10	74	16
33	довірливість-підозрілість	40	36	24	30	44	26
44	відвертість – дипломатичність	36	34	30	36	34	30
55	низький – високий самоконтроль	80	10	10	68	20	12
66	розслабленість – напруженість	44	36	20	36	44	20

працівників із середнім рівнем на 8% відповідно.

У табл. 6 нами розглянуто прояв психоемоційних факторів медичних працівників впродовж експерименту.

Згідно з результатами дослідження динаміки психоемоційної сфери особистості медичних працівників впродовж експерименту ми виявили наступні дані: згідно з фактором емоційна нестійкість – емоційна стійкість спостерігається зменшення кількості медичних працівників із низьким рівнем (на 20%); на 10% збільшилася кількість медичних працівників, що мають середній рівень емоційної стійкості, та тільки на 10% медичних працівників збільшилася кількість досліджуваних із високим рівнем.

За факторами «стриманість – експресивність» та «афективність – висока нормативність поведінки» нами не виявлено змін впродовж експерименту.

Зменшилася на 10% кількість медичних працівників із низьким рівнем за фактором «жорсткість – чутливість», відповідно збіль-

шилася на 10% кількість досліджуваних із середнім рівнем.

За фактором «самовпевненість у собі – тривожність» ми виявили зменшення тривожності у медичних працівників на 14%.

З аналізу результатів дослідження видно, що впродовж експерименту у багатьох медичних працівників знизилася ознака внутрішньо особистісного конфлікту, що викликає «емоційне вигорання», що свідчить про ефективність проведеної психологічної роботи.

Висновки з проведеного дослідження. У ході аналізу результатів впровадження програми профілактики та корекції синдрому емоційного вигорання медичних працівників було виявлено, що синдром вигорання медичних працівників представлений фазами «резистенція» і «виснаження», однак кількість медичних працівників із цими симптомами дещо знизилася, що вказує на доцільність проведення тренінгу. У досліджуваних знизилася кількість медичних працівників із ознаками внутрішньо особистісного конфлікту, що викликає «емо-

**Прояв психоемоційних факторів медичних працівників впродовж експерименту
(у % від кількості обстежуваних)**

№ з\п	Вираженість факторів	Рівні прояву особистісних особливостей, у %					
		Низький рівень	Середній рівень	Високий рівень	Низький рівень	Середній рівень	Високий рівень
		Початок експерименту			Кінець експерименту		
11	емоційна нестійкість – емоційна стійкість	84	10	6	64	20	16
22	стриманість – експресивність	50	34	16	50	34	16
33	афективність – висока нормативність поведінки	90	6	4	90	6	4
44	жорсткість – чутливість	70	14	16	60	24	16
55	самовпевненість – тривожність	44	28	28	28	44	28

ційне вигорання», що свідчить про ефективність проведеної психологічної роботи.

У ході нашого емпіричного дослідження підтверджено припущення про те, що синдром «емоційного вигорання» або його окремі симптоми, притаманні особистості медичного працівника, залежать від його індивідуально-типологічних особливостей та специфіки професійної діяльності, що надає можливість скорегувати це явище за допомогою психологічного втручання, що створює значні перспективи для подальших психологічних досліджень в окресленій сфері.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бойко В.В. Энергия эмоций. 2-е изд., доп. и перераб. В.В. Бойко. Санкт-Петербург : Питер, 2004. 474 с.

2. Водопьянова Н.Е. Синдром выгорания: диагностика и профилактика. Н.Е. Водопьянова, Е.С. Старченкова. Санкт-Петербург : Питер, 2005. 336 с.

3. Косарев В.В., Бабанов С.А. Неврозы у медицинских работников. Здоров'я України. 2011. № 1. С. 49.

4. Малец Л. Внимание: «выгорание». *Персонал*. 2000. № 2. С. 99–102.

5. Пастрик Т.В. Психологичні особливості емоційного вигорання в діяльності медичний працівників швидкої допомоги. *Психологічні перспективи*. 2011. Вип. 17. С. 186–192.

6. Судакова О.С. Специфіка розвитку синдрому емоційного вигорання у медичний працівників-онкологів. *Медична психологія*. 2012. № 4. С. 92–96.

7. Хорошкина Е. Профессиональное «выгорание» специалистов. *Отдел кадров*. 2005. № 5. С. 3–5.

ОСОБЛИВОСТІ ПРИЙНЯТТЯ РІШЕННЯ ТА ЖИТТЄСТІЙКОСТІ В ОРГАНІЗАЦІЇ У СПІВРОБІТНИКІВ ІЗ РІЗНИМ ТИПОМ КОГНІТИВНОГО СТИЛЮ ОСОБИСТОСТІ: ПОЛЕЗАЛЕЖНІСТЬ ТА ПОЛЕНЕЗАЛЕЖНІСТЬ

FEATURES OF DECISION MAKING AND SUSTAINABILITY IN THE ORGANIZATION AMONG EMPLOYEES WITH DIFFERENT TYPES OF COGNITIVE STYLE OF PERSONALITY: FIELD DEPENDENCE AND FIELD INDEPENDENCE

У статті розглядається питання взаємозв'язку когнітивного стилю полезалежність–поленезалежність у таких процесах, як прийняття рішень і життєстійкість. Результати теоретичного аналізу та емпіричного дослідження проблеми показали, що прийняття рішення співробітниками і керівниками організації визначається переважним когнітивним стилем особистості та показниками життєстійкості.

Ми розуміємо прийняття рішення як вольовий акт формування послідовних дій, що ведуть до досягнення мети на основі перетворення інформації в ситуації невизначеності. На цей процес суттєвий вплив мають різні когнітивні та особистісні характеристики, зокрема, когнітивні стилі (полезалежність–поленезалежність) та життєстійкість.

Когнітивний стиль – це характеристика особистості, стійкі індивідуальні особливості пізнавальних процесів, які спричиняють використання різних дослідницьких стратегій. Представники полезалежного стилю більше довіряють наочним враженням при оцінці того, що відбувається. Представники поленезалежного стилю, навпаки, покладаються на внутрішній досвід і легко відмежовуються від впливу поля.

Життєстійкість характеризує ступінь сформованості здатності особистості витримувати ситуації гострого або хронічного стресу, зберігати внутрішню збалансованість, не знижуючи успішності діяльності. Життєстійкість є фундаментом особистісних рис і одним із ключових параметрів здатності людини до зрілих форм саморегуляції і прийняття рішень.

В емпіричному дослідженні виявлено, що особи, яким притаманний поленезалежний когнітивний стиль особистості, мають більш високі показники за рівнем життєстійкості та здатні легко переносити невизначеність, адаптуватися до неї і приймати в умовах невизначеності ефективні рішення. Натомість співробітники компанії, які належать до полезалежного когнітивного типу особистості, частіше використовують непродуктивні стратегії прийняття рішень і менш стійкі до ситуацій стресу. На основі цих даних розроблена програма тренінгу, який буде реалізований надалі.

Ключові слова: прийняття рішень, життєстійкість, когнітивний стиль, полезалежність, поленезалежність, організація.

The article considers the relationship of the cognitive style field dependence – field independence in such processes as decision making and viability. The results of theoretical analysis and empirical research of the problem showed that decision-making by employees and managers of the organization is determined by the predominant cognitive style of the individual and indicators of vitality.

We understand decision-making as a voluntary act of forming consistent actions that lead to the goal based on the transformation of information in a situation of uncertainty. This process is significantly influenced by various cognitive and personality characteristics, in particular, cognitive styles (field dependence – field independence) and vitality.

Cognitive style is a characteristic of personality, stable individual features of cognitive processes that lead to the use of different research strategies. Representatives of the field-dependent style trust visual impressions more when assessing what is happening. Representatives of the field-independent style, on the contrary, rely on internal experience and easily distinguish themselves from the influence of the field.

Vitality characterizes the degree of formation of the individual's ability to withstand situations of acute or chronic stress, to maintain internal balance without reducing the success of the activity. Vitality is the foundation of personality traits and one of the key parameters of a person's ability to mature forms of self-regulation and decision-making.

An empirical study found that individuals with a field-independent cognitive personality style have higher levels of vitality and are able to easily tolerate uncertainty, adapt to it, and make effective decisions under uncertainty. Instead, company employees who belong to the field-dependent cognitive type of personality are more likely to use unproductive decision-making strategies and are less resistant to stressful situations. Based on these data, a training program has been developed, which will be implemented in the future.

Key words: decision-making, viability, cognitive style, field dependence, field independence, organization.

УДК 159.519:86 +922.7+95
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2021.24.1.23>

Тіщенко А.Ю.

магістрантка кафедри психології діяльності в особливих умовах Національний університет цивільного захисту України

Ушакова І.М.

к.психол.н., доцентка кафедри психології діяльності в особливих умовах Національний університет цивільного захисту України

Селюкова Т.В.

старша викладачка кафедри психології діяльності в особливих умовах Національний університет цивільного захисту України

Постановка проблеми. Діяльність кожної людини заснована на прийнятті рішень, і завжди це є вибором серед безлічі альтернатив. Останнім часом у моделі професійно важливих якостей співробітників, особливо тих, хто займає управлінські посади, все більший акцент робиться на такі особистісні кон-

структи, як здатність ефективно діяти в умовах невизначеності, вміння в таких умовах приймати ефективні рішення, адаптивність і стійкість до стресів. Це визначається умовами, в яких співробітники здійснюють свою діяльність, – як внутрішніми організаційними характеристиками, так і зовнішніми.

Стан організаційної стабільності є умовним поняттям, і жоден працівник компанії не застрахований від того, що його підприємство не виявиться залученим у чергову кризу. У процесі роботи співробітник будь-якого рівня будь-якої компанії чи організації змушений приймати рішення щодня. Управлінське рішення відрізняється особливою відповідальністю, тому що носить суспільний характер, зачіпаючи інтереси багатьох груп людей, тому вимагає особливо зваженого наукового підходу [2; 4].

Тому останнім часом науковий і практичний інтерес викликає проблема дослідження такого процесу, як прийняття рішення. У психології прийняття рішення розглядається як когнітивний процес, результатом якого є вибір думки або курсу дій серед кількох альтернативних можливостей [6].

Вимоги до рівня професійної підготовки співробітників сучасних організацій досить високі, зокрема й до їхніх індивідуально-психологічних якостей, тому що ефективність їхньої роботи значною мірою залежить від їхніх особистісних психологічних характеристик. Формування таких індивідуально-типологічних характеристик визначає те, чи буде спеціаліст готовий до ефективного виконання своїх посадових обов'язків.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Обґрунтування і вибір конкретних управлінських рішень, пов'язаних з фінансовими ризиками, базується на концепції і методології теорії прийняття рішень. Ця теорія припускає, як відзначається в роботах М. Негрей, К. Тужик, Ю. Петруні, В. Говорухи, Б. Литовченко, Н. Мормуль та інших, що рішенням, пов'язаним із ризиком, завжди властиві конкретній поведінці, яка не дозволяє чітко детермінувати значення кінцевих результатів цих рішень. І тут важливу роль відіграє здатність особистості витримувати стресові ситуації, зберігаючи при цьому внутрішню збалансованість без зниження успішності діяльності, яка називається життестійкістю [4; 5].

Ухвалення рішення можна визначити як процес не випадкового вибору дій. Здійснити вибір – значить віддати перевагу (в певному відношенні) одному в порівнянні з іншим. Результатом процесу прийняття рішень є саме рішення. По суті, рішення – це відчуття суб'єкта, що процес вирішення закінчено, і в результаті цього він уже знає, як повинен діяти, не тільки знає, що хоче в даній ситуації, а й приблизно уявляє, яким чином має намір досягти цього. Із психологічної точки зору прийняття рішення – вольовий акт формування послідовних дій, що ведуть до досягнення мети на основі перетворення інформації в ситуації невизначеності.

На процес прийняття рішень впливають різні психічні процеси, стани і властивості, як

пише О.О. Тополенко. Для прийняття управлінських рішень найбільш важливою групою є когнітивні або пізнавальні процеси, до яких можна віднести і когнітивний стиль [8].

Крім того, важливим психологічним фактором прийняття рішень, як ми вважаємо, є життестійкість. С. Мадді виділив три компоненти життестійкості: залученість, контроль і прийняття ризику (виклик). Людина з розвиненим компонентом залученості вміє знаходити цікаве і цінне для себе. Люди з розвиненим компонентом контролю переконані в ефективності своєї активної позиції. Завдяки компоненту прийняття ризику будь-яка подія переживається як стимул для розвитку власних можливостей [3]. І всі ці особливості в кінцевому підсумку певним чином можуть впливати на процес прийняття рішень особистістю.

Постановка завдання. Метою статті є розгляд питання взаємозв'язку когнітивного стилю полезалежність/полenezалежність у таких процесах, як прийняття рішень і життестійкість.

Виклад основного матеріалу дослідження. Психологія прийняття рішень дозволяє нам зрозуміти: як ми приймаємо рішення, що нами рухає в той момент, коли ми робимо вибір на користь однієї з альтернатив. Це дуже важливо розуміти, щоб бачити, на чому ґрунтуються наші рішення і до чого вони нас можуть привести. Проблеми прийняття рішень у науці включені в число найбільш актуальних і широко обговорюваних, оскільки включають людський фактор. Теорія прийняття рішень у науці виходить на перший план ще й тому, що сьогодні уявлення про можливості досягнення об'єктивного знання в науці проблематично. Про проблеми прийняття рішень писали Ж.-Ф. Ліотар, Ж. Лакан, В. Стьопін, Т. Корнілова, Ю. Козелецький, Л. Кузьміна, В. Дієв, М. Воробйов та ін. На основі робіт цих авторів сучасні українські дослідники (М. Бутко, І. Бутко, В. Мащенко, М. Мурашко, М. Негрей, К. Тужик, О. Тополенко та ін.) відзначають низку суттєвих ознак управлінських та інших рішень, їхні основні характеристики та фактори, що їх визначають [2; 4; 6; 8].

Життестійкість розглядається як переконання людини, які дозволяють їй залишатися активною і перешкоджають негативним наслідкам стресу. Як і мужність, життестійкість може не збігатися з реальністю. Людина може бути впевнена, що контролює своє життя, хоча події відбуваються поза її волею. Сучасне життя, як правило, називають екстремальним і таким, що спричиняє розвиток справжнього стресу. Це пов'язано із суспільно-політичними, інформаційними, соціально-економічними, екологічними, природними та іншими факторами. Тому сучасна психологія виявляє підвищений інтерес до такої інтегративної

властивості особистості, як життєстійкість. Вивченням цього феномену займалися А. Богданов, І. Шмальгаузен, К. Поппер, У. Ешбі, Н. Реймерс, С. Хобфолл, М. Унгар, К. Левін, С. Мадді, Д. Кошаба, Д. Леонтьєв, О. Рассказова, Т. Титаренко, Т. Ларіна та інші автори [7].

Про феномен життєстійкості та його значення для людини вперше заговорив американський психолог С. Мадді, з точки зору якого поняття «життєстійкість» відображає «психологічну живучість» і розширену ефективність людини, пов'язану з її мотивацією до подолання стресових життєвих ситуацій. Термін «життєздатність» буквально перекладається як гнучкість, пружність, еластичність, стійкість (до зовнішніх впливів) і як здатність швидко відновлювати здоровий фізичний і душевний стан [3].

Поряд із цим актуальності набуває напрям досліджень пізнавальних здібностей, пов'язаний з вивченням когнітивно-стильових характеристик, що виражаються в прояві індивідуальних відмінностей між людьми, в залежності від способів сприйняття, організації та перероблення різного роду інформації. Зокрема, актуальним є дослідження зв'язку певних параметрів когнітивних стилів з особливостями спілкування і поведінки в групі.

Вперше Г. Уткін описав когнітивний стиль полезалежність/ полenezалежність і розглядав його як один із проявів психологічних відмінностей особистості. Спрямованість контролювати вплив поля за рахунок опори на внутрішній досвід і легко виділяти частину зі складної фігури отримала назву полenezалежності. А тенденція покладатися на зовнішнє видиме поле і зазнавати труднощів у виділенні частин цілого – полenezалежності [12]. Трохи пізніше ці закономірності зорового сприймання були розповсюджені на інші когнітивні процеси й особистість загалом (М. Холодна) [10].

С. Бондар, аналізуючи когнітивні стилі як процес переробки інформації людиною, вказує на те, що ця характеристика визначає ряд психологічних особливостей поведінки людини, в тому числі й процес прийняття рішень [1].

Таким чином, проведення діагностичної оцінки особистісних якостей персоналу може надати інформацію про особливості прийняття рішень, потенційні можливості спеціалістів і перспективи їх зростання, розуміння мети та основних завдань компанії, виставлення пріоритетів у роботі, шляхи вдосконалення організації праці, поліпшення ефективної роботи працівників та розуміння виконуваної праці.

У проведеному нами дослідженні брали участь працівники електротехнічної компанії (переважно управлінські посади) в кількості

65 осіб. Для дослідження переважаючих типів особистості серед співробітників нами була використана методика, розроблена Г. Уткін на основі широко відомих фігур К. Готтшальдта.

Це дослідження дало змогу з'ясувати, що осіб, які мають переважаючу полenezалежність чи полenezалежність, у нашій вибірці приблизно порівну. 52,4% співробітників мають виражену полenezалежність, що свідчить про їхню довіру до наочних зорових вражень і труднощі в подоланні видимого поля за необхідності деталізації і структурування ситуації. У 47,6% досліджуваних відзначається виражена полenezалежність, що свідчить про те, що вони покладаються на внутрішній досвід і легко відволікаються від впливу поля, швидко і точно виділяючи деталі з цілісної просторової ситуації. Це дало нам можливість розділити вибірку на дві групи в залежності від переважаючого когнітивного стилю: полenezалежні та полenezалежні особи.

Для дослідження життєстійкості в досліджуваних групах з різними індивідуально-психологічними типами особистості нами було використано методику життєстійкості С. Мадді (адаптація Д. Леонтьєва і О. Рассказовой).

Показники життєстійкості в групах з різними когнітивними стилями і представлені в таблиці 1.

Ці дані (табл. 1) свідчать, що в групі з когнітивним стилем полenezалежності в переважній більшості респондентів відзначається низький рівень життєстійкості, а в полenezалежних досліджуваних, навпаки, – високий рівень (за всіма шкалами середній бал у групі полenezалежних досліджуваних суттєво (на рівні $p \leq 0,001$) нижчий порівняно з балами полenezалежних осіб). Отже, полenezалежні керівники здатні й готові до здійснення вибору в різних ситуаціях, є емоційно стійкими, пластичними й активними. Вони переконані в тому, що сили, які визначають їхнє життя, знаходяться всередині них самих. Вони готові до діяльності, пов'язаної з подоланням труднощів; готові до самостійного планування та відповідальності. Такими людьми будь-які кризи сприймаються не як перешкоди, а як нові можливості, вони здатні до вирішення одного з найважливіших протиріч: протиріччя між природним прагненням утвердити себе (зайняти певне місце в суспільстві) і дефіцитом необхідних фізичних і духовних можливостей. Імовірно, і рішення вони приймають більш усвідомлено, швидко і якісно.

Полenezалежні особи, навпаки, мають більш низьку життєстійкість, це говорить про те, що вони відрізняються відчуженістю, часто високою тривожністю, вони живуть сьогоднішнім або вчорашнім днем, часто відчувають незадоволеність своїм життям, невіру у свої сили контролювати події власного життя. Їм властивий фаталізм, переконаність у тому, що життя

**Показники життєстійкості у працівників
з різним когнітивним стилем особистості (в балах)**

Шкали	Досліджувані		t – критерій Ст'юдента	
	Поленезалежні m±σ (n=31)	Полезалежні m±σ (n=35)	t	p
Залученість	38,13±5,81	31,69±8,09	3,41	≤0,001
Контроль	33,01±6,63	28,08±6,94	2,47	≤0,01
Прийняття ризику	18,12±4,47	12,53±4,56	3,36	≤0,001
Загальний показник життєстійкості	89,26±10,28	72,3±17,43	3,96	≤0,001

людини невідповідне свідомому контролю, що свобода вибору ілюзорна, і безглуздо що-небудь загадувати на майбутнє. Вони вважають за краще не замислюватися про своє майбутнє, цілі висувують ситуативно і зазвичай не самостійно. Вони більш залежні від ситуації та думки оточуючих людей, часто схильні до «самокопання» і самобичування, не вміють цінувати себе і приймати себе такими, якими вони є.

Життєстійкість, на нашу думку, має тісний зв'язок із процесом прийняття рішень, оскільки він полягає у відповідальності за успішність подолання особистістю життєвих труднощів у ситуації вибору. Для дослідження прийняття рішень нами був проведений Мельбурнський опитувальник прийняття рішень (МОПР / MDMQ).

Результати цього дослідження показали, що у співробітників організації з вираженим типом когнітивного стилю «поленезалежність» було виявлено високий рівень пильності, і це свідчить про стійку концентрацію і здатність зберігати концентровану увагу протягом тривалих періодів часу. Такі особи користуються адаптивною стратегією, яка передбачає уточнення цілей і завдань рішення, розгляд альтернатив, пошук інформації, асиміляцію її «без забобонів» і оцінку альтернатив перед вибором. Поленезалежні особи мають низьку схильність до таких захисних механізмів, як уникнення, прокрастинація і надпильність. Це свідчить про те, що в таких співробітників немає схильності до песимізму, вони не бояться невдач у справах, впевнені в результатах прийнятих ними рішень.

У групі з вираженим типом когнітивного стилю «полезалежність» показники пильності в більшості випадків знаходяться на середньому або на низькому рівні, але виявлені достовірно вищі показники за шкалами «надпильність», «прокрастинація» й «уникнення». Такі особи частіше звертаються до уникнення, яке не вимагає рішучих дій, значного напруження і відповідальності за дії та їхні наслідки, а навпаки – віддаляє від конфліктної ситуації і дає можливість відкласти рішення проблеми.

У цій групі також значно виражена прокрастинація, яка відображає велику схильність у разі виникнення проблеми відкласти її рішення й уникати самостійності.

Отже, в переважній більшості поленезалежних респондентів відзначається високий рівень життєстійкості та переважає здатність до високої концентрації уваги і вміння приймати рішення зважено. Особи, що належать до цієї групи, досить легко адаптуються до нових умов діяльності, швидко входять у новий колектив, досить легко й адекватно орієнтуються в ситуації, швидко виробляють стратегію своєї поведінки. Як правило, вони не конфліктні, мають високу емоційну стійкість, і це говорить про здатність реалізовувати свої можливості «тут і зараз».

Натомість полезалежні співробітники мають високі показники надпильності, прокрастинації, уникнення та досить низький рівень життєстійкості. Це означає, як правило, невисоку емоційну стійкість, можливість асоціальних зривів, прояви агресії і конфліктність. Успішність діяльності полезалежних людей на тлі стресу значно зменшується.

Висновки з проведеного дослідження. Ухвалення управлінських рішень у складних ситуаціях вимагає ретельного аналізу всіх факторів і є процесом, що складається з послідовності взаємопов'язаних етапів. Уважний розгляд процесу прийняття рішень з метою його кращого з'ясування призводить до необхідності чіткого визначення цілей і завдань. Нерідко цілі чи безпосередньо пов'язані з ними фактори є як кількісними (об'єктивними), так і якісними (суб'єктивними). У процесі прийняття рішень потрібна зрілість суджень і далекоглядність, а також здатність і готовність людини активно і гнучко діяти в ситуації вибору або труднощів (життєстійкість).

За результатами емпіричного дослідження було проказано, що в поленезалежних працівників досить високі показники життєстійкості та переважає такий тип прийняття рішення, як «пильність», а це свідчить про їхні товариськість, відкритість до зовнішнього світу, розкутість у проявах почуттів, самобутність,

унікальність, як для себе, так і для оточуючих, уміння прийняти себе таким, який є, неохильність до самозвинувачення, відчуття, уявлення про те, що життя наповнено сенсом і має мету. Особи ж з вираженим типом когнітивного стилю «полезалежність» демонструють низькі показники життєстійкості та надають перевагу таким стратегіям прийняття рішень, як уникнення та прокрастинація. Такі люди невпевнені в собі, у них знижена здатність приймати рішення та долати труднощі.

Результати теоретичного аналізу та емпіричного дослідження доцільно враховувати в компаніях з метою прогнозування ефективності їхньої діяльності. Важливість вивчення процесів вибору в прийнятті рішень визначається об'єктивною роллю, яку вони виконують в організації.

Процеси прийняття рішень займають центральне місце в структурі діяльності, мають вирішальний вплив на її результативні та процесуальні характеристики. Тому важливо, враховуючи психологічні фактори, які впливають на цей процес (у нашому дослідженні це були життєстійкість та когнітивні стилі), розвивати його, навчати керівників приймати ефективні рішення.

Тому на основі отриманих результатів ми розробили тренінгову програму, яка буде спрямована на підвищення в полезалежних досліджуваних особистісної готовності до позитивного вирішення ситуацій невизначеності, тобто підвищення частоти використання продуктивних стратегій прийняття рішень, властивостей толерантності до невизначеності, готовність до ризику тощо.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бондар С.І. Когнітивний стиль як індивідуальна стратегія переробки інформації особистістю. *Вісник Харківського Університету. Серія Психологія*. 2000. № 498. С. 13–17.
2. Теорія прийняття рішень / М.П. Бутко та ін. Київ : Центр учбової літератури, 2016. 360 с.
3. Мадди С.Р. Смыслообразование в процессе принятия решений. *Психологический журнал*. 2005. № 6. Т. 26. С. 87–101.
4. Негрей М., Тужик К. Теорія прийняття рішень. Київ : Центр учбової літератури, 2018. 272 с.
5. Прийняття управлінських рішень / Ю. Петруня та ін. Київ : Центр учбової літератури, 2017. 216 с.
6. Психологічний механізм прийняття рішень. URL: https://pidru4niki.com/10810806/psihologiya/psihologichniy_mehanizm_priynyattya_rishen
7. Титаренко Т.М., Ларіна Т.О. Життєстійкість особистості: соціальна необхідність та безпека. URL: https://lib.iitta.gov.ua/9065/1/Zhiznestoykost_lichnosti.pdf
8. Тополенко О.О. Модель впливу психологічних чинників на процес прийняття управлінських рішень. URL: http://novyn.kpi.ua/2008-3/10_Topolenko.pdf
9. Фролова Н. Психологічні особливості прояву життєстійкості в підлітковому віці. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія Психологія*. 2018. № 64. С. 80–84.
10. Холодная М.А. Когнитивные стили и интеллектуальные способности. *Психологический журнал*. 1992. Т. 13. № 3. С. 84–93.
11. Чиханцова О. Життєстійкість та її зв'язок із цінностями особистості. *Проблеми сучасної психології*. 2018. № 42. С. 211–231.
12. Witkin G. Beat the Clock. *Health, March*, 1987.

НОВИЙ ВИД НАУКОВИХ ПОСЛУГ

Шановні колеги! Питання академічної доброчесності є надзвичайно актуальними у наш час. Враховуючи великі масиви інформації, що з'являються у всесвітній мережі, жоден вчений не може бути впевненим, що його авторське право захищене. Крім того, поширеною є ситуація, коли декілька вчених в одній галузі науки користуються однаковими джерелами інформації, а в результаті безкоштовні програми пошуку плагіату засвідчують стовідсоткові збіги тексту, що може призвести до безпідставних звинувачень у плагіаті, особливо після перевірки за базою даних авторефератів та дисертацій. Це викликано тим, що порівняння з іншими дисертаціями не вказує на використання спільних першоджерел (статей, монографій, статистичних щорічників, словників тощо), а однозначно визначає тільки збіг тексту, ігноруючи навіть цитати. Важливим є також те, що чинне законодавство однозначно визначає, що перевірку може здійснювати виключно установа за профілем дослідження, а не поширені в мережі безкоштовні програми. Для уникнення подібних ситуацій ми пропонуємо Вам скористатися науковою **послугою оцінки технічної унікальності наукового тексту** за допомогою *ліцензованого* програмного забезпечення, яке гарантує похибку перевірки до 3%. Переваги такої перевірки порівняно з іншими методами:

- Ви *укладаєте угоду* про надання послуг;
- Ваш файл *не розміщується у мережі*, тобто інформація і авторство залишаються анонімними;
- Ви *отримуєте звіт*, підготовлений за допомогою *ліцензованого* програмного забезпечення; *порівняльну таблицю* однакових фрагментів тексту із зазначенням джерела; *офіційний звіт про надану послугу* із зазначенням результатів;
- Ви отримуєте вичерпну інформацію про текстові збіги у Вашому дослідженні та дослідженнях інших авторів не тільки *українською, але і російською та англійською мовами*;
- Ви користуєтесь програмним забезпеченням, яке використовується *тільки спеціалізованими науковими та освітніми установами* і розроблене виключно для пошуку текстових збігів *саме у наукових дослідженнях*, а не у публіцистиці, рекламних веб-сайтах тощо;
- Виключна робота з авторами – ніхто, крім автора тексту, не зможе замовити у нас перевірку цього тексту, що *убезпечить Вас від перевірок третіми особами*;
- Ви отримуєте можливість коректно оформити посилання на першоджерела;
- Існує можливість перевірки *будь-яких наукових досліджень*: статей, рефератів, авторефератів, дисертацій, доповідей, тез, звітів тощо.

Терміни і вартість перевірки і надання звіту:		
Характер наукової роботи	Терміни (робочих днів)	Вартість
Докторська дисертація	5 – 10	5500 грн
Кандидатська дисертація	3 – 7	3500 грн
Автореферат	1 – 2	500 грн
Стаття (обсягом до 12 сторінок)	1 – 2	500 грн
Інші види робіт	За домовленістю	За домовленістю

Для того, щоб замовити послугу, Вам необхідно звернутись електронною поштою до Причорноморського науково-дослідного інституту економіки та інновацій, вказавши у темі листа «Оцінка унікальності тексту». У листі вкажіть адресу для листування, додайте файл у форматі MS Word з текстом наукового дослідження. Фахівець відповідного відділу надасть Вам відповідь щодо процедури здійснення експертизи.

Контактна особа:

Партенюха Дар'я – молодший науковий співробітник

Причорноморського науково-дослідного інституту економіки та інновацій.

+38 (048) 709-38-69

+38 (093) 253-57-15

info@iei.od.ua

З повагою
дирекція Причорноморського науково-дослідного інституту економіки та інновацій.

Наукове видання

ГАБІТУС

Науковий журнал

Випуск 24

Том 1

Коректура • *В. Ізак*

Комп'ютерна верстка • *Ю. Ковальчук*

Формат 60x84/8. Гарнітура Pragmatica.
Папір офсетний. Цифровий друк. Обл.-вид. арк. 15,03. Ум. друк. арк. 16,04.
Підписано до друку 30.04.2021. Замов. № 0721/217. Наклад 100 прим.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
65101, м. Одеса, вул. Інглєзі, 6/1
Телефон +38 (048) 709 38 69,
+38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 6424 від 04.10.2018 р.